

ADRA

Nº15

Revista dos socios e socias do Museo do Pobo Galego

Santiago de Compostela 2020

O pan galego: a procedencia dos cereais. Héitor Picallo Fuentes • **Folión de carros: apuntamentos sobre unha festa única en Galicia.** Xavier Viana Álvarez • **Don Federico Maciñeira e Pardo de Lama e a súa pegada na exposición rexional galega de 1909.** Fernando Pérez Sampedro, Francisco Fariña Busto • **Ramón Antonio Iglesias Abeleira, o reloxeiro dos autómatas.** Henrique Neira Pereira • **O Cargadoiro Couto Wagner Rande, Redondela (Pontevedra) ante a ameaza de desmantelamento.** Xurxo Constela Doce, Xosé Couñago Ribeira, Álvaro Diego Fuentes, Paulo Jablonski García • **A Fundación Brandomil: como apelar a un patrimonio histórico para procurar un futuro mellor. Brandomil na actualidade.** Tania Carreira Rial • **A divulgación da astronomía na prensa do século XIX.** Iván Fernández Pérez • **O Museo do Pobo Galego, herdeiro de Nós.** Jorge Viz González • **Victoriano García Martí: Nunha punta de Europa.** Rosario Mascato

ADRA

Revista dos socios e socias do Museo do Pobo Galego
Nº 15 - Santiago de Compostela 2020

ADRA · Revista dos socios e socias do Museo do Pobo Galego
Museo do Pobo Galego
San Domingos de Bonaval
15703 Santiago de Compostela

Consello de Edición:

Fátima Braña Rey
Ana Mateos Vara
Rosa Mª Méndez García
Mercedes Pintos Barreiro
Manuel Vilar Álvarez

Deseño e maquetación:

Juan Feáns

Impresión:

Gráficas Garabal.

Asesoramento lingüístico:

Miro Villar
Catalina Méndez Abad (Inglés)

Depósito Legal: C-2367-2005

ISSN: 1886-2292

Obra da portada:

Rosa Vázquez
Primavera
Acuarela sobre papel
Maio, 2020

© da edición: Museo do Pobo Galego

© dos textos: Os autores e autoras

ADRA é unha revista con periodicidade anual que comezou a súa andaina no 2005 co espírito de crear un soporte para a publicación de artigos de coñecemento científico e cultural desde Galicia. Tentando chegar a unha ampla audiencia ADRA distribúese a través de intercambio con máis de 150 bibliotecas europeas.

Os temas que se abordan son todos aqueles relacionados coa realidade galega desde calquera punto de vista e área de coñecemento, tendo especial incidencia a antropoloxía social acorde cos fins e misión do Museo do Pobo Galego. A lingua da Revista é o galego. Os artigos que publica son orixinais e inéditos e foron sometidos a unha avaliación por pares mediante o sistema dobre cego, con garantía de anonimato.

As opinións e feitos consignados en cada artigo son de exclusiva responsabilidade dos seus autores. O Museo do Pobo Galego non se fai responsable, en ningún caso, da credibilidade e autenticidade dos traballos.

Esta revista está incluída nas seguintes bases de datos:

IN_Recs (Universidad de Granada): <ec3.ugr.es/in-recs/ii/Antropologia-2010.htm>

Dialnet (Universidad de La Rioja): <<http://dialnet.unirioja.es/>>

5

O pan galego: a procedencia dos cereais

Héitor Picallo Fuentes

41

Folión de Carros: apuntamentos sobre unha festa única en Galicia

Xavier Viana Álvarez

59

Don Federico Maciñeira e Pardo de Lama e a súa pegada na Exposición Regional Gallega de 1909

Fernando Pérez Sampedro, Francisco Fariña Busto

95

Ramón Antonio Iglesias Abeleira, o reloxeiro dos autómatas

Henrique Neira Pereira

107

O Cargadoiro Couto Wagner Rande, Redondela (Pontevedra), ante a ameaza de desmantelamento

Xurxo Constela Doce, Xosé Couñago Ribeira, Álvaro Diego Fuentes, Paulo Jablonski García

129

A Fundación Brandomil: como apelar a un patrimonio histórico para procurar un futuro mellor. Brandomil na actualidade

Tania Carreira Rial

139

A divulgación da astronomía na prensa galega do século XIX

Iván Fernández Pérez

153

O Museo do Pobo Galego, herdeiro de Nós

Jorge Viz González

165

Victoriano García Martí: Nunha punta de Europa

Rosario Mascato

O pan galego: a procedencia dos cereais

Héitor Picallo Fuentes

Resumo:

O artigo que aquí se desenvolve intenta abordar con certo detalle, aínda que non coa amplitude que nos gustaría, os tipos de cereais consumidos na Galiza segundo a documentación medieval e a do século XVI, fundamentalmente. Sinálanse as primeiras referencias textuais deles, ligadas ao referido contexto espazo-temporal, lugares de explotación e/ou recadación cerealeira, calidades e xeitos de entrega do grao, importacións de trigo e centeo dende diversos recunchos peninsulares, así como o furto dos mesmos en non poucos portos galegos.

Palabras chave:

Galiza, oficios, cereais, importación, Idade Media, Século XVI.

Abstract:

This article tries to tackle the different kinds of cereal consumed in Galicia according to documentation from, mainly, the Middle Ages and the 16th century. Pointing out places of grain exploitation and/or harvest, qualities and ways of delivering the grain, importation of wheat and rye, in addition to their theft in many Galician harbours.

Keywords:

Galicia, trades, cereals, importation, Middle Ages, 16th century.

Non poucos son os produtos galegos que contan cunha reputación manifesta, nalgúns deles conseguida paseniño ao longo dos séculos. Estes quizais levan hoxe canda si, aínda que non todos, o cualificativo de Indicación Xeográfica Protexida. E sen dúbida existe unha boa restrita: a castaña¹, a pataca, o mel, os pementos... e evidentemente o pan, de todos os tipos, características e xeografías. Mais este último produto, para ser de calidade, non só debe contar cunhas materias primas de igual categoría, senón igualmente cunha boa elaboración. Para esta fai falla unha temperatura axeitada nos fornos, unha fermentación concreta, a humidade precisa e, sobre todo, a man creadora que agarima as masas e as posteriores fogazas. Porque o son do pan crocante ao ser cortado, o recendo ao saír do forno e as cores outonizas coas que se reviste xa de por si estimulan o gusto por medio doutros sentidos complementarios. E vaia se non se activarían máis coñecendo parte da historia dos cereais galegos, dos oficios ligados á elaboración e venda do pan, amais das variedades e tipoloxías. Porque ao fin e ao cabo saborear unha boa historia vinculada ao pan é un xeito de acentuar o sentido do gusto e parar o tempo mentres nos nutrimos con dous alimentos básicos: o pan e a palabra.

I - ADQUISICIÓN E PRODUCCIÓN CEREALEIRA GALEGA

Mais como dixemos a calidade dos cereais condicionan o resultado final do produto, sendo os mais habituais, dende antigo, incluso xa na prehistoria: o trigo (*Triticum aestivum*, *Triticum durum* e *Triticum vulgare*), o centeo (*Secale cereale*),

Fogazas de pan de Carral

1. H. PICALLO FUENTES, o.c.

o millo miúdo (*Panicum miliaceum*), o orxo ou cebada (*Hordeum vulgare*) e a avea (*Avena sativa*). Logo da introdución doutros graos chegados alén mar, tamén ha ser quen de agromar con forza nesta terra o millo americano (*Zea mays* e outras variedades) para servir de ingrediente básico do apreciado pan de broa.

Entre os rexistros medievais máis antigos que versan sobre os cereais galegos, podemos sinalar que a cebada (ou *cibaria*), por exemplo, se documenta no Tombo de Celanova en textos de finais do século IX, vinculábeis á contorna de Caldeas. No que atinxe ao centeo e ao trigo (*tritico*) estes verémolos nun contrato de compravenda que pola terra de Liñares (Queiroga) se establece entre o monxe Benedito e o bispo San Rosendo polo 942. Porén, a existencia de sementeiras dese último cereal albíscase seis anos antes na diplomática do mesmo cenobio, concretamente nas herdades gañadas polo diácono Quintila en terras de Lemos².

Dos cereais maiores, o trigo resulta ser sen dúbida o de maior demanda, ou cando menos aquel que apetece aos padais máis selectos, malia que as producións de centeo sexan máis abondosas cás primeiras dentro do que é o contexto medieval. A este respecto afirma Andrade Cernadas que “parece obvio que el cereal más cultivado en la mayor parte de los territorios de la Galicia medieval era el centeno. La producción foral de Rocas, San Estebo, Ramirás, San Clodio, Pombeiro u Oseira lo confirman. Un caso especialmente llamativo es el del monasterio femenino de Ramirás. Las referencias documentales al centeno son el triple que las de cualquier otro cereal”³.

José Antonio López Sabatel, en relación coas seus estudos ligados aos cultivos agrícolas na Ribeira Sacra a finais do baixo medievo, advirte que o mesmo campesiñado que recolle viño por aquela área tamén sementa trigo e centeo. Por mor disto poderíase sinalar que existe unha convivencia entre ambos cultivos, como así tamén o deduce Miguel Romani Martínez para as concas do Miño e do Avia. Advirte aquel, ademais, que a trabe alimentaria medieval estaba constituída por pan e viño, xa que as carnes, os vexetais, os peixes etc viñan a ser unicamente o acompañamento⁴. Esa relación amábel do trigo respecto a certos cultivos non é o tal no que atinxe aos soutos. As zonas de sementeira fan retroceder –lentamente– as superficies forestais⁵ e isto comeza a ser tanxíbel, tal dilucida López Sabatel, a partir do século XIV⁶.

1. CEREAIS DE PRODUCCIÓN GALEGA

O pan da Galiza, como produto de primeira necesidade que é e que foi, obtivo os seus cereais de moitos recunchos da súa xeografía, acreditándose tal feito nas numerosas fontes documentais –transcritas ou aínda inéditas– que contamos.

2. J. M. ANDRADE CERNADAS, *O Tombo...*, doc. 242, 170 e 454.

3. J. M. ANDRADE CERNADAS, a.c., p. 53.

4. J. A. LÓPEZ SABATEL, ‘Cultivos agrícolas...’, pp. 189-190.

5. H. PICALLO FUENTES, o.c., p. 147.

6. J. A. LÓPEZ SABATEL, ‘Uso y transformación...’, p. 214.

Unha delas, que non a única, procede do *Liber Tenencie de Horro*, datado por volta de 1438 e que foi transcrito por Antonio López Ferreiro. Segundo se comproba, sementábase trigo nos arceprestados do Salnés, Moraña, Tabeirós, Iria... así como nas terras de Montaos, Berreo e Marzoa. Igualmente esta tenza compostelá, a do Hórreo, recolle por eses territorios as denominadas mesturas, que segundo o seu transcritor non son máis que centeo e avea⁷. Outro manancial informativo fica nos *Libros de Recaudación* da facenda arcebispal compostelá de finais do século XV, malia que moitas das rendas xa se indican en moeda e non tanto en especie. Resulta interesante o sinalado ao respecto da mordomía do Xiro da Rocha Forte (Conxo – Compostela), pois o seu responsábel por 1483 entrega 32 rapadas de trigo, 387 de centeo e 123 de millo. De todas elas, 241 de centeo van destinadas a Pedro de Acevedo (“mayordomo e despensero de la fortaleza de Monte Sagro”), e 16 do mesmo cereal e 8 de millo ao mestre “Bartolomé, cozinero del dicho señor arzobispo” (Alonso II de Fonseca). O grao que máis se recolle é, segundo parece, o centeo, porén incluso existe algunha renda en orxo ou cebada, tal se constata en Santa Cristina dos Cobres (Vilaboa do Morrazo)⁸.

Non podemos esquecer outro dos cereais sementados na Galiza que se rexistra, polo ano 1437, nas terras de Rois e Padrón. Estámonos a referir a avea, documentada n’*O Tumbo Vermello de don Lope de Mendoza*⁹. No que atinxe á primeira das xeografías ese cereal aínda está presente nos textos de finais do século XVI, tal e como podemos comprobar no seguinte extracto documental vinculado a unha renda que cómpre satisfacer ao mosteiro de San Martiño Pinario. O texto, datado a 19 de febreiro de 1582, reza así:

“María Garçia do Sisto, muger, biuda y pobre, vezina de *Sant Antoyno de Baynas*, digo que yo tengo en fuero de Vuestro Padre y desta Santa Cassa el lugar do Systo, en que este presente bibo, por los días de my bida e tres bozes subçesibas, porque pago de renta cada un ano quinze ferrados de trigo y ocho ferrados de abena de primijça”¹⁰.

A documentación sobre o cultivo de cereais non só se pode satisfacer dos manuscritos que se conservan en arquivos galegos, pois un bo quiñón de textos derivan de institucións como o *Archivo General de Simancas* (Valladolid). Del, por exemplo, extraemos un dato ben interesante que versa sobre as explotacións de cereais (“pan”) distribuídas polas inmediacións da “Costa da Morte”. Segundo parece, os reis Fernando de Aragón e Isabel de Castela autorizan, dende Murcia o 29 de xullo de 1488, unha petición formulada pola administración bergantiñá: que puidesen sacar pan ou trigo producido nesa contorna para subsistencia dos habitantes “de los lugares e tierras de *Bregantinos*, e *Suaya* e *Balduyo*, que es en nuestro Reyno de *Galisyá*”¹¹.

7. A. LÓPEZ FERREIRO, “*Liber Tenencie de Horro...*”, pp. 271-331.

8. M. VÁZQUEZ BERTOMEU, *La hacienda...*, pp. 153, 157, 159, 162, 165 e 174, entre outras.

9. A. RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, *O Tumbo Vermello...*, pp. 14 e 22.

10. Arquivo da Catedral de Santiago (dende agora ACS), Protocolos, Xoán Rodríguez de Moíño, P079, f. 312r-v.

11. Archivo General de Simancas (dende agora AGS), Cancillería, Registro del Sello de Corte, atd.

Non hai dúbida de que moitos territorios como o de Cea posúen creto non só pola elaboración do pan, senón tamén pola produción cerealeira, adquirida en cantidades significativas –segundo documentos do século XVI– polo capítulo diocesano santiagués. Dá luz a este respecto un poder concedido por Xoán López Pombo, con data do 9 de maio de 1571, para que Xoán Roxo poida recadar os cereais pertencentes á Tenza dos Votos nas terras de Cea. As liñas iniciais do documento recórdano como segue:

“In dei nomine amén, sepan quantos esta cata de poder bieren como yo, Juan López Ponbo, canónigo de la Santa Yglesia de *Santiago*, Tenenciero de la Tenencia de los Botos del obispado de *León* (...) por esta presente carta que en la mexor forma e manera que puedo, con derecho debo, doi e otorgo todo mi complido, libre, lleno e bastante poder (...) a vos, Juan Rojo, vezino de la villa de *Cea*, que sois ausente, para que por mí en mi nonbre e como tal tenenciero podáis aber, cobrar, coger e beneficiar, recibir e recaudar todo el trigo, centeno e cebadas perteneciente a la mesa capitular por razón de los dichos botos en el partido de *Zea*, anexo e perteneçiente a la dicha tenencia (...)”¹².

Que conste que a presenza de sementeiras de trigo está supeditada, fundamentalmente, tanto a condicións climatolóxicas como a físico-químicas do terreo, pois este é un cereal que gusta de superficies máis ben arxilosas, con certo contido alcalino e provisto de bastante luz solar. Por mor destas particularidades, as explotacións agrícolas ven limitada a produción de trigo. Un exemplo pode ser o da contorna do pazo de Laxos (en Santa María dos Baños de Caldas de Cuntis)¹³, pois a posuidora da terceira parte do mesmo –María Suárez de Reino– vende a renda e pensión dese quiñón o 13 de outubro de 1552, só o pago anual que ela lle debe entregar a Gómez Nabeiro (o comprador), de seis celamíns de pan, a metade centeo e a outra de millo. Isto demostra que a zona de Laxos, lugar importante de prados e outrora tamén de soutos, non resulta idóneo para o cultivo de trigo. Entregamos aquí as liñas iniciais deste documento, no que tamén se pode ver que a medida de cereais habitual da xeografía cuntense é a mesma que se emprega nas terras veciñas de Caldas de Reis:

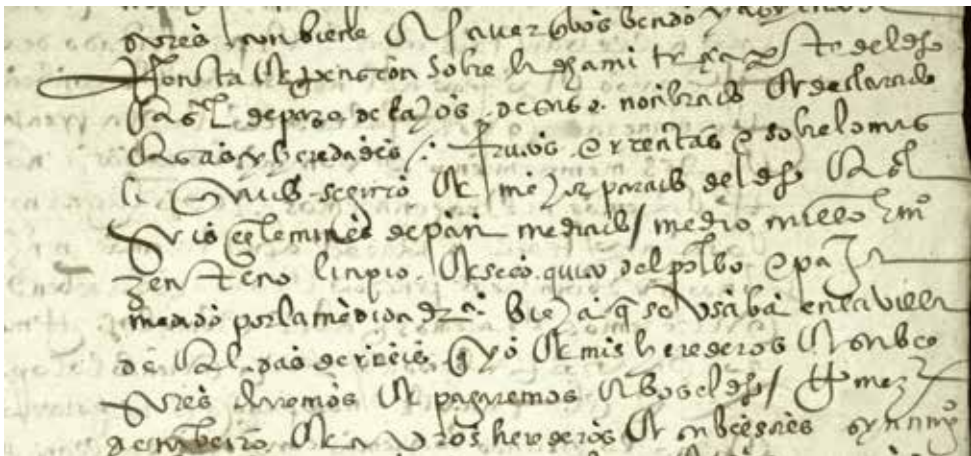
“In dei nonyme, amen, sepan quantos esta carta de venta vieren como yo, María Suares de Reino, vezina de la felegresya de *Santa María de Caldas de Cuntes*, que soi presente, digo que por quanto a mý me pertenece la terçia parte enteramente del lugar e casal de *Paços de Lajos*, sito en la dicha felegresya de *Santa María de Caldas de Cuntes*, con sus casas y heredades, y debesas, montes y prados, y con todo lo más a él anexo e pertheneçiente por herençia e subçesión de Alonso Ares de Reino,

148807, doc. 31.

12. ACS, Protocolos, Gonzalo de Reguera, P054, ff. 541r-542r.

13. Neste lugar existiu unha antiga torre e pazo xa documentados no abreinte do século XIV, aínda que cremos que os seus lenzos estaban en pé bastante antes da centuria anterior. Cf. H. PICALLO FUENTES, a.c., pp. 179-201.

my padre, como en otra qualquiera manera, que me perthenezca, y ansý lo tengo y poseo, y labro y hes propio diezmo a Dios, e agora, porque lo adelante es my sano propósito e deliberada boluntad sin para ello ser atraída por fuerça ni endozida por engano, otorgo e conozco por esta presente carta que desde oi, día de la fecha e otorgamiento della, para en todo tienpo de sienpre, por mi e mis herederos e subçesores, bendo fymmente en juro de heredad a vos, Gómez de Nabeiro, vezino de la felegresía de *San Juan de Meaño*, que estáis presente, pa vos e vuestros herederos e subçesores, conbiene a saver que bos bendo, y asyendo de renta e pensión sobre la dicha mi terçia parte del dicho casal de *Pazo de Lajos*, de suso nonbrado e declarado, casas y heredades, frutos e rentas e sobre lo más líquido, seguro e mejor parado del dicho casal seis çelemi- nes de pan mediado, medio millo e medio zenteno, linpio e seco, quito de polbo e paja, medido por la medida derecha bieja que se usaba en la villa de *Caldas de Reis*, que yo et mis herederos et subçesores daremos et pagaremos a vos el dicho Gómez de Nabeiro, e a vuestros herederos et subçesores syn ningún descuento de reparos, perfetos e mejoramientos que en el dicho lugar seais obligado agais, puesto e pago a nuestra costa en el dicho lugar por cada día de San Martyno del mes de nobembre de cada un ano, e a de ser la primera paga para día de San Martín del mes de nobembre del ano benidero de quinientos e çincoenta e tres, e ansý por consequinte en cada un ano para en todo tienpo de syenpre, e por preçio et quantýa de doze ducados que por ello bos, el dicho Gómez de Nabeiro, me disteis e pagasteis, e yo de bos reçibí agora en presençia del escrivano e testigos desta carta en sesenta e seis reales de plata, y en una taça de plata con su pie y una roseta en el fondo, dorada la roseta y bebedero, de peso y balor de seis ducados e medio"¹⁴.

Documento do Pazo de Laxos - AHUS

14. Arquivo Histórico Universitario de Santiago (dende agora AHUS), Protocolos, Alonso Rodríguez de Saavedra, S-284, ff. 762v-763v e ss.

a) O vereyço, un cereal de difícil identificación

Citamos nos parágrafos precedentes varios tipos de cereais producidos no noso país (trigo, centeo, avea, cebada e millo miúdo), porén existe un que na actualidade non somos quen de identificar. Referímonos a aquel que nos documentos do século XIV, e en terras ourensás, se denomina vereizo (*vereiço* ou *avereiço*). Este aparece na diplomática do Arquivo da Catedral de Ourense, transcrita boa parte dela por Anselmo López Carreira, e noutros textos interpretados e transliterados por Amalia López Martínez. Os que achega o primeiro dos autores, concretamente tres, están datados a 3 de xullo de 1332. Vexamos como nun contrato foral, vinculado a dous casais en San Fiz (San Mamede de Puga) e outorgado polo cabido de Ourense, se dá conta deste cereal:

“(...) et dedes terça de pan e viño e de lino e de lygumea que deus y der, conven a saber o pam no çelleiro de Puga e o viño no lagar per noso moordomo, o qual avedes proveer cumunalmente de comer e de beber mentre se coller o pan e o viño desses casares (...) et oyo çiramis de trigo et des e seys çiramis deyradigo, meo vereyço e meo çeveyra (...)”¹⁵.

No que atinxe ás investigacións de Amalia López, a autora facilita na súa tese de doutoramento cinco textos ben suxestivos para este apartado, comprendidos entre os anos 1390 e 1394. Como no caso anterior o *vereiço* vai ligado ás rendas de pan, que cando se entregan en fraccións de varios cereais poden ir xunto ao centeo (*çenteo*) ou á cebada (*çeveyra*). Porén, aínda que se satisfaga sempre se relaciona co tributo cerealeiro: “Et dedes ende nos, en cada huun anno, das herdades do pan a quarta parte de todo pan e a *avereiço* que Deus en elas der”¹⁶.

b) O eirádego

Por outra banda, nas transcricións de López Carreira –arriba referidas e cinguidas á Tenza de Puga–, aparece un termo sobradamente interesante vinculado aos que cereais, o que provoca que nos deteñamos nel por un instante. Trátase do *deyradigo*, que se debería escribir *d’eyrádigo* ou *de eirádigo*, xa que o substantivo se manifesta contraído coa preposición “de”. Este constátase nunha boa mancha de documentos medievais, un deles redactado en 1295 que, estendido en latín, di con claridade que por certo casal se debía aboar, ademais de trigo e centeo, o eirádego acostumado: “(...) dabunt etiam de ipsis casalibus unum quartarium tritici pro fugacia, vel duos quartarios de centeno si ibi triticum habuerint de communi, et de utroque casali eyraticum consuetum (...)”¹⁷.

Aínda que de forma puntual, ese concepto rexístrase na diplomática do mosteiro cisterciense de Santa María de Montederramo, concretamente nun contrato

15. A. LÓPEZ CARREIRA, *Documentos...*, pp. 358-359. Cf. *Ibid.*, pp. 360-363.

16. A. LÓPEZ MARTÍNEZ, *o.c.*, p. 790. Vid. *Ibid.*, pp. 196, 358, 801 e 809, entre outras.

17. A. LÓPEZ CARREIRA, *Documentos...*, pp. 53-54.

enfiteútico do 8 de abril de 1270, cuxa renda anual ascendía a "(...) III moyos de centeo perla teega que andaua ante que ueese o foro, et leuarennus este III moyos a celero de Triues, u les mandarmos, et II soldos et meo de directura por Sa martino et I soldo d'eyrádigo et I soldo por servizo (...)"¹⁸.

Non resulta estraño considerar que este fose un imposto cerealeiro vinculado á malla, ou sexa, ao cereal xa despojado da palla, o lixo e a cascarilla. De así for, procedería facilmente da actividade agraria desenvolvida na eira de mallar. E no que concirne á idea de ser un tributo agropecuario susténtase no fundamental en tres argumentos. Por unha banda, tal concepto sempre vai en conexión coas rendas de cereal. Nun segundo aspecto, en Portugal e Brasil existiu un gravame que, vencellado ao pan, se denominou eirádiga; se ben o eirádigo adoitaba ser unha medida. Reproducimos as entradas respectivas que se recollen no *Diccionario da Lingua Portuguesa* de António de Moraes e Silva: "*Eirádigo*, s. m. Medida dos Campos de Santarem, que uns dizen ser de doze, outros de vinte e quatro alqueires (...). *Eiradiga*, s. f. Tributo, ou foragem antiga de pães: a eiradiga de trigo são tres alqueires"¹⁹. En verbas doutros autores, "eirádiga o m.q. *areática*, pensão que antigamente pagavam os enfiteutas aos senhorios [sobre a colheita de cereais e de vinho]"²⁰. En documentos portugueses contemporáneos a aqueles galegos xa referidos aparece de xeito nidio este "imposto", por exemplo nun da diocese de Braga que leva data de 1339²¹. E para rematar sinalamos, como terceiro argumento, que por veces o grao se depositaba na "eyra", tal e como o viño se deixaba na biqueira do lagar. Varios pergameos pertencentes á diplomática de Santo Estevo de Ribas de Miño deitan luz ao respecto, e en particular aquel datado a 18 de maio de 1417 e que se vincula coa freguesía de Santo Estevo de Anllo. Queda totalmente nidio na seguinte expresión: "(...) que nos diades cada ano vós e a dita vosa moller e os fillos e fillas sobreditos a quinta parte do viño e de todaslas grãas que Deus hy der ennos ditos lugares e herdades deles, o viño á bica do lagar e as grãas enna eyra (...)"²².

c) Xeitos de entregar o cereal

E xa que estamos cos gravames relacionados coas explotacións agropecuarias, e máis concretamente cos eidos nos que se sementa cereal, cómpre sinalar que as persoas que traballan a terra deben entregar ao titular do señorío, ou ben á persoa que goza dun dereito rendeiro, unha determinada paga anual pola explotación das facendas. Esta pode ser satisfeita con determinados bens que se producen nela, sexan animais (aves, bácoros, roxelos, carneiros...), recursos forestais (madeira, castañas...), cereais (trigo, centeo, cebada...) ou produtos elaborados (bolos de pan, filloas, regueifas...). Cando se trata de cereais o volume que se

18. R. LORENZO, *Mosteiro...*, t. 2, pp. 454-455.

19. A. de MORAES e SILVA, *Diccionario da Lingua Portuguesa*, t. I (Lisboa 1823) p. 662.

20. M^a. do C. CAETANO, 'Herança sufixal: os sufixos -ático, -ádigo- (ádeg-) e -agem', *Revista Galega de Filoloxía*, n. 15 (A Coruña 2014) pp. 54-57.

21. Sociedade Martins Sarmento, *Revista de Guimarães*, v. 7 (xaneiro 1890) pp. 28-29.

22. P. BOUZAS ROSENDE, o.c., pp. 96-97. Vid. *Ibid.*, pp. 84-86 e 136-141, entre outras.

recada poderase indicar segundo unha medida “estándar” ou habitual deses territorios, sexan “quadrelos” (como se documenta nas terras mindonienses), mollos²³, tegas²⁴, cargas, rapadas²⁵, fanegas, celamíns... Pero eses “estándares” non son os mesmos para todo o reino galego, pois cada vila importante ou cidade conta coas súas respectivas medidas. Tal realidade xa se manifesta nos decretos de Diego Xelmírez que se recollen na *Historia Compostelá*. Verbo disto, podemos certificar que Santiago posúe medidas propias na primeira metade do século XII. Vexámolo na súa literalidade:

“Prohibimos vender ou mercar tanto nesta cidade como fóra por outras taleigas se non pola feita segundo a medida de pedra que está no campo de Compostela; e o que actúe de xeito diferente, sexa excomungado e pague sesenta soldos até que se arrepiña”²⁶.

Na actualidade o termo taleiga emprégase para designar aquel saco no que se poden gardar e transportar cousas, outrora viña a ser unha medida de capacidade xa documentada nos fondos do mosteiro de Celanova polo ano 1032²⁷. As taleigas de cereais (pan, na súa denominación xeral; ou trigo, centeno, cebada e millo, a nivel particular), rexístranse asemade dentro dos dominios do cenobio de San Xusto de Toxosoutos (Lousame) por 1136²⁸.

Na concesión de *terrarias* a membros da nobreza por parte de institucións catedralicias ou monásticas, aqueles satisfán a estoutras cunha serie de compensacións; mais os escudeiros ou cabaleiros favorecidos acadan, como consecuencia, unhas rendas que de non ser polo outorgamento ficarían no haber desas entidades señoriais²⁹. Pode ilustrar este feito a *terraria* de Arcos da Condesa (Caldas de Reis), pois segundo as transcricións de Francisco Javier Pérez Rodríguez eran de “pam et de vinno et de castanas et nozes et fauas”, cuxas persoas labregas da freguesía debían aboar aos beneficiarios con “çeueyra, triigo et orio per moollo, et o millo en grao, et todollos moradores do ditos couto ham de dar a terça do pam et do vino”³⁰.

Retomando o tema principal, cómpre sinalar que unha facenda tamén se pode aforar estando suxeita, en concepto de renda, a unha fracción dos produtos obtidos: terzas partes, cuarteiras, quintas³¹, sextas, oitavas... Vexámolo nun parágrafo

23. A. LÓPEZ FERREIRO, ‘Testamento...’, p. 276.

24. RUIBAL FARIÑA, ‘Testamento...’, p. 48.

25. Vid. E. Oviedo Arce, ‘Carta de tasación...’, p. 68.

26. E. FALQUE REY (edic.), o.c., p. 230.

27. J. M. ANDRADE CERNADAS, *O Tombo...*, doc. 433.

28. F. J. PÉREZ RODRÍGUEZ, *Os documentos...*, p. 105, no que se documenta o referido ao trigo (testamento de Maior Fernández Churruchao, datado en 1235); *ibid.*, p. 591, en alusión ao centeo (documento datado en 1164); *ibid.*, p. 98, no que atinxe á cebada (documento de 1229); *ibid.*, p. 251, no que afecta ao millo miúdo (texto que leva data de 1153); e *ibid.*, p. 468 (testamento de Paio Alvítiz, pronunciado en 1136).

29. M. GONZÁLEZ VÁZQUEZ, o.c., pp. 154- 175.

30. F. J. PÉREZ RODRÍGUEZ, *El dominio...*, p. 120.

31. Vid. A. LÓPEZ CARREIRA, *Fragmentos...*, doc. F-A1: “(...) a quinta parte de todo o çenteo e trigo

dun documento, procedente do Arquivo da Catedral de Lugo, datado a 11 de setembro de 1341:

"(...) et avedes a dar a cada hun amiistrador huna mea terça de bon çenteo et darvos bo triigo para o pan da coenga tal de que vos paguedes, et se sobrelo trigo for contenda entre vos et o messeyro que se pare a mandado et estimaçon de dous omes boos do cabidoo (...) "³².

Alén disto, nalgũa ocasión incluso se designa o "recipiente" ou método de traslado, por exemplo os carros. Ilustra isto o testemuño formulado por un notario de Viveiro en relación co alugamento da "sacada de Mondoñedo", que leva data do 17 de decembro de 1291. Nel compróbase que o trigo e centeo mediranse en carros:

"(...) el rey mandaua dar a donna Teresa tantos bees que montauan ben xv mill mor. ou mais en esta guisa que lle filou en casa de Pedro Fernandes seu moordomo de Joanses: cen carros de pan entre trigo et centeo (...) "³³.

Peneirando fariña de trigo

d) Calidades do cereal

Porén, existen especificacións contractuais que versan tanto sobre a calidade cerealeira como o xeito no que debe ser medido o grao. Nalgũa ocasión súbliñase, por exemplo, que debe ser "o trigo uendauele", ou sexa vendíbel (docu-

e millo e orjo e fabas e erbellas que deus der en los ditos lugares (...)".

32. M^a. J. PORTELA SILVA, o.c., doc. 421.

33. E. CAL PARDO, o.c., p. 124.

mento datado en 1404)³⁴, outras que terá que ser “medido por la medida dereita da praça da dita villa de Pontevedra” (tanto para o millo, como para do centeo ou o trigo³⁵). Rexístrase esta última información no *Minutario notarial de Pontevedra*, datado por volta de 1433. Porén, non se documenta isto tan só na referida vila do Lárez, pois é unha tónica habitual en case todos os lugares de certa capacidade comercial. Nas terras de Monterrei sinalábase nun aforamento establecido en 1488 que o arrendatario debía satisfacer todos os anos, entre outras rendas, “tres teegas de bon trigo, lynpo e seco de poo e de palla en todo o mes de agosto ou de setembro por medida dereita de Monterrey non estante grando nin geada nin outro caso fortuyto do çeo nin da terra”³⁶.

Do extracto que nos precede certificamos as características e calidades que debe ter o grao: ser bo, entregarse limpo, que non leve palla, nin que estea estragado por situacións adversas da climatoloxía, sexa a sarabia (identificada co termo *grando*) ou xeada, por exemplo. Polas terras mindonienses, igualmente a finais do medievo, cando a documentación comeza a ser máis xenerosa en detalles, tamén se advirte que a renda debe ser de “boo çenteo, lynpo et mallado enno mes de agosto, medido por lo çeramin dereyto de Vylamayor”³⁷.

Un texto lugués do 13 de outubro de 1346 fornécenos doutros datos que cómpre ter presentes. Nel, o arrendador non é outro que o deán do capítulo catedralicio de Lugo e a persoa arrendataria unha forneira, de nome Catarina Pérez, que mercé dese contrato consegue a explotación do forno da Cóenga, o muiño do xuíz e unha casa de morada. Ela deberá elaborar pan para esa institución, a mesma que se obriga a lle entregar os cereais oportunos. O trigo, por exemplo, será escollido a man, non levará graos podres, non terá couza (*furado*) nin estará aínda verde (como quizais suxire o termo *nadiço*). Polo interese que esperta este texto facilitamos unhas liñas da transcripción efectuada por María José Portela Silva:

“(...) Et avemos-vos a dar, cada anno, quareenta moravedis para touçin-nos, et darvos cada hun amiistrador enno seu mes medea terça de bon çenteo, et darvos triigo escolleyto a a mao, que non seia podre nen nadiço nen furado, para o pan da coenga (...)”³⁸.

Certo é que o cereal pode ser serodio ou de tempada, por iso incluso se pode especificar este feito nas relacións contractuais, subliñando que o froito que se entregue en concepto de renda debe ter separado, abofé, o grao que se destine para a próxima sementeira. Vexámolo nun texto lugués de 1309:

34. Ibid., p. 365.

35. Cf. Á. RODRÍGUEZ GONZÁLEZ e X. ARMAS CASTRO, o.c., doc. 49: “(...) quatro çeramis de pan, medio millo et medio çenteo, linpo de poo et de palla, medido por la medida dereita da praça da dita villa de Pontevedra (...)”. Ibid., doc. 85: “(...) dous ceramis de trigo linpo, medido por la medida dereita da praça da dita villa de Pontevedra (...)”.

36. A. LÓPEZ CARREIRA, *Fragmentsos...*, doc. G-G1.

37. E. CAL PARDO, o.c., p. 681.

38. M^a. J. PORTELA SILVA, o.c., doc. 492.

fóra do reino. Emporiso, diversas institucións civís ou relixiosas galegas posúen rendas en cereal noutros territorios, e unha delas é a do voto de Santiago. Este resulta ser un imposto que, distribuído por toda a Península, e recadado polo cabido compostelán, como ben informa a profesora Ofelia Rey Castelao.

Por estes e outros motivos, sexan tamén en situacións calamitosas coma a fame ou os furtos, as tullas e celeiros galegos cólmanse de graos cultivados noutros reinos e territorios. A este respecto facilitaremos varios documentos que se nos ofrecen como relevantes e máis que significativos.

a) Cereais de Andalucía

O primeiro deles, emitido polos mesmos Reis Católicos dende Valladolid e con data do 17 de maio de 1476, certifica que unha parte do cereal andaluz se exporta ao noso país, concretamente dende territorios como Cádiz, Córdoba, Xaén e Sevilla. Un petisco da concesión outorgada por tales monarcas reza así:

“Don Fernando e doña Ysabel, por la Dios (...) por quanto por parte del conçejo, justiçia, regidores, cavalleros, escuderos, ofiçiales e omes buenos de la noble çibdad de *La Coruña*, e del nuestro alcayde de la fortaleza della nos es fecha relación que la dicha çibdad es pobre (...) por ende nós (...) les damos liçençia para que puedan sacar e saquen en este presente año de qualquier o qualesquier çibdades, villa e lugares del arçobispado de *Sevylla*, e de los obispados de *Cordova*, e *Jahen* e *Calis* (...) fasta quatro naus cargados de trigo”⁴¹.

Vemos que até catro naos traerían trigo até os portos da Coruña dende aqueles territorios. Mais tamén podería proceder de Granada⁴², verbo do que se indica en textos dos séculos XVI e XVII, e polo feito de lle pertencer certo quiñón de trigo ás institucións catedralicias compostelás en razón do Voto de Santiago. Así e todo as toneladas deste cereal correspondentes ao ano 1574 serían vendidas para colaborar no adorno do altar maior da catedral⁴³. Sobre a procedencia do trigo andaluz para os portos galegos tamén informa Gonzalo Gómez de Cervantes, “correxidor de la çibdad de Xeres de la Frontera”. Tal membro da administración local desa cidade advirte, a 6 de xuño de 1503, que o trigo africano hase trasladar ás terras biscaíñas⁴⁴.

De Granada non só nos aproveitamos do seu trigo, xa que constatamos por certa información de finais desa centuria que asemade veñen importantes cantidades de centeo. Pode dar luz a isto un documento datado a 19 de xaneiro de 1574 polo que o cabido de Santiago e o seu deán, Baltasar López Gallo, autorizan ao

41. AGS, Cancillería, Registro del Sello de Corte, atd. 147605, doc. 313.

42. AHUS, Cédulas do Hospital Real, atd. 1, p. 50.

43. ACS, Protocolos, Gonzalo de Reguera, P061, ff. 335r-336v e ff. 512r-513r.

44. AGS, Cámara de Castilla, Cédulas 6, atd. 129, doc. 2.

cóengo Xoán Vidal, grazas a unha Cédula Real, para poida sacar de Andalucía quince mil fanegas de ambos cereais, isto é, non menos de seiscentas toneladas. O texto di así:

“In dei nomine amén. Sepan quantos esta carta de poder vieren como nós el deán y cavildo de la Santa Yglesia de *Santiago*, don Baltasar López Gallo, deán; don Alonso de Coronado, chantre; Pedro Varela, Juan Martínez Ternero, Pedro Gonzales, Alonso Rodrigues de León, cardenales; Diego López de Samaniego, arçediano de Santiago, Diego Rodrigues de Moscoso, Lope Sanches de Ulloa (...), canónigos e beneficiados en la dicha Santa Iglesia (...) otorgamos nuestro poder conplido y así bastante como conviene y lo podemos otorgar a vós el muy magnífico e muy reverendo señor (...) Juan Bidal, prior y canónigo en la Santa Iglesia, residente en la çiudad de *Granada*, e para que conforme una çedula y mandato de Su Magestad Real del Rei don Felipe, nuestro señor, concedida en nuestro favor, podáis sacar y cargar quinze mill anegas de trigo y çenteno de la *Andaluzía* y de las más partes contenidas en la dicha çedula real para este reino de *Galizia* (...)”⁴⁵.

Non hai dúbida de que dende os portos andaluces os cereais veñen por mar bordeando a costa portuguesa (non sen contratemplos de cando en vez) para logo atracar as embarcacións en determinados peiraos da diocese, incluído o de Padrón, e descargar neles a preza mercadoría⁴⁶.

b) Trigo de Euskal Herria

E aínda que como dixemos o trigo africano se dirixe a terras vascas, dende estas tamén poden vir embarcacións até os portos galegos. Sabemos que isto ten acontecido coas producións da contorna de San Sebastián, nomeadamente as de *Oartzun* (*Oyarçun*) e *Errenteria*. Mais o grao desa zona é compartido con Asturias e Santander, do xeito que se recolle nun texto da raíña Isabel de Castela que emite dende Xaén o 3 de xullo de 1489⁴⁷. Tempo máis tarde, en 1501, Juan Rodríguez de Fonseca –bispo cordobés– acorda que Juan de Nájera poida sacar pan “por el puerto de Málaga (...) para lo llevar a la provynçia de *Guypuscoa*, o al nombrado de *Viscaya* o al Reyno de *Galiçia*”⁴⁸.

c) Cereais de Castela

Alén dos lugares xa referidos, foron e son realmente famosos os plantíos existentes en Castela, concretamente de *Tierra de Campos*. Dende aí partirían cara ao norte caravanas de onde animais de carga, traendo a Galiza o tan apreciado

45. ACS, Protocolos, Gonzalo de Reguera, P058, ff. 303r-304v. Así e todo, de Andalucía tamén chega cebada e garavanzos. Cf. ACS, Protocolos, Gonzalo de Reguera, P061, ff. 512r-513r.

46. Id., Gonzalo de Reguera, P063, f. 20r-v.

47. AGS, Cancillería, Registro del Sello de Corte, atd. 148907, doc. 1.

48. Id., Cámara de Castilla, Cédulas 5, atd. 217, doc. 2.

cereal. Documentación que se data por volta de 1628 dá a coñecer que *La Bañeza* é un dos territorios concretos. Segundo un texto conservado na catedral compostelá sabemos que, o 9 de marzo dese ano, se acorda mercar trigo de tal procedencia por un importe oito mil reais, e co obxecto de socorrer as persoas pobres da cidade por mor da fame e carestías existentes nese tempo⁴⁹. De dous anos máis tarde é un poder outorgado polo deán compostelán que autoriza ao arcediago e cóngo Pedro Sanz del Castillo e a Antonio de Astorga, rexedor en Zamora, a que recaden os cereais e outras rendas que nos reinos de Castela e León pertencen ao voto de Santiago. Velaquí unhas liñas do texto que se conserva no arquivo da igrexa metropolitana:

“Sepan quantos hesta carta de poder y procuración vieren como yo, don Gaspar Ortega del Billar, deán en la Santa Yglesia del Señor Santiago de *Galiçia*, otorgo esta carta que doy todo mi poder cunplido, el que de derecho se requiere y es necesario al liçençiado don Pedro Sanz del Castillo, arzediano y canónigo en la dicha Santa Yglesia, residente en la çidad de *Balladolid*, y a Antonio de Astorga, regidor y depositario general de la ciudad de *Çamora*, y a cada uno ynsolidun, con cláusula de sustityur para que por mí y en mi nonbre y representando mi propia persona puedan los susodichos y qualquiera de ellos o sus sustitutos, pedir, reçivir a V.E. y cobrar así en juyçio como fuera del todos y qualesqueira marabedís, pan, trigo, çebada y otra qualesquiera coasa que se me deben y debieren así en el reyno de *Castilla la Biexa* y Reyno de *León* y otras partes de las rentas y botos de Señor Santiago tocantes a la administración que tube y estubo a mi cargo de la dicha Santa Yglesia y mesa arçobispal en sede bacante (...)”⁵⁰.

d) Cereais estremeños

Entre a documentación conservada, tamén refulxe algunha do século XVI que certifica que partidas de trigo, cebada e centeo proceden de terras estremeñas. Poderíamos concretar que da zona do bispado de Plasencia, nomeadamente das contornas de Trujillo e Medellín. Velaquí un breve extracto da executoria dun preito celebrado en 1582:

“(...) de lo qual parece que aviéndose tratado para en trece dicho Pedro de Vendano e otros, sus consortes, con el dicho Franciso Pato, sobre que lo suso dicho le pedían quenta de trigo, cevada, y centeno e otros qualesquiera semillas que el dicho Francisco Pato hobiese cobrado así de los hidalgos de la ciudad de *Truxillo* e villa de *Medilín* e sus juridiçiones e del dicho obispado de *Paçençia*, como de otras qualesquiera personas, de los votos del señor Santiago de los pertenesçientes de los dichos Pedro de Medrano e a sus consortes el año passado de myll e

49. ACS, Actas Capitulares, lib. 26, IG 0564 ff. 25r-26v.

50. Id., Protocolos, Pedro Díaz de Valdivieso, P166, f. 136r-v.

quinientos e setenta e quatro anos, de parte que pertencera al arzobispo de *Santiago* (...)”⁵¹.

e) Cereais de Portugal

Nos libros e documentos conservados no Arquivo da Catedral de Santiago, así como noutras instalacións arquivísticas do Estado, existe constancia de que o cabido da arquidiocese compostelá recolle cereais de terras portuguesas xa dende épocas medievais. Dá luz a isto, entre outros textos, aquel recompilado no Tombo D que leva data do 27 de setembro de 1447. Segundo o que se indica, o cabido catedralicio autorizaba a Rodrigo Afonso Espalejadeiro (veciño de Porto) para que xestionase e recibise os votos e rendas de pan, diñeiro, foros e viño vinculados aos votos localizados en terra de Juan Álvares e demais posesións capitulares en Porto⁵².

f) Cereais franceses

Con independencia das penurias económicas que se puidesen vivir en determinados territorios, da existencia de conflitos –incluso bélicos– entre as diversas monarquías, existiron acordos contractuais para poder importar dos diversos reinos as mercadorías necesarias. Un caso foi aquel establecido entre o monarca Filipe II, por petición dos representantes do reino da Galiza, co obxecto de acadar relacións mercantís con Francia, xusto nun momento ben complicado. Dentro do contexto histórico podemos sinalar que logo de que Filipe II invadise o reino de Nápoles, en 1556, ordena que dende os Países Baixos se tome Francia, sucedendo como consecuencia a famosa –e lamentábel– batalla de San Quintín. Segundo Caroline Ménard esta solicitude, que se debeu formalizar por volta de 1557, foi aceptada polo representante da casa de Austria; de aí que se autorice que as embarcacións galegas poidan chegar até o reino galo para adquirir “(...) trigo çevada y centeno y otros vastimientos y llebar al de Francia el valor del pan que traxeren primero en grasas de ballena y sardinas y otros pescados y limas y naranjas y otras frutas (...)”⁵³.

3. OS CORSARIOS DO PAN: FURTOS DE CEREAL

Como quedou reflectido noutro momento, un xeito de adquirir cereais é por medio do ladroízo, for ou non organizado. Así, ben deseñando unha acción delictuosa ou sendo un caso fortuíto, determinados particulares fornecen as súas tullas con eses bens de consumo. Mais hai que precisar que este feitos que traemos até aquí, contextualizados no século XVI e no litoral galego, non parten só de ataques de persoas naturais deste reino cara a outras estranxeiras, pois como

51. Archivo de la Real Chancillería de Valladolid (ARCHV dende agora), Registro de Ejecutorias, c. 1474, doc. 7 (26-11-1582).

52. X. SÁNCHEZ SÁNCHEZ, a.c., p. 54.

53. C. MÉNARD, o.c., p. 154.

recorda César Olivera Serrano, na primeira metade desa centuria a violencia política mudara en contendas xudiciais perante os tribunais; mais había que engadir unha situación que se estaba a padecer con intensidade: “o verdadeiro problema defensivo da Galiza do século XVI era a piratería, primeiro francesa e logo inglesa”⁵⁴. Amais disto, non podemos esquecer a penuria económica que se vive e os rumores de peste que, a cada paso, aparecen por diversos recunchos do reino⁵⁵. Parella a estea situación xermolan episodios de fame, que se estenden até ben entrado o século XVII (polo que o arcebispado ha solicitar a importación de trigo leonés, por exemplo)⁵⁶.

Alén das guerras ás que teñen que ir combater moitos galegos, previa convocatoria dos representantes da casa de Austria, a climatoloxía afecta así mesmo de forma directa á poboación, pois o seu sustento está supeditado a aquela. A teor do que ten tratado e investigado Camilo Fernández Cortizo, “a produción agrícola (...) reséntese gravemente das variacións do tempo e do clima; esta dependencia era sen dúbida máis acusada nos séculos XVI-XVIII, durante os cales se sucede unha fase de empeoramento climático, denominada Pequena Idade Glaciar, que se caracterizaba por precipitacións máis frecuentes e abundantes e por temperaturas máis baixa cás actuais, pero así mesmo por una extrema variabilidade ou irregularidade do tempo”⁵⁷.

Deixando atrás estes datos de contexto, gustamos de traer até aquí unha mancha de casos delituosos constatados en recintos portuarios galegos. Un deles ten lugar nos primeiros anos do século XVI, pois dende a cidade de Alcalá de Henares e con data do 17 de xuño de 1503 o Presidente do Consello Real de Isabel “A Católica”, Álvaro de Portugal, esixe ao Gobernador de Galiza –Fernando de Vega– que desembargue certas naves francesas cargadas de trigo que fondearan no porto da Coruña, pois viñan provistas do seguro de paz emitido en Francia:

“(…) sobre lo de las naos que están embargadas en *La Coruña* que uveyeron con confianza de la paz que en *Françia* (...) mando que se desembargase y entregase a sus dueños, pues ellos avyan venydo con confianza de la dicha paz”. Como dato anecdótico podemos sinalar que por ese tempo a raíña “tenía yndisposición de no poder firmar a caubsa de un grano que le salió en la mano”⁵⁸.

Neste caso vemos que só existiu un embargo das naos, porén en non todas as situacións acontece o mesmo. O 29 de outubro de 1547, por exemplo, emítese executoria en relación a un preito que litiga o francés Redul Fomeul cos concellos de Muros, Corcubión e Cee. Segundo se esclarece nos textos, aquel trouxera “tres nabíos de trigo que abía cargado y hecho cargar en Bretana”, e cuxa mer-

54. C. OLIVERA SERRANO, o.c., p. 25.

55. AHUS, Protocolos, Macías Vázquez, S-13, f. 27r e ss.

56. ACS, Actas Capitulares, Libro 26, IG 564, ff. 25r-26v e 155v-156v, Id., Libro 27, IG 565, ff. 80r-81v.

57. C. FERNÁNDEZ CORTIZO, a.c., p. 260.

58. AGS, Cámara de Castilla, Libro de Registro de Cédulas 6, 117, 7.

cadoría chegaría a Lisboa de non ser que a veciñanza asaltase as embarcacións e se fixese coa carga⁵⁹. A verdade é que as naves francesas de cando en cando son saqueadas en diversos lugares do litoral. Vén á nosa mente, outrosí, aquel suceso acontecido en Fisterra por volta de 1558, cando varias naos capitaneadas por vascos procedentes de Francia foran apresadas e desvalixadas⁶⁰.

Un porto no que non houbo subtraccións de mercadorías transportadas por embarcacións non galegas foi o de Viveiro. Podemos comentar aquel suceso acontecido nun navío de corsarios escoceses, propiedade do serenísimo rei de Bohemia, que foi secuestrado en 1550 no referido porto así como requisada a súa carga⁶¹; ou ben aquel outro preito litigado polo mercador lisboeta Pedro García contra a xustiza desa vila luguesa e o fiscal da Real Chancelería de Valladolid. Buscaba aquel que lle devolvesen a carga, pois os seus mariñeiros en Francia “cargaron e fletaron dos nabíos de trigo, el uno de ellos que los hera maestre Juan de Toro, al que traía quarenta e seys toneladas de trigo, acaso del dicho maestre para las entregar al dicho su parte”. Mais, como relatou, “los cuales dichos nabíos cargados con tiempo contrario binyeran y aportaran al puerto de la villa de *Bibero*, en preñçipio del mes de Deçienbre del ano pasado de myll e quinientos e çinquenta y seys, he por la Justiçia, e regidores he bezinos de la villa de *Bibero* ha los dichos maestros les fuera tomado el dicho trigo y echo descargar (...)”⁶².

Concibimos disto que a administración pública dos lugares costeiros galegos pode promover actos delituosos, como igualmente acontece con algúns nobres, fidalgos ou mesmo representantes do rei na súa armada. Deita luz sobre isto un suceso acaecido en Camariñas polo ano 1592, pois o capitán Fernando Gallinato mandara secuestrar tres naves francesas⁶³, cargadas con trigo, papel, manteiga e mostaza. Como curiosidade e para maior detalle facilitamos a transcripción das primeiras liñas dun dos documentos que, conservado na catedral de Santiago, así o testemuña:

“Sepan quantos esta carta de poder y procuración vieren como nós, Bertolamé Triegedo, vezino de la ciudad de *Bordeos*, e Miguel Buxarde, vezino de la ciudad de Nantes en *Bretana*, reino de *Françia*, que somos presentes, otorgamos e conozemos por esta presente carta que como mejor podemos e lugar aya, damos e otorgamos todo nuestro poder cunplido, vastante y en la más amplia forma que se requiere el

59. ARCHV, Real Audiencia, Rexistro de Executorias, ca. 651, doc. 41.

60. ACS, Protocolos, Pedro Lorenzo de Ben, P013/3, ff. 554r-555v.

61. Vid. AHUS, Protocolos, Alonso Rodríguez de Saavedra, S-278, f. 146r e ss. As liñas iniciais deixan claro este suceso, que pasa ante o referido notario o 25 de agosto de 1550: “Sepan quantos esta carta de poder byeren como nós, el dotor veta, médico de la Cámara del Serenísimo Rey de *Bohemia*, y Guillaume Guenguez, de la Cámara del dicho Serenísimo Rey de *Bohemia*, estantes al presente en la corte de Su Magestad, dezimos que por quanto por Su Magestad nos fue hecha merçed de un nabío de corsarios escoçeses que se thomó en el puerto de *Bivero*, que hes en *Galizia*, y de las mercaderías que dentro del dicho nabío benían (...)”.

62. ARCHV, Real Audiencia, Rexistro de Executorias, ca. 899, doc. 53.

63. ACS, Protocolos, Xoán Rodríguez de Moíño, P110, f. 735r-736r.

uno al otro, y el otro al otro y a Juan Fernandes Cid, procurador en los consejos del rei, Nuestro Señor, y a la persona y personas que cada uno sustituieren, y los que uno començare el otro lo pueda feneçer y acavar, especial y espresamente, para que cada uno dellos pueda parescer ante el rei, Nuestro Señor, y sus consejos sobre el pleito que tratamos ante don Francisco de Toledo, Maese de Campo, sobre tres navíos con sus mercaderías que se nos an tomado en la villa de *Camarinas* por don Fernando Gallinato, capitán del rei, Nuestro Señor, y pedir y suplicar nos manden entregar los dichos tres navíos que benían cargados de trigo, papel, manteca y mostaça y otras cosas (...)”⁶⁴.

II - MERCADORES DE CEREAL

As distintas institucións civís e relixiosas, amais dos diversos particulares –fosen membros da nobreza ou burguesía– e comerciantes, adquirirían os seus produtos de primeira necesidade, primeiramente, nos lugares produtores do reino ou naqueles territorios nos que tivesen rendas en especie, como vimos de observar. Porén, para traelo até os lugares de consumo cumpría botar man de profesionais do transporte de mercadorías.

1. TRANSPORTE TERRESTRE

Certo é que dende o interior da Meseta o grao se introduce na Galiza por medio caravanas de animais de tiro, mais no caso de ficar a carga adquirida (ou que se quere recadar) nas proximidades do litoral, cómpre que as institucións freten navíos para traela a un porto galego. Porén este último método será abordado logo de facilitarmos algunha curiosidade sobre o transporte terrestre.

a) Arrocheiros e arrieiros

O transporte por terra, cando se trata unicamente trasladar a mercadoría e non da súa adquisición, efectúase xeralmente por medio do arrieiro. Este oficio durante o baixo medievo coñécese outrosí coa denominación de “arrocheiro”, se ben frei Martiño Sarmiento no século XVIII tamén o rexistra nos escritos do Padre Feijoo⁶⁵. Serven de base documental o *Libro de notas de Álvaro Afonso: Ourense, 1434* e os *Fragments de notarios (Ourense, séculos XIV-XVI)*, ambas obras transcritas por Anselmo López Carreira⁶⁶. Por mor desa necesidade de trasladar mercadorías, nas vilas e cidades importantes contábase con persoas destinadas a exercer ese oficio, polo que non resulta estraño ver en Compostela, por exemplo, arrieiros de Salamanca, Valladolid, La Rioja... Como é obvio tamén os habería das vilas dos arredores (Noia, por exemplo) ou dos confíns do reino (Puebla de Sana-

64. Ibid., f. 739r. Este texto leva data do 5 de maio de 1592.

65. MONTEAGUDO, H. e SOUTULLO, X. M.; *Sobre a lingua galega. Antoloxía* (Vigo 2002) p. 267.

66. A. LÓPEZ CARREIRA, *Libro de notas...*, doc. 17, 52 88, 410 e outros.

bria⁶⁷)... As mercadorías trasladadas por eles adoitaban ser diversas, dende arcas con roupas e elementos domésticos, até áridos e incluso libros. Curioso resulta un documento de 1572 no que se observa que hai arrieiros que adoitan encargarse de levar vultos con determinados produtos aos estudantes galegos que fican na Universidade de Salamanca. Vexámolo nun pequeno parágrafo:

“En el barreo que se dize de la Barbacana, junto y pegado a la çibdad de *Santiago*, a beinte y dos días del mes de abril del ano de mill y quinientos e setenta y dos anos, por delante mí, Gonçalo de Reguera, escrivano de Su Magestad y del número de la dicha çibdad, paresçió presente Pedro Martín, arriero hordinario de los estudiantes gallegos que residen en la Unibersidad de *Salamanca*, pedió a mí, el dicho escrivano, le diese por fee e testimonyo como él llebaba honze cargas de cito como son libros, tocinos y otras cosas (...)”⁶⁸.

Para o traslado dos bens válese de burros, mulas, machos e outros animais de tiro, de aí que sexa axeitado ter exemplares dotados de boas características: forza, tamaño, resistencia a cambios climatolóxicos, necesidades alimentarias habituais, entre outras. Así as cousas, moitos mercadores e arrieiros precisan adquirir burros (para obter mulas ou machos) ou outros animais. Só a xeito de curiosidade traemos até aquí as liñas iniciais dun contrato de compravenda dun burro para que un mercador poida conseguir machos e mulas:

“En la çiudad de *Santiago*, a treynta días del mes nobienbre de mill e quinientos y setenta y ocho años, por ante mí, escrivano y testigos, paresçieron presentes Juan Castaño de Romay y Breixome Pesado, su sobrino, vezinos de la feligresía de *Santa Comba de Louro*, y ambos dos bendieron al señor Diego de Pol, mercader, vezino de la dicha çiudad, un burro color ruço escuro, por el lomo bragado, pies, pescueço y buço blanco, por sano, bueno, sin ojepto ny defeto, de casta castizo, para que aga casta y tome las hegoas a que se echare; por quanto el dicho Diego de Pol se lo compra, y ellos se lo benden, para el dicho efeto de hazer casta y no para otro, pues no puede en lugar para otro efeto, y su preçio de veynte e quatro ducados (...)”⁶⁹.

67. ACS, Protocolos, Gonzalo de Reguera, P042, f. 279r (documento datado a 6 de maio de 1556). Id., Pedro Díaz de Valdivieso, P131, ff. 359r-360r (documento do 27 de maio de 1606). Id., Xoán Rodríguez de Moíño, P108, f. 440r-v (documento do 29 de novembro de 1590).

68. Id., Gonzalo de Reguera, P055, f. 112r-v.

69. Un macho é o cruce dunha egua cun burro ou dunha burra cun cabalo. Estes individuos de xénero masculino son estériles. Documentábase o emprego destes animais en: ACS, Protocolos, Gonzalo de Reguera, P042, f. 279r: “En la çiudad de *Santiago*, a seis días del mes de mayo de myll e quinientos e sesenta e ocho años (...) paresçieron presentes Fernando Alonso, harriero de *Balladoid*, y Melchor Romo, arriero de *Salamanca*, e dixeron que el señor Fernando da Rúa Nova, Justicia y alcalde hordinario de la dicha ciudad, a instancia de Juan de Hibaneta, sacretario del Santo Ofiçio de Ynquisición, les abía mandado retener treze machos (...)”. Se do cruce de tales especies sae un individuo feminino denominábase mula. Cf. ACS, Protocolos, Gonzalo de Reguera, P040, ff. 786r-787v. Ibid., P P072/1, f. 445r.

b) Mercadores

O volume de produtos que pode trasladar un mercador ou arrieiro está supeditado a varios factores, entre outros á capacidade de pagar certos impostos (ou alcabalas), por conseguinte tamén á súa solvencia económica, ao persoal que pode contratar e ao numero de animais de tiro que pode dispor e coidar. Parécenos interesante amosar un parágrafo dun contrato de compra e venda de mulas e machos datado en 1566:

“En la çiudad de *Santiago*, a quize días del mes de abril de myll e quientos e sesenta e seis años (...) paresçieron presentes Francisco Hernández y Martín Núñez e Garçia Romero, mercaderes de mulas ... de la billa de *Agudo*, que es en el arçobispado de *Toledo*, en la Encomienda Mayor de Calatraba, e dixeron que ellos abían comprado (...) a Francisco de Billalpando, mercader, vezino de la dicha çiudad, que estaba presente, quarenta y ocho mulas y mulos cada uno en preçio de doze ducados e medio, que son por todos seisçientos ducados (...)”⁷⁰.

Por regra xeral o oficio de comerciar e traficar con mercadorías é basicamente masculino, sen ben existe algunha excepción. Así e todo, traballar de mercador non é sinónimo de clase baixa, pois as persoas deste gremio contaban con certo nivel socioeconómico. Non resulta infrecuente que de cando en cando algunha persoa que exerce de mercador durante unha época da súa vida co tempo, xa fornecido dun bo patrimonio, poida desempeñar un oficio público ou administrativo, for rexedor, for escribán... Un exemplo é o de Antón Rodríguez de Monteagudo, fillo do deán da catedral lugués Gabriel Rodríguez de Casal de Raros; pois durante unhas décadas traballa de mercador (1554)⁷¹ e con posterioridade adquire varias xudicaturas, verbi gratia en Caldas de Reis (1567) e Tabeirós (1573-1575)⁷². Outro caso é o do padraсто do referido Antón, Pedro de Prado, que por exercer diversos empregos, de cando en cando vémolos de mercador (por exemplo en 1550)⁷³ cando non toma tinta e papel para estender documentos notariais (1545)⁷⁴.

c) Mercadoras

Mais se estes comentarios precedentes non fosen de interese temos un caso nesta familia máis que significativo. Como indicamos, Antón Rodríguez de Monteagudo fora fillo do deán lugués Gabriel Rodríguez de Casal de Raros (nado nas terras da Estrada) e dunha tal María Criada, cuxo nome concreto e correcto debía

70. Id., Gonzalo de Reguera, P040, ff. 786r-787v.

71. AHUS, Protocolos, Pedro Lorenzo de Ben, S-203, f. 408r-v.

72. Datos inéditos extraídos da obra que, en unión con Damián Porto Rico, estamos a elaborar sobre o deán lugués Gabriel Rodríguez de Casal de Raros. Vid. ademais: AHUS, Protocolos, Alonso García de la Vega, S-404, ff. 377r e ACS, Protocolos, Gonzalo de Reguera, P047.

73. AHUS, Protocolos, Lopo de Lousada, S-251, ff. 433r e ss.

74. ACS, Protocolos, Francisco Rodríguez, P019, f. 29r bis-30r bis.

ser o de María Rodríguez de Monteagudo e Ulloa. Esta dama, logo de falecer a súa parella, o declarado eclesiástico, e antes de contraer nupcias con Pedro de Prado busca conseguir un futuro para el e os seus outros fillos menores, polo que durante unha época exerce de mercadora e, curiosamente, os seus análogos masculinos composteláns téñena por compañeira de oficio. O deán falece entre finais de 1540 e comezos de 1541, polo que a documentación que dela posuímos con respecto a tal actividade é dun ano máis tarde.

A nivel biográfico podemos afirmar, por unha banda, que María exerce de prestamista xa que conta con importantes caudais económicos; pola outra, que merca viño polas terras de Barbadás e véndeo nas xeografía do Deza e de Trasdeza. Caravanas de burros e mulas procedentes de Ourense e dirixidas cara a Compostela, cargadas de viño e trigo, son gobernadas por ela. Vexámolo nun pequeno fragmento:

“En la çibdad de *Santiago*, a treinta e un días del mes de mayo, ano de myll e quinientos e quarenta y dos años, en presençia de my, el escrivano e notario público e testigos de yuso escriptos, paresçió ende presente Afonso de Vilapedre, vezino de la felegresía de *San Estebó de Merín*, e confesó dever a María Criada, vezina desta dicha çibdad, treze ducados menos tres reales, los quales le devía por razón de seys moyos de vyno tinto e dos fanegas de trigo que comprara a la dicha María Criada a preçio cada moyo de vyno de veynte reales e cada fanega de trigo a diez reales, que montan así todo los dichos treze ducados menos tres reales, los quales dichos moyos de vyno e fanegas de trigo avía resçebido de la dicha María Criada antes de aora, e avía pasado a su poder (...)”⁷⁵.

Sobre este apartado pouco máis achegaremos, pois habíamos precisar unha monografía completa para abordar o tema das mercadoras e mercadores galegos de finais do medievo e comezos da época contemporánea. Unicamente faremos referencia a catro mulleres máis: primeiramente a unha ourensá de nome Dominga, proxenitora daquel Gonzalo Eans que o 15 de abril de 1315 aparece como testemuña nun contrato de compravenda, concretamente da viña do Portocelo (Vilanova – San Miguel de Souto). Para maior curiosidade, así aparece referido: “Gonçalo Eanes, fillo de Dominga, mercadeyra”⁷⁶. En segundo termo, gustamos de mencionar a “Ana Fernandes de Norende, viuda, mercadera”, que en 1617 trafica con viño de Ourense e Ribadavia⁷⁷. Seguidamente recordamos á mercadora

75. AHUS, Protocolos, Lopo de Lousada, S-240, f. 351r-v.

76. A. LÓPEZ CARREIRA, *Documentos...*, pp. 197-198.

77. “En la ciudad de *Santiago*, a diez y seis días de mes de henero de mill y seiscientos y diez y siete años, en presencia de mí, escrivano e testigos, paresçió presente Ana Fernandes de Norende, viuda, mercadera, vesina desta ciudad y dixo que por quanto Bartolomé Vidal, mayordomo y registro del trato del bino y otros más mercaderes, con poder especial que tienen de la cofradía de los mercaderes de bino de esta ciudad, se abían obligado de dar abasto de bino blanco y rosete de los cotos de *Orense* y *Ribadabia*, en esta ciudad y sus arrabales por este presente año de mill y seyscientos y diez y siete que enpieza a correr y contarse dende la fecha de la dicha escritura asta día de San Martiño de Nobienbre primero benidero, por ende que el encunplimiento de la dicha escritura de obligación echa por los

de tecidos Maria Oanes, que exerce por volta de 1627⁷⁸; e para rematar a Catarina González, mercadora de lencería en 1656⁷⁹. Estas tres últimas son veciñas da cidade de Compostela. Por mor diso, dentro do contexto do tráfico terrestre de cereais, o de María Criada é un caso excepcional que non podíamos eludir.

2. TRANSPORTE MARÍTIMO

Aínda que para maior detalle debemos remitir á persoa lectora ou investigadora aos estudos de Elisa Ferreira Priegue co obxecto de coñecer o tráfico de mercadorías durante o medievo, imos aventurarnos un chisco no comercio portuario galego desenvolvido durante o século XVI. Cara a onde ían as embarcacións do noso país e que outras chegaban ao litoral é a pregunta que tentaremos responder, non coa profundidade que nos gustaría.

Dentro da época moderna e, concretamente, nos primeiros anos do século XVI sabemos que dende Galiza parte moita madeira cara a Sevilla, por exemplo, ou viño cara o porto de Lepe (Huelva)⁸⁰; así como dende Aveiro (Portugal) chegan importantes cargas de sal⁸¹. Os acordos comerciais pódense establecer con outros mercadores dos reinos peninsulares, pero igualmente con persoas procedentes de máis aló dos Pireneos, for ou non os seus países produtores das mercadorías coas que trafican. Digamos que estes forasteiros asentan nunha determinada urbe e incluso poden ficar como veciños. En Andalucía, por exemplo, hai galegos que negocian con persoas nativas ou ben con outras, residentes alí, de nacionalidades como a inglesa. Vexámolo neste extracto que transcribimos dun documento que leva data do 4 de abril de 1519. Del dedúcese que un mercador asturiano, propietario dunha nao, así como outro galego, tamén posuidor dunha embarcación semellante, recoñecen ter certas débedas cun par

sobredichos y acuerdo de la Justicia e regimiento desta dicha ciudad se obligaba y obligó con su persona e bienes abidos e por aver de que él, juntamente con los demás obligados, dará abasto de bino blanco y tinto de los cotos de *Orense* y *Ribadabia*, al precio que los sobredichos an concertado, de buen color, olor y sabor, so pena que no lo haciendo ni cumpliendo ansí de su parte quiere y consiente ser condenado en las penas contenidas en la dicha escritura, otorgada por el dicho Bartolomé Bidal y consortes con la Justicia e regimiento desta dicha ciudad, y por ello ser executado sin reclamación alguna y para que ansí lo guardará y cunplirá dixo daba y dio su poder cunplido a las justicias seglares de Su Magestad, de su fuero e jurisdicción, para que le conpelan a lo ansí cunplir, como si fuese sentencia definitiba de juez competente, pasada en cosa juzgada, e renunció a todas las leys de su favor y a la Ley Xeneral, y ansí la otorgó en forma, e renunció las leis de su favor, e por no saber firmar, de su ruego lo firmó un testigo, siendo testigos presentes Antonio Fernandes y Gregorio de Cessar y Gregorio Rodríguez, vecinos desta ciudad, e yo, escrivano, que doi fee, conozco al otorgante. Como testigo, Gregorio de Sesar. Passó ante mí, Bartolomé Giráldez". AHUS, Protocolos, Bertomeu Xiráldez de Caamaño, S-1032, f. 154r.

78. Id., Pedro de Seixas, S-735, f. 578r.

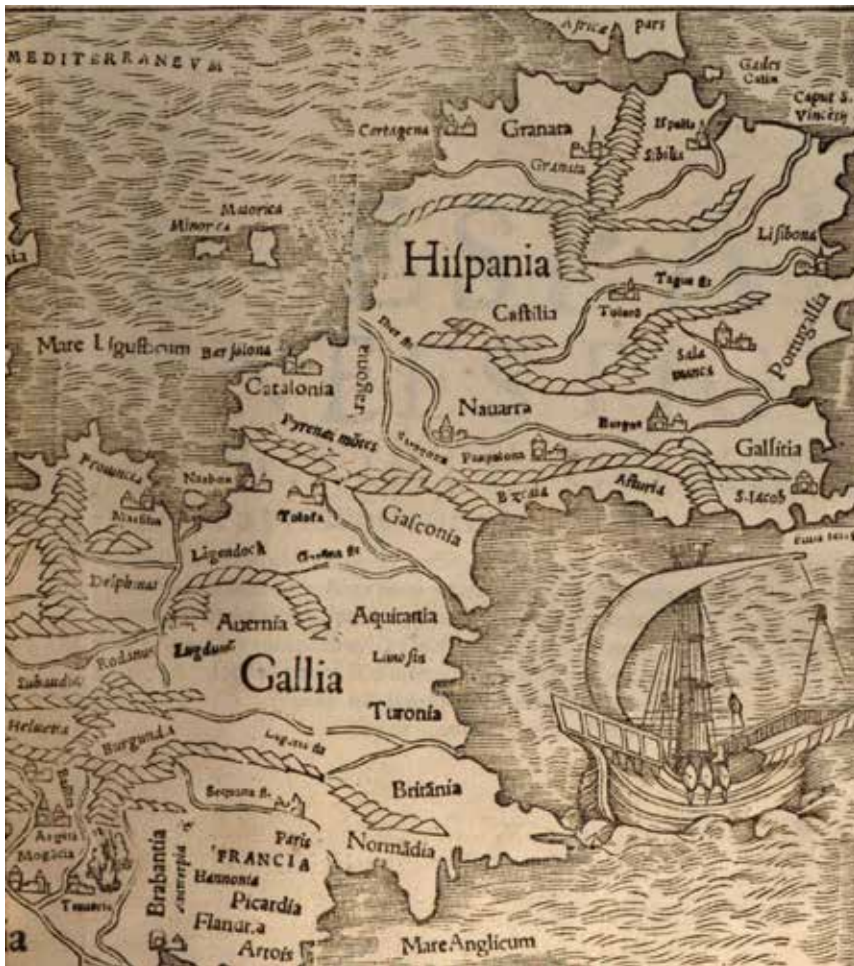
79. ACS, Protocolos, Domingos Leirado, P200, f. 106r-v.

80. AHUS, Protocolos, Macías Vázquez, S-28, f. 314r-v (con data do 28 de agosto de 1522 frétase un navío para levar toneis e pipas de viño para Lepe); Id., Diego Rodríguez de Rábade, S-164, f. 279 r-v (o 9 de maio de 1526 frétase outra embarcación para levar 800 pipas de viño para ese mesmo porto); e Ibid., f. 441r-v (o 4 de abril de 1526 acórdase carretar madeira para Sevilla).

81. Id., Diego Rodríguez de Rábade, S-163, ff. 5r-6r (documento, do 29 de xullo de 1523, polo que se freta unha carabela para traer sal dende Aveiro).

de comerciantes ingleses por certa carga de trigo embarcada en Sanlúcar de Barrameda (Sevilla):

“Sepan quantos esta carta vieren como yo, García Gonçales, vezino de Colidero en Asturias de Obiedo, maetro de naoo, que Dios Salbe, nonbrada Santa Ana, que al presente está surta en el puerto de Barrameda, de la villa de *Sanluca de Barrameda*, e yo, Pero Gardado, mercador gallego, vezino de la villa de *Bayona*, cada uno de nós por su mitad, otorgamos e conoscoemos que devemos dar e pagar a vós, Thomas Mellar, mercador ynglés, estando en la çibdad de *Sevilla*, que estays absente, e a vós, Martin Polarte, mercador ynglés, estante en la dicha villa de *Salucar*, que estades presente por él y en su nonbre, o qualquier de bos syn poder el uno del otro es, a saver, çiento e noventa e dos mill e dozien-tos e sesenta marabedís de la moneda corriente, que se agora usa, de debda conoscoida, buena, leal e usadera que son, que voslos quedamos

Mapa de Francia e a Península Ibérica publicado na *Cosmographia de Münster* (edición de 1555)

deviendo para conplimiento de pago de dozientos e quatorze mill e çieteçientas e sesenta marabedís que nós vos avíamos de dar e pagar por çiento e corenta cayzes de trigo que de bos resçebimos conplados a preçio de mill e quinientos e treynta e quatro marabedís cada un cahize que montaron las dichas dozientas e quatorze mil e syeteçientos e sesenta marabedís, de los cuales vos avemos dado e pagado, e vós teneis de nós resçebidos veinte e dos mill e quinientos marabedís en manera que vos quedamos debiendo los dichos çiento e noventa e dos mill e dozientos e sesenta marabedís (...)⁸².

Adoita ser habitual que os mercadores máis solventes poidan contar con embarcacións propias, as cales dirixen a diversos portos sen contar con máis axuda que a dos mariñeiros que contratan. Ben visíbel se amosa na documentación de finais do medievo. Porén, cando unha institución ou particular non dispón dunha infraestrutura de seu, ou resulta insuficiente, debe botar man de acordos mercantís co obxecto de obter determinados servizos. Un caso é o contrato de embarcacións para trasladar cereais xunto con outros produtos, se se quer, e así aproveitar as singraduras e cabotaxes.

a) Frete de navíos

Ilustrativo disto é un contrato de frete que se atopa nos fondos do Hospital Real de Santiago de Compostela, pois tendo a necesidade de traer mercadorías andaluzas, o mordomo dese centro asistencial acorda con Xoán Domínguez de Xiance, mercador da vila da Pobra do Deán, alugarlle un navío. Vexamos unhas liñas do mesmo:

“En el nonbre de Dios, amén, año del naçemyento de nuestro señor e salvador Ihesus Chripsto de mil e quinyentos e doze anos, ocho días del mes de Mayo, sepan quantos esta carta de afletamyento vieren como yo, Juan Domingues Giançe, vezino de la villa de la *Puebla del Deán* de Santiago, maestre del nabío llamado por nonbre Santa María del Canpo, que Dios salve e guarde de mal, i agora está surto en el puerto de dicha vylla, otorgo e conosco que afectose dicho nabýo a vós, el señor Gonçalo Prego, mayordomo del Ospital Real de Senor Santiago, para plazendo a Dios nuestro señor cargar de trigo y otras mercadorías y cosas para el dicho ospital, el qual dicho nabýo yo, el dicho maestre, he de dar, presto e a presa doi de oy, \día de la fecha desta carta/ fasta doze días primeros seguyentes, e dende que parta con la buena ventura e yr derecha vya al puerto e praya de la noble çibdad de *Málega*, e del día que llegare fasta otros doze días primeros seguyentes que sean útiles de labor antes vós, el dicho Gonçalo Prego, mayordomo, syays tenido e obligado de me fazer dar la dicha carga abordo del dicho nabío en esta manera: sesenta cahizes de trigo, que son treynta toneladas, e más otras

82. Id., Macías Vázquez, S-13, ff. 397r-398v.

diez toneladas de azeyte e vinagre, e grabanços, almendras, e arroz, e vino e otras qualesquiera mercaderías que sean nescerías para la provisión e despensa del dicho ospital. E sy las cosas susodichas no se allaren como se encargaren que seades obligado de la carga de trigo por manera que cunplades quarenta toneladas e ansý, cargándose dicho nabýo, que yo el dicho maestro sea obligado de partir con el primero buen tienpo de viaxe que Dios diere, e venir derecho vía a la dicha villa de la Puebla e de allí a la Puente Çeçuras del Padrón (...)”⁸³.

Como curiosidade sinalaremos que o citado Xoán Domínguez, mestre de navío, será un antepasado daquela persoa que manda construír a torre renacentista que fica na vila do Caramiñal. Concretamente aquela que, centurias máis tarde, serve de residencia da familia dos Valle-Bermúdez, a mesma da que descende Ramón del Valle-Inclán⁸⁴.

Comprobamos que xunto co trigo de Málaga tamén vén aceite, vinagre, garanzos, améndoas, arroz e viño. Incluso chegan pasas, trigo e aceite das áreas próximas a Granada, Málaga e Antequera⁸⁵. Nalgunhas ocasións a mercadoría non se detalla cal é, pois pode aparecer de forma moi xenérica, así legumes⁸⁶ ou pan (referíndose este último termo aos cereais). As máis das veces os contratos de frete establécense con propietarios de embarcacións galegas, mais isto non é exclusivo.

b) Carga de navíos

No caso de que o navío ou embarcación non se dedique ao transporte de carga senón á pesca hai determinados asuntos que é mester sinalar. Por unha banda,

83. Id., Escrituras do Real Hospital, n. 2, ff. 117v-119r.

84. Cf. A. GONZÁLEZ MILLÁN (textos) e H. PICALLO FUENTES, o.c.

85. “La reina. Nuestros corregidores de las çibdades de *Granada*, *Málaga* y *Antequera* a vuestros alcaldes en los dichos ofiçios, Sebastián de Barbera me hizo relación que va en nonbre del Gran Ospital Real de Senor Santiago, que es de nuestro patronazgo real, a esas dichas çibdades y a los lugares de su tierra, a hazer cargar çierto pan, y pasas, y almendra, y azeites y otras cosas ansý de la renta que el dicho ospital tiene como comprado para la probisyón de la dicha casa, y a de cobrar los votos que le son devidos. E me suplicó que para ello vos mandase que le diese todo el fabor, y aynda que obiese menester e que no le fuese puesto ynpedimento en ello, o como la my merçed fuese por ende yo vos mando a todos y a cada uno de vós en vuestros lugares et juridiçiones que para cumplimiento de lo suso dicho, y para cobrar las dichas debdas, deys e fagays dar a la persona que el dicho ospital enbiare todo el fabor et aynda que de mi parte vos pidiere, e para ello oviere menester, a los unos ni los otros no fagades ende al, so pena de la mi merçed et de diez myll maravedis para la my cámara. Fecha en la çibdad de *Ávila*, XXIX días del mes de agosto, año de myll e quinientos et treynta y un años. Yo, la Reina. Por mandado de Su Magestad, Juan Vázquez”. AHUS, Cédulas do Hospital Real, atd. 1, p. 50.

86. “(...) otorgamos todo nuestro poder conplido, libre (...) a vós Sebastián Lopes de Barbera, famyliar del dicho Gran Hospital, que soys ausente, como sy fuédeses presente (...) para que en nostro lugar y en nonbre del dicho Gran Hospital Real bayays a la çibdad de *Malaga* e Reyno de *Granada* e su tierra a conprar trigos y ligunbres y otras coas conlideras e neçerías para el dicho Gran Hospital Real, pobres y enfermos del, conforme a un memorial que para ello llevays firmado de my, el dicho Pedro Fernández de Ribadeneyra, theniente de administrador, y de Álvaro García, escrivano (...)”. AHUS, Protocolos, Escrituras do Hospital Real, n. 7, ff. 154v-155r.

e tal e como veñen de indicar recentemente varios autores –Pegerto Saavedra e Xosé Manuel Pereira Fernández–, na vila de Pontevedra estaba instalado un dos portos máis importantes do litoral cántabro-atlántico da Península Ibérica. Tanto é así que se podería afirmar sen medo a equivocarse que durante o século XVI foi o “maior e máis dinámico núcleo urbano da Galiza, cunha economía asentada en dúas grandes trabes: a pesca e o comercio marítimo de dobre dirección norte-sur”. Esta vila, e en relación co noso propósito, serve de exemplo para dar conta dos víveres que certos navíos trasladan nas súas adegas para que a tripulación subsista nas súas travesías. Caso semellante acontece noutros portos como os da Coruña e Viveiro.

A documentación transcrita e analizada por Pereira Fernández axúdanos a ver, con detalle, como se equipa unha embarcación pontevedresa antes de ir faenar ás terras de Terranova (Canadá) na procura do bacallau. Son tres os documentos notariais que facilita. Neles achega que os responsábeis deben ter prontas as veas e todos os aparellos “para hazer la dicha biaje a la dicha Tierra nueva y estada en ella y buelta asta que se sea llegada a esta dicha villa”. No que atinxe ao abastecemento da nao, este realizase do seguinte xeito:

“(...) juan sanchez, pedro dotero y juan trigo dezimos y nos obligamos de bastezer y forneçer la dicha nao a bos los dichos maestros y mmarineiros de las cossas siguientes: primeramente bos daremos y entregaremos para el forniçamyento de la dicha nao qnyentos çelemynes de trigo en grano para que bos, los dichos maestros y marineros, los habais moler y çocer, y pagaremos lo que costare el horno y coçedura del dicho pan e mas doze pipas de bino roçete, las quales bos daremos la una dellas de tinto de la tierra desta dicha villa de pontebedra y las demas de la villa de abeiro (...)”⁸⁷.

A continuación vai enumerando todos os demais víveres: viño ullao, viño branco de Ribadavia, vacas cebadas, varias arrobas de aceite, vinagre, algunha “hanega de castaña, seca, pilada” etc. Este documento datado a 14 de xaneiro de 1578 é realmente fermosísimo, mais xunto cos restantes que publica Pereira Fernández constitúen un verdadeiro manual de como se dotaban as embarcacións que ían pescar a alta mar. Disto tamén se desprende, ou cando menos intúe, como resultaba ser a vida comunitaria da tripulación⁸⁸. En relación coa carga de trigo que leva a nao, esta terá un peso de cincocentos celamíns, algo así como tonelada e media de cereal.

Neste caso o trigo é, como se sinalou, para consumo dos mariñeiros, porén existen textos históricos nos que se contempla o trigo como mercadoría que se traslada dende Galiza até o Caribe co obxecto de ser vendido. Informa deste feito Caroline Ménard e, segundo o que relata na súa tese de doutoramento, os pro-

87. X. M. PEREIRA FERNÁNDEZ, a.c. pp. 296-298. Vid. *Ibid.*, pp. 289-301.

88. *Ibid.*, pp. 298-301.

pietarios do navío *Espírito Santo* –Xoán de Vega e Xoán Robaliño– acordan traficar mercadorías galegas pola illa de Santo Domingo co veciño de Ribadavia Rodrigo García. Segundo o texto de 1561, nas adegas levaban os seguintes comestíbeis:

“(…) çincoenta pipas de bino blanco de Ribadabia y seys de binagre y diez pipas de castana pilada (...) sesenta millares de sardina blanca con cabeza y beinte dozenas de pescada çical y diez quintales de bacallan y çincoenta millares de maçana de las marinas de Betanços e seys botas de abellana y diez pipas de harina de trigo (...)”⁸⁹.

III - RECADACIÓN DE RENDAS DE CEREAL

Logo de chegaren a porto os cereais, así como aqueloutros que entrarían por vía terrestre, por medio de animais de tiro trasládase a carga aos distintos puntos de almacenaxe, consumo ou elaboración dos produtos panificábeis. Mais as institucións monásticas, catedralicias e político-administrativas dispoñen dun corpo profesional que se dedica á reclamación da renda, á súa recadación e o mantemento dela no caso de ser en especie, particularmente en consumíbeis percedoiros tal e como é o grao.

1. PERSOAL ENCARGADO DE RECLAMAR O CEREAL

Tres son os oficios que se poderían catalogar dentro do persoal responsábel da reclamación do cereal que se debe a unha determinada institución, se ben poden existir outros específicos vinculados a produtos concretos ou ligados a xeografías diversas. Os procuradores do pan, os mordomos e os cobradores de grao forman parte dese corpo profesional. Comecemos polo primeiro deles.

a) Procuradores do pan

Se o receptor dunha carga rendeira fose unha institución catedralicia, existe unha figura ben interesante que se encarga de reclamar o pan aos beneficiados que debían entregalo en razón das súas tenzas ou por calquera outro concepto, en palabras de Mercedes Vázquez Bertomeu. Arturo Iglesias Ortega, que tamén se ten mergullado nas funcións do Procurador do Pan –que era a denominación deste persoeiro escollido entre os prebendados, cóengos ou racioneiros catedralicios–, indica que polo mes de novembro ten por obriga amosar a listaxe de pagadores e debedores do pan capitular. Coñecido tamén como o contador do pan, a última vez que aparece rexistrado o nomeamento deste responsábel catedralicio data de 1517.

b) Mordomos do pan

Xunto á figura do procurador tamén xorde a do mordomo do pan, que é o que notifica e esixe ás persoas correspondentes a liquidación das débedas de cereal

89. C. MÉNARD, o.c., p. 151.

que teñen, por exemplo, co cabido⁹⁰. O mordomo, por outra banda, pode delegar a función de esixir os pagos en figuras como a do despenseiro. Tal é o caso, por ilustrar un chisco estes feitos, do mordomo do Hospital Real compostelán Antón Ozores de Soutomaior que, en 1602, decide entregar o seu poder ao despenseiro Luís de Soto para que cobre e reciba o trigo, centeo, millo que se debe a esa institución asistencial⁹¹.

c) Cobradores do grao

Xeralmente os mordomos e procuradores do pan, así como os despenseiros, dentro dunha institución eclesiástica son persoas que formaban parte da mesma. Polo que escollidos entre os racioneiros, cóengos e outros prebendados vanse encargar da recadación do grao e, seguramente, doutros víveres tributarios. Porén, non faltan exemplos nos que se albisca que algún particular (ou laico) pode exercer tal función; velaí que, para ilustrar, entreguemos uns parágrafos dun contrato establecido entre o abade do mosteiro de San Martiño Pinario e Francisco Martínez para que este cobre antes de que remate 1594 as rendas pertencentes a *graneiría* dese cenobio. Por exercer esa función, Martínez obtén dez cargas de trigo e dez ducados. O texto reza como segue:

“En la çiudad de *Santiago*, dentro de monesterio de San Martín el Real de la dicha çiudad, a veinte e siete días del mes de agosto de mil y quinientos e nobenta e quatro anos, por ante mý, escrivano e testigos, parecieron presentes de la una parte frai Pedro Barba Osorio, avad del dicho monesterio y anexo, e de la otra Francisco Martínez, vezino de la dicha çiudad, y se concordaron en la manera seguinte: que el dicho Francisco Martínez desde oi, día de la fecha, hasta el postrero día del mes de dezienbre deste presente año a de cobrar y dar cobrado, e puesto en el dicho monesterio toda la renta tocante y perteneçiente a la granería del dicho monesterio, ansí de pan, trigo, mixo y centeno, carneros, avena, como en otra qualquiera manera perteneçiente a la granería del dicho monesterio que se ayan de pagar e cobrar heste presente ano de mil y quinientos e nobenta e quatro”⁹².

2. PERSOAL RESPONSÁBEL DE COIDAR O GRAO

Neste último apartado trataremos dúas figuras importantes que son as encargadas de custodiar e conservar os alimentos das diversas institucións. Celeireiros e despenseiros son cargos que se designan a determinados individuos para acometer esas funcións, imprescindíbeis para a subsistencia das comunidades (catedra- licias, monásticas, militares...) e de particulares.

90. A. IGLESIAS ORTEGA, a.c., pp. 631-632.

91. ACS, Protocolos, André Gómez de Parapar, P168/4, f. 77r.

92. Id, Domingo Cabaleiro, P077/1, ff. 231r e ss.

a) Despenseiros e mozos de despensa

Comezamos cos despenseiros, pois eles son os responsábeis de conservar os bens perecedoiros que se almacenan nas despensas de hospitais, institucións catedralicias (arcebispado e cabido), colexios de cóengos... Liñas arriba tratabamos sobre aquela autorización que o mordomo do Hospital Real de Compostela asigna ao despenseiro desa instalación asistencial para que, coa celeridade debida, cobre as rendas de cereal e outras que se deben. Por mor do interese que nos suscita o documento transcribimos as liñas iniciais:

“Sepan quantos esta carta de poder y procuración vieren como yo, don Antonio Ozores de Sotomayor, mayordomo del Gran Hospital Real de Senor Santiago por el rey, nuestro señor, que soi presente, otorgo y conozco por el thenor de la presente carta y según yo lo e y tengo del dicho hospital, que doi y otorgo todo mi poder cunplido, qual de derecho se requiere y mejor puede y debe baler es, a saver, a Luís de Soto, despensero del dicho Hospital, que está ausente, como si fuese presente, especialmente para que por mí y en mi nombre y para mí mesmo, y representando mi propia persona pueda aber y cobrar, recibir y recaudar en juicio y fuera del, todo el trigo, çenteno, mijo y dinero y otras qualesquiera cosas que me sean debidas como tal mayordomo, así atrasados como de lo benidero (...)”⁹³.

Por outra banda, non localizamos de momento ningunha muller que se ocupase dunha despensaría, aínda que homes exercendo ese oficio vémoslos en multitude de institucións; de aí que haxa despenseiros reais, despenseiros do arcebispo, do cabido diocesano, de determinadas confrarías (coma a dos clérigos do coro da catedral compostelá⁹⁴) etc. Referencias aos primeiros deles, e dentro da documentación galega, aparecen por exemplo en 1418 no *Libro do Concello de Santiago*⁹⁵. Así e todo, poden existir varios, mais o que gozase da maior xerarquía ía ser cualificado *despenseiro maior*. Este aparece nun pergameo, redactado en Burgos o 29 de xullo de 1332, que ten que ver coa diocese luguésa⁹⁶. Despenseiros dos diocesanos compostelán e ourensán rexístranse en respectivos documentos de 1396⁹⁷ e 1436⁹⁸; e do cabido lugués en 1339. Verbo deste asunto existen dous escritos interesantes que atanguen á despensaría do cabido de Lugo. O primeiro vén a ser unha toma de posesión, datada en 1336, e o segundo –de once anos máis tarde– é unha renuncia a ese mesmo cargo⁹⁹.

93. Id., André Gómez de Parapar, P168/4, f. 77r.

94. AHUS, Protocolos, Fernán Pérez de la Piedra, S-2, f. 153r. Id., Marcos Picado, S-232, ff. 142r-143r. Id., Fernán Pérez de la Piedra, S-2, f. 83v. Id., Macías Vázquez, S-31, f. 70v.

95. Á. RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, *Libro...*, p. 127.

96. M^a. J. PORTELA SILVA, o.c., doc. 283.

97. Cf. A. CABANA OUTEIRO, a.c., pp. 241-257.

98. A. LÓPEZ CARREIRA, *Fragmentos...*, doc. E1-12.

99. M^a. J. PORTELA SILVA, o.c., doc. 332, 375 e 507.

Os despenseiros, por outra banda, podían contar coa axuda de diversas persoas, denominadas “mozos de despensa”, os que se recoñecen, por exemplo, entre o corpo de traballadores do Hospital Real de Compostela¹⁰⁰.

b) Celeireros e subceleireiros

José Miguel Andrade Cernadas, na súa obra titulada *Monxes e mosteiros na Galicia medieval*, afirma que o oficio monástico de maior responsabilidade logo do abade e do prior é o *cellarius* ou *celareyro*, que se encarga “do abastecemento e almacenaxe de alimentos”. Segundo o autor, este cargo constátase na maior parte das familias regulares de monxes brancos (cistercienses) e negros (bieitos) da Galiza. Tamén engade que en cenobios de manifesta envergadura, como o de Sobrado, o celeireiro maior pode ser axudado de xeito permanente por un converso ou por varios celeireiros menores, tamén denominados subceleireiros¹⁰¹.

Dentro da documentación de Toxosoutos certificamos esa xerarquía que sinala Andrade entre as testemuñas dunha doazón do 15 de maio de 1172, pois a primeira persoa que certifica a conformidade do acordado é o abade do cenobio, para logo sumárense o prior e un tal *Johannes Petri, cellarius*¹⁰². Pódese constatar, asemade, nun pergameo do mosteiro cisterciense de Melón datado en 1243. Este resulta ser un contrato enfitéutico polo que se lle outorga a Petro Moogo unha herdade no lugar da Castañeira, non lonxe do celeiro de Canalibus (Santo Estevo de Cans – O Porriño). Vexamos un extracto da transcripción efectuada por Isis Grandín e Miguel Romani:

“Tali pacto damus tibi ut des nobis inde annuatim unam talegam de tritico et tres talegas de ceveyra, unum solidum pro festum Sancti Michahelis. Ducat nobis porcionem nostram ad cellarium nostrum de Canalibus; quando venerit dictis abbas ad terram, faciat ei servitium sicuti Domino; similiter faciatis prior et cellarium”¹⁰³.

Non hai dúbida de que o celeireiro ten a responsabilidade de custodiar o contido do celeiro ou instalación na que se gardan as colleitas, mais aquel non só existe entre as infraestruturas dos mosteiros ou conventos, senón que tamén se identifica nalgunhas edificacións de importancia agrícola (díganse casas grandes, pazos ou granxas), noutras de menor categoría (casa pallazas) e incluso en edificios castrens. Para exemplificar a existencia de casas pallazas –ou con tellado de colmo– provistas de celeiros podemos entregar un extracto dun apeo que, por volta de 1522, se efectúa na freguesía cuntense de Santa Baia da Portela. Este versa así:

“Iten el dicho Alonso de Ribeira, vezino e morador en la felegresía de Santa Vaya da Portela, aviendo jurado en forma, y preguntado al tenor

100. ACS, Protocolos, André Gómez de Parapar, P169/1, f. 84r-v. Id., P169/3, f. 24r-v.

101. J. M. ANDRADE CERNADAS, *Monxes...*, p. 60.

102. F. J. PÉREZ RODRÍGUEZ, *Os documentos...*, pp. 132-133.

103. I. GRADÍN FERNÁNDEZ e M. ROMANÍ MARTÍNEZ, a.c., p. 55.

de la dicha bula apostólica dixo que el *Casal de Barral de Loureiro de Çima*, que este sobredicho trae, que es del monasterio de San Martín, y que tiene y pertenesçe al dicho casal las casas siguientes: una casa de morada pajaça y un çeleiro en que bibe este sobredicho, y que trae por el dicho casal una eyra com su pallal colmado, y com sus entradas y salidas”¹⁰⁴.

Nas proximidades desa freguesía figura a de San Mamede de Piñeiro e nela percibimos un celeiro ao pé dunha casa grande, aquela denominada Soutelo do Barral. Esta construción, sen dubida un pazo como testemuñan diversos documentos –incluso medievais– dependeu outrora do mosteiro de San Miguel de Couselo (Cuntis). Os apeos que se realizan ao redor desa explotación agropecuaria, tamén efectuados no ano referido, indican:

“Itten este mesmo día, mes y ano susodichos, juró Alonso de Soutelo, vezino e morador en la felegresía de *San Mamede de Pineiro*, que su padre Juan de Soutelo tiene el *Casal de Sovtelo del Barral*, sito en la felegresía, o qual dicho casal tiene una casa grande e un çeleiro pallaço, e una corte, e una eyra, e un agro que se dize *A Çerdeira* (...)”¹⁰⁵.

Que existisen estas construcións adxectivas ao carón de vivendas de certa importancia non quere dicir que os posuidores de pazo ou casa grande contasen

104. AHUS, Fondo de Bens Nacionais, Clero, atd. 1155, f. 55r.

105. Ibid., f. 57r

cun celeireiro responsabilizado das colleitas; porén si é máis plausíbel no caso de fortalezas e castelos. Fornece esta idea un arrendamento datado en 1418 polo cal o escudeiro Martiño Fernández de Peralta concede a Xoán de Gistilas, veciño de San Martiño de Laraño, a metade das herdades que lle pertencían nesa freguesía, e máis concretamente no lugar do Rial. O escudeiro, segundo o texto orixinal, exerce a función de celeireiro do castelo compostelán de Rocha Forte.¹⁰⁶

E até aquí a nosa sementeira investigadora –particular e incompleta– que procura apañar datos sobre cereais que ou ben se cultivaron na Galiza ou ben, pola contra, foron demandados por institucións deste país a produtores doutros territorios. Con este estudo buscamos informar non só sobre esta gorentosa materia senón, paralelamente, abrir sucos –como os deixados pola rella– que conecten con aspectos históricos, antropolóxicos e sociais dun país rico en tradicións e –como non– rico en fogazas de pan.

BIBLIOGRAFÍA

- ANDRADE CERNADAS, J. M.; *O Tombo de Celanova*, 2 tt. (Compostela 1994).
Monxes e mosteiros na Galicia medieval (Compostela 1995).
 'En el refectorio: la alimentación en el mundo monástico de la Galicia medieval', *Semata: Ciencias Sociais e Humanidades*, v. 21, (2009) pp. 45-64.
- BOUZAS ROSENDE, P.; *Documentos galegos do mosteiro de Santo Estevo de Ribas de Sil (século xv)* (Compostela 2016).
- CABANA OUTEIRO, A.; *O Tombo H da catedral de Santiago. Documentos anteriores a 1397* (Valga 2003).
 'Documentos do arcebispo Xoán García Manrique no Tombo H da Catedral de Santiago', *A Trabe de Ouro*, 46 (abril-maio-xuño 2001) pp. 241-257.
- CAL PARDO, E.; *Colección diplomática medieval do Arquivo da Catedral de Mondoñedo* (Compostela 1999).
- FALQUE REY, E. (edic.); *Historia Compostelana* (Madrid 1994).
- FERNÁNDEZ CORTIZO, C.; '¿En Galicia, el hambre entra nadando? Rogativas, clima y crisis de subsistencias en la Galicia litoral sudoccidental en los siglos XVI-XVII', *SEMATA*, n. 17 (Compostela 2006) pp. 259-298.
- FERREIRA PRIEGUE, E.; *Galicia en el comercio marítimo medieval* (A Coruña 1988).
 'El comercio de las villas costeras de Galicia en la Baja Edad Media', *El Museo de Pontevedra*, n. 43 (Pontevedra 1989) pp. 247-264.

106. Arquivo Histórico Diocesano de Santiago (AHDS), San Martiño Pinario, ca. 12, doc. 364.

GONZÁLEZ MILLÁN, A. (textos) e PICALLO FUENTES, H. (debuxos arqueolóxicos); *A Torre dos Valle Bermúdez no Caramiñal* (A Coruña 2016).

GONZÁLEZ VÁZQUEZ, M.; *El arzobispo de Santiago; Una instancia de poder en la Edad Media (1150-1400)* (Sada 1996).

GRADÍN FERNÁNDEZ, I. e ROMANÍ MARTÍNEZ, M.; 'As parroquias do Porriño, Cans e Atios na documentación do mosteiro cisterciense de Santa María de Melón. Séculos XII e XIII', *CEG*, n. 124 (xaneiro-decembro 2011) pp. 29-78.

IGLESIAS ORTEGA, A.; 'Contabilidad y administración del patrimonio en las catedrales: la regulación de los oficios capitulares compostelanos en la edad moderna', *Compostellanum*, v. LVI, n. 1-4 (2011) pp. 615-642.

LÓPEZ CARREIRA, A.; *Libro de notas de Álvaro Afonso: Ourense, 1434* (Compostela 2000).

Fragments de notarios (Ourense, séculos XIV-XVI) (Compostela 2007).

Documentos do arquivo da catedral de Ourense (1289-1399) (Compostela 2016).

LÓPEZ FERREIRO, A.; *Historia de la Santa A. M. Iglesia de Santiago de Compostela*, 11 tt. (Compostela 1898-1909).

'Testamento de D^a. Elvira Arias, hija de Arias Pérez y mujer de Per Yáñez. Estuvo casada, según parece en primeras nupcias, con D. Gómez Arias', *Colección Diplomática de Galicia Histórica*, ano I (Compostela 1901) p. 275-277.

'*Liber Tenencie de Horro*. O memorial de la hacienda, rentas, pensiones de la antigua Tenencia del Hórreo, escrita en el año 1438 por el canónigo Gonzalo Vázquez de Mandayo', *Compostellanum*, v. XII, n. 2 (abril-xuño 1967) pp. 271-331.

LÓPEZ MARTÍNEZ, A.: *Minutarios notariales de Estevo Pérez* (Vigo 2015).

LÓPEZ SABATEL, J. A.; 'Cultivos agrícolas en la Ribeira Sacra durante los siglos XIV y XV', *Espacio, Forma y Tiempo, Serie III, Historia Medieval*, t. 20 (2007) pp. 183-198.

'Uso y transformación en espacio agrario del monte y del estrato arbóreo en la Ribeira Sacra durante los siglos XIV y XV', *Cuaderno de Estudios Gallegos*, LVI, n. 122 (xaneiro-decembro 2009) pp. 213-233.

LORENZO, R.; *Mosteiro de Montederramo. Colección documental e índices*, 3 tt. (Compostela 2019).

MÉNARD, C.; *La pesca gallega en Terranova, siglos XVI-XVIII* (Compostela 2006).

OLIVERA SERRANO, C.; *El ocaso de las fortalezas compostelanas. Visitas y tasaciones (1535-1547)* (Compostela 2000).

OVIEDO ARCE, E.; 'Carta de tasación de bienes menores – en San Miguel de Cabanas (Coruña)', *Colección Diplomática de Galicia Histórica*, ano I (Compostela 1901) pp. 64-69.

PEREIRA FERNÁNDEZ, X. M.; 'Los mareantes pontevedreses y la pesca de altura en el siglo XVI', *CEG*, n. 118 (Compostela 2005) pp. 289-301.

PÉREZ RODRÍGUEZ, F. J.; *El dominio del cabildo catedral de Santiago de Compostela en la Edad Media (siglos XII-XIV)* (Compostela 1994).
Os documentos do Tombo de Toxos Outos (Compostela 2004).

PICALLO FUENTES, H.; *No medioevo, castañas e castiñeiros como recursos económicos* (Pontevedra 2018).
'Percorrido pola historia que esmoreceu coa pedra caída: O pazo e torre de La-xos', *A Taboada*, 13 (2012) pp. 179-201.

PORTELA SILVA, M^a. J.; *Documentos da Catedral de Lugo* (Compostela 2007).

RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, Á.; *Libro do Concello de Santiago* (Compostela 1992).
O Tumbo Vermello de don Lope de Mendoza (Compostela 1995).

RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, Á. e ARMAS CASTRO, X.; *Minutario notarial de Pontevedra (1433-1435)* (Compostela 1992).

RODRÍGUEZ NÚÑEZ, C.; *El monasterio de dominicas de Belvís de Santiago de Compostela* (Ferrol 1990).

RUIBAL FARIÑA, 'Testamento del Mariscal de Castilla D. Suero Gómez de Sotomayor y Mendoza, señor de Lantaño', *Colección Diplomática de Galicia Histórica*, ano I (Compostela 1901) pp. 35-58.

SÁNCHEZ SÁNCHEZ, X.; 'El Tumbo D de la Catedral de Santiago. Catalogación y regesta', *Annuarium Sancti Iacobi*, n. 4 (Compostela 2015) pp. 27-106.

VÁZQUEZ BERTOMEU, M.; *La hacienda arzobispal compostelana. Libros de Recaudación (1481-83 y 1486-91)* (Compostela 2002).

Folión de Carros: apuntamentos sobre unha festa única en Galicia

Xavier Viana Álvarez

Resumo:

O *Folión de Carros* é unha manifestación cultural cun indubidable valor antropolóxico que se celebra na vila de Chantada (Lugo) durante a noite anterior ao cuarto domingo de agosto, coincidindo coa festa patronal.

Reprodúcese anualmente cunha salientable participación social, moito coidado no mantemento da tradición e un destacado carácter sentimental. Os seus trazos distintivos fan que sexa única na península Ibérica: estruturas construídas *ex profeso* por *pandillas de carroceiros* seguindo técnicas tradicionais, xugadas de bois ou vacas que tiran das estruturas, *performances* que preparan os propios protagonistas e representan no *Folión*, marcado ambiente festivo, apeiros e obxectos que se exhiben ese día e vestimentas recuperadas do armario dos avós. Todas estas particularidades conforman en conxunto un universo perceptivo que une as vivencias do presente coa memoria de toda unha comunidade.

Palabras chave:

Folión, Chantada, comunidade, animais de tiro, representación, memoria colectiva.

Abstract:

The *Folión de Carros* is a cultural manifestation of undeniable anthropological value which takes place in the town of Chantada (Lugo) on the eve of the fourth Sunday of August, in parallel with the patron saint festivities.

Every year, the carts or *carros* are recreated by the highly involved townsfolk, making sure that tradition is being kept as this act has a deep emotional significance. The unique features of this festivity makes it one of a kind in the Iberian Peninsula: structures that are built *ex profeso* by gangs of *carroceiros* by means of traditional methods; i.e. ox or cow yokes that pull the structures, the very same stars of the event prepare and do performances during the *Folión*, there is a clear festive atmosphere, and farm tools and other objects along with clothes retrieved from the wardrobe of grandparents are displayed. As a whole, all these peculiarities define a perceptive universe which links present experiences with the collective memory.

Keywords

Folión, Chantada, community, draught animals, performance, collective memory.

Introdución

O texto que segue está organizado tendo en conta os diferentes “trazos formais” da celebración, expoñendo as características máis significativas do *Folión de Carros*, pero tendo claro de antemán que esta descrición estruturada en apartados diferenciados non se debe entender como unha mera clasificación, senón como un relato para persoas alleas á celebración que faga máis comprensible a heteroxeneidade da festa e o seu continuo proceso de transformación.

Folión

O *Folión de Carros* é o acto central das festas patronais de Chantada. Está organizado pola Asociación Amigos do Folión, unha entidade na que participan todos os *carroceiros* e *carroceiras*, pero sendo unha xunta directiva escollida de entre todos eles a responsable de coordinar o desfile coas autoridades municipais e organizar outro tipo de actividades de difusión e divulgación.

Aínda que está marcado no calendario para un día concreto, percíbese a súa presenza na vila dende semanas antes. A estrutura dos carros é deseñada e construída polas *pandillas* durante todo o mes de agosto, aínda que o traballo comeza moito antes, como explica o antropólogo chantadino Alfredo Valín (2019:10):

“Un ano máis, chega o mes de Agosto en Chantada. Estamos en tempos de Folión. dende mediados de xullo, os *carroceiros*, que aínda non rematado o mes de setembro do ano anterior remoían nas imaxes da

memoria colectiva da comarca, na busca de novos temas que representar, a estas alturas do ano xa o teñen decidido”.

E como reconece perfectamente Mario Nogueira, gandeiro quirogués que leva anos participando no Folión coas súas xugadas, nunhas palabras escritas por el con moito sentimento e cunha última afirmación que invita á reflexión:

“Chantada pode estar orgullosa do Folión. Eu sei o que representa para todos cantos participan nel; o Folión non só é o desfile, é o traballo de ano a ano, é a unión e a reunión de cada grupo, día a día, e cando remata un Folión xa van a outro (o seguinte ano empeza o día seguinte). Non vos cansedes de petar nas portas de quen presume saber de cultura, inda que sexa triste porque eles debían ser quen petasen na vosa, non vos cansedes, estades facendo algo único, un ben cultural pra vós, pra Chantada, pra Galicia e pra o mundo enteiro” (Nogueira 2019: 34).

É un auténtico “museo andante”, que se pode ver no paso dos carros durante o desfile: apeiros, vestimenta e representacións dunha época xa pasada pero aínda recordada. A esta realidade achega o propio Alfredo Valín algúns datos recollidos na súa investigación:

“Porque non estamos a falar dunha telleira, zapatería, cantina, malla, muíño... etc., falamos da telleira do San Lucas, a zapatería do Xesús, a cantina do Zaramelo, o muíño do Solar, a ferrería de Seoane... Persoas, lugares, espazos e acontecementos concretos, recoñecibles polos presentes do lugar, que, escenificados o máis fielmente posible, a noite do Folión, pasarán a formar parte da memoria colectiva da comarca” (Valín 2019: 11).

O *Folión de Carros* de Chantada comeza ás once da noite na Praza da Costaña e percorre, nun ambiente festivo, as Prazas de Catro Camiños, Rúa Mariano Cedrón e Avenida de Monforte, para rematar na Praza de Galicia. Os carros, precedidos pola Banda Municipal de Gaitas de Chantada e da Agrupación Os Barrios e Gaiteiros Tradicionais da Escola de Música de Chantada, fan todo o traxecto seguindo a orde establecida: primeiro o carro número 1, logo o carro número 2, e así sucesivamente ata completar o total dos carros participantes. O público é numeroso, ateigando as rúas da vila, xa que a inmensa maioría dos veciños “baixan aos carros” e son moitas, tamén, as persoas chegadas doutros municipios e lugares de Galicia. Os carros van acompañados por membros da organización, que se reparten polo percorrido cos seus *walkie talkies* e *pinganillos*, e pola Policía Local e Protección Civil.

É importante destacar que son moitas as persoas asistentes alleas á vida ordinaria en Chantada, visitantes circunstanciais, que converten en perigosos algúns dos seus comportamentos, máis propios dun *show* televisivo metropolitano que dunha festa tradicional, poñendo en risco a propia celebración. Tres exemplos da última edición (2019) ilustran este perigo. Un home preguntoulle a

unha das persoas que levaban o chaleco da organización: “Te importa sacarme una foto con la chica de las vacas?”, mentres o carro estaba parado no medio do desfile; e outro home díxolle a un Policía Local que custodiaba o palco: “Non podo estar aquí? Pero se estou sacando fotos”; ou unha muller que lle chamou a atención a un *carroceiro* que estaba esperando para incorporarse, en medio do percorrido, ao seu carro como parte da escenificación: “Te importa moverte que no me dejas grabar (co móbil)”. Aínda que existe moita tolerancia entre a poboación local coa ignorancia en xeral, está mal vista a arrogancia, polo que este tipo de situacións son consideradas polos protagonistas como esperpénticas, incluso dignas de comentarios burlescos.

No final do percorrido, ante un palco onde se encontra unha parte do xurado, autoridades e outras persoas convidadas pola organización, represéntase por última vez o motivo do carro, entre música, alegría e faenas que fan presentes “os tempos de antes”, “a vida na aldea”, “as cousas de vello”. Nese momento os presentadores do evento, Ramón Rodríguez Porto e Marifé Macía, len por megafonía a memoria explicativa presentada por cada *pandilla*, que expón ou describe, con máis ou menos exactitude, aquilo que o público está a ver.

Así pois, a imaxe penetra nas persoas aproveitándose da experiencia sensorial. A vista, o oído e o olfacto mestúranse co ambiente multitudinario de festa, creando unha forte emotividade: “O Folión é o máximo”, “Non sabería describir o que sinto o acabar o Folión”.

Cando remata o desfile continúa o Folión, a festa. O pegoiro exerce de orador, mentres se reconta a puntuación dada polo xurado a cada carro, ante un xentío que está á expectativa do veredicto. Chega entón un dos momentos de maior intensidade para os *carroceiros*: a entrega de premios. Os cánticos, abrazos, decepcións e alegrías exprésanse todos eles con moito sentimento: “Isto é moi grande! gañar o Folión... non o podo crer!”; “Conseguimos chegar! Despois de todo o que pasamos durante o día...”; “A min paréceme inxusto, o noso carro estaba moito mellor que...”; “Para o ano imos facer un carro para gañar”, son algunhas das exclamacións que se poden escoitar nas conversas entre os *carroceiros*, que se amorean fronte ao palco. Pero esa rivalidade que se percibe entre as *pandillas* é, en realidade, unha enérxica mostra da irmandade que existe entre todas elas. Sirvan de mostra as alocucións que fan pola megafonía cando suben recoller o seu premio: “O Folión é a *hermandá* que temos facendo nos carros, viva o Folión!”; “Quería dar as *gracias* aos compañeiros de todos os carros que tanto nos axudaron para chegar ata aquí... Viva o Folión!”; e unha grande cantidade de voces responden ao unísono: “Viva o Folión!”.

Esa é a maior satisfacción para eles: ter participado unha vez mais no Folión. Os *carroceiros*, en xeral, identifícanse co seu “grupo” e son capaces de recitar de memoria as persoas que o acompañaron no carro ese ano, pero tamén no anterior, e no anterior do anterior, ademais de lembrar as persoas que lles prestaron “encantadas” e “sen problema” os apeiros e obxectos: “a Teresa”, “a Casa de...”, “da Casa de...”, pero mantendo unha certa discreción cos nomes e lugares, que enumeran con certas reservas.

Finalmente, despois de tantas emocións, o Folión disólvese, dilúese na festa, que cambia o seu epicentro da Praza de Galicia a diferentes prazas e rúas da vila, onde *carroceiros* e *carroceiras*, aínda vestidos “coa roupa do carro”, prolongan a noite ata altas horas da madrugada, xunto ao resto da veciñanza e visitantes.

Carroceiros/as

Os *carroceiros/as* son a “alma da Folión”, as persoas que fan posible que todos os anos se salvagarde a festa. De entre todos eles destacan unhas poucas persoas máis expertas arredor das cales se articulan as *pandillas*, que son capaces de mobilizar un grupo, “*pandilla*”, e unha rede social que lle facilita os apeiros necesarios para adornar o seu carro.

As *pandillas* son diversas, unhas heteroxéneas e dinámicas e as outras máis homoxéneas e pechadas. Están formadas por persoas da mesma idade, ou formadas por persoas con vínculos veciñais, ou formadas por adultos que aglutinan familias con crianzas, ou formadas por grupos de amigos, pero mantendo todas elas unha relativa continuidade co paso dos anos. Simplemente, todas aquelas persoas que mostran interese polo Folión son incorporadas a un grupo no que se lle transmiten coñecementos e técnicas a través dunha aprendizaxe práctica.

Unha parte dos *carroceiros* aprenderon desde nenos os símbolos principais e características do Folión, participando nos carros de seus pais ou nos carros que fan adultos do seu barrio ou parroquia: “Empecei de *pinchescoba* e pouco a pouco funme facendo *carroceiro*”; “Ía no carro que facía meu pai ou amigos del”; “Tiven a sorte de nacer nun barrio tremendamente *carroceiro*”; aínda que non todos empezaron dende pequenos.

Outra boa parte dos *carroceiros* incorporouse na súa xuventude por medio dalgunha *bandilla*, ben por motivos de amizade ben por proximidade social. Pero todos eles coinciden no interese por manter aquilo que facían as xeracións anteriores. Para Segundo Navaza, *carroceiro* dende neno, "O día do Folión para nós é o día de Chantada, é o día dos *carroceiros*, é dicir, ese día os *carroceiros* sempre teñen algo aí... é o noso día!".

A Asociación Amigos do Folión decidiu dende o ano 2019 outorgar con carácter esporádico un galardón de *Mestre Carroceiro*, para agradecer o traballo das persoas máis expertas e comprometidas. Foille concedido nesta primeira ocasión a José Manuel González Blanco *Carpin*. Os criterios para a súa asignación foron establecidos pola Asociación Amigos do Folión, e neles recóllese que a persoa galardoada debe continuar facendo carro na actualidade e ter unha traxectoria exemplar e prolongada de participación, sendo considerados ademais como *carroceiros* con capacidade para formar a outros moitos.

A vestimenta utilizada polos/as *carroceiros/as* enriba do carro está relacionada con aquel personaxe ou escena que están representando. Se o motivo é un oficio van vestidos de panadeiros, ferreiros, pedreiros, etc...; se o motivo é un traballo no agro visten roupas para a malla, sementeira, esfolla, etc...; se o motivo é unha celebración festiva pois roupas de romeiros... e así sucesivamente con calquera tema que apareza no Folión.

Aínda así, como roupas estándar, con uso moi estendido entre os *carroceiros* e *carroceiras*, pódese ver ás mulleres vestidas con camisa de manga longa, e sobre esta un pano negro ou de cor, con refaixo ou saia na parte inferior do corpo, cuberta (ou non) pola *faltriqueira*. O refaixo e a saia son de cor clara nas mozas novas e escura nas mulleres de máis idade, aínda que é frecuente tamén que as mozas novas vistan saias escuras como as vellas de antano. Levan medias ou calcetíns e calzan zocas ou zapato escuro. Para cubrir o pelo usan *pañoleta* de cores ou escura, que levan atada, na inmensa maioría, por baixo da punta que queda para atrás, aínda que algunhas por comodidade o atan por riba desta parte traseira.

Os homes visten un traxe sinxelo, composto por camisa de *liño*, chaleco de pano negro, pantalón negro de pano ou marrón de pana, e calzados con zocas ou zapatos negros. Acompañando o traxe levan *gorra* ou boina.

Debemos ter en conta que o uso deste tipo de traxe, tanto en homes como en mulleres, é reflexo fotográfico dunha época moi concreta, pero que non se corresponde estritamente coas diferentes e variables formas de vestir que tiveron os avós e bisavós dos *carroceiros*.

Xugada

Unha das características distintivas do *Folión de Carros* é a presenza dos animais de tiro: unha xugada de vacas ou bois é a encargada de tirar de cada un dos

carros participantes no desfile. Tradicionalmente as xugadas chegaban de diferentes puntos do municipio de Chantada, ben contratadas ou ben acompañadas dende a casa por algunha das persoas do carro. Dende os anos 1980, debido á desaparición progresiva das vacas preparadas para a tracción animal, as *pandillas* dos carros tiveron que empezar a desprazarse por concello limítrofes como Taboada, Carballedo, Cea, Pantón ou O Saviñao; e, na actualidade, os carros son tirados por xugadas contratadas noutros lugares máis afastados, incluso fóra de Galicia.

Os *carroceiros* teñen o convencemento de que as vacas (ou bois) son insubstituíbles no *Folión de Carros*, que o seu *protagonismo* é incuestionable, como se a súa presenza lles fixera sentir unha especie de tranquilidade polo feito de corresponder aos seus maiores, mantendo os emblemas que lles foron legados.

Os comentarios sobre a relevancia das xugadas para o Folión son recorrentes, sobre todo cando alguén cuestiona a súa presenza apelando a unha suposta protección dos animais. Os *animalistas* mostran descoñecemento cultural e carecen de fundamentos que sustenten a súa crítica. Normalmente a preocupación dos *carroceiros* está en “conseguir unha xugada para o Folión” porque “a que ía vir finalmente non pode” ou por calquera outra incidencia que poña en risco a posibilidade de participar por non ter xugada. Pero, de cando en vez, teñen que enfrontarse a comentarios acusadores sobre o trato recibido polas vacas durante o desfile, chegados dende despachos urbanos e dende redes sociais como *facebook* ou *twitter*. Precisamente no ano 2018 unha destas denuncias foi respondida polo Presidente da Asociación Amigos do Folión restándolle importancia: “Estamos dispostos a que veña quen queira a Chantada para explicarlle que se fai e

cal é a nosa normativa, para que así teñan unha opinión real e non xerada nunha oficina a partir de imaxes”.

De feito, a propia organización tomou nos últimos anos numerosas medidas nesta dirección: cambio de percorrido para eliminar o desnivel, presenza de veterinarios con capacidade executiva que supervisan o trato recibido polos animais, prohibición de tirarlles fotos con flash, espazo reservado na avenida de Monforte ou desfile das xugadas xusto antes de comezar o Folión, entre outras... asumindo o benestar animal como unha práctica herdada dos saberes tradicionais das casas de aldea, mostrándose, realmente, como unha mostra de cariño e agradecemento ás vacas e bois por tanto que teñen dado ás familias da comarca de Chantada.

A afectuosa relación das persoas cos animais que participan no Folión de Carros é plausible nas condutas que teñen os *carroceiros* con eles. Esta afirmación susténtase nas escenas ilustrativas que acontecen en cada edición. Escollín dúas que expoño a continuación.

A primeira escena aconteceu no propio percorrido do *Folión* do ano 2019. Marcos Viana *Rexino* animaba apaixonadamente os bois que tiraban do carro *Lembranzas da Casa de Suatorre*, do que el formaba parte. Camiñando ao lado da poderosa xugada de bois, totalmente abstraído da multitude que o estaba a ver, díxolles cando estaban en pleno esforzo: “Ai pequenos! Iso é! Iso é pequenos! Moi ben! Iso é!”.

A segunda remóntase ao ano 2013. Lembra Lucas Lage, que participara no carro *Emilio de Sernande, un fotógrafo para Chantada*: “O domingo cando *despertamos* fomos ao Torrón ver as vacas, para saber como estaban. Chegamos á casa, *saliunos* o señor Antonio e preguntámoslle polas vacas. Dixo que estaban ben e acompañounos ata onda elas. Fomos a unha finca onde papaban na herba tranquilamente. Aínda estivemos un bo pedazo de conto, alí onda *Parda* e a *Navarra*”.

Pero hai máis animais que aparecen puntualmente nalgún carro: coellos, *pitás*, *bestas*, ovellas ou cabras; sen conseguir, ningún deles, retirar a atención que existe sobre as vacas e bois. Así aparece reflectido no artigo “A rubia galega”, escrito polos veterinarios Efrén Francisco, Eduardo Veiga e Juan Camilo Gómez *Richi*, que lle atribúen un valor que se debe manter no tempo:

“O pasado, presente e futuro do Folión está en coidar o que foi o eixe central do noso agro. Por tal motivo precisamos do esforzo e presenza destes preciosos animais que tanto levan dado por nós” (Francisco et ali 2017: 16).

Recoñecendo, así mesmo, que:

“Os animais non están adestrados como as maravillosas xugadas de hai décadas, por este motivo a axuda externa, o coidado e o máximo

respecto deben estar presentes no acto, para que o esforzo dos animais siga sendo estritamente iso” (Francisco et ali 2017: 16).

Así pois, as xugadas son parte fundamental da festa. Aquilo que para F. Javier Rodríguez Medela *Campelo*, presidente da Asociación Amigos do Folión entre 1989 e 2015, o identifica e singulariza: “O que nos fai sentir únicos é a tracción, que é tracción animal, sempre estes carros deberían ser tirados por xugadas de vacas ou de bois”. En calquera caso, todos estes testemuños demostran a importancia que as vacas teñen para a celebración.

Desde logo, existe no *Folión de Carros* unha incorporación dos animais no mundo simbólico das persoas. Porén, se as xugadas non son agora da zona, que interese teñen realmente para a sociedade que as integra na súa celebración máis senlleira? Por algún motivo, o sentimento que provoca a súa presenza aínda perdura entre os veciños. E iso obríganos a reflexionar sobre canto representan as vacas para as persoas da comarca de Chantada, aínda que xa non dependan delas para sobrevivir. Aquí temos unha dúbida razoable para comprender a idiosincrasia do Folión de Carros. Que representan vacas e bois para cada un dos *carroceiros*? E para cada un dos veciños que participan como espectadores no desfile? Podería haber un Folión de Carros sen animais de tiro?

Carro

O carro tradicional é o que lle dá nome ao *Folión*, aínda que a súa función como soporte sobre o que se constrúe a estrutura para o desfile foi substituída definitivamente por plataformas de ferro, que permiten amosar unha representación máis ampla.

Estamos ante unha cuestión clave, porque traslada unha mensaxe dos protagonistas: a importancia deste *Folión* recae no motivo, na representación que se fai na estrutura construída *ad hoc*. A imaxe que se transmite é o relevante. Así, o carro ten actualmente só unha presenza simbólica. O carro tradicional está ausente nos últimos folións como soporte material na celebración, aínda así, aparece nas campañas de divulgación e no *merchandising* da Asociación Amigos do Folión, nos carteis anunciadores dos últimos anos, nun dos tres murais alusivos que hai na vila, e por suposto no nome da celebración, que o mantén como unha reliquia que conecta a actual festa coa súa orixe mítica, recollida na literatura local, cando desfilaban “una larga fila de carretas de bueyes, adornadas con follaje” (Costa Figueiras 1926: 165).

En calquera caso, é destacado o valor cultural que o carro ten, aínda que só sexa como símbolo, mais que como obxecto. Resulta significativa a súa aparición como apeiro complementario. Citarei dous casos. En 2017, uns días antes do Folión, Roberto Osorio *Sementa* decidiu que o “seu” carro *Un día de laboura na casa do crego* –construído sobre plataforma de ferro– iría seguido por outro “carro do país cargado de toxo e tirado por unha xugada de vacas”, que se incorporaría na metade do itinerario, como de feito aconteceu. Ao ano seguinte, en 2018, o carro

Entre o millo –construído tamén sobre plataforma de ferro– transportaba enriba da plataforma un carro do país que “cargaron” parcialmente durante o desfile.

Certamente, experiencias coma estas demostran que algúns *carroceiros* recoñecen a importancia do carro como símbolo e buscan adaptacións que o fagan presente, dando unha resposta efectiva para unha nova realidade social na que os tractores retiraron os carros a unha vida máis relaxada como floreiros nos xardíns das casas, como obxecto inerte na sala dun museo etnográfico ou, os menos afortunados, para converterse en leña de quentar as cociñas das casas durante o inverno.

Apeiros

A linguaxe dos *carroceiros* incorpora de forma recorrente a palabra *apeiro* para referirse a todo tipo de útiles, máquinas, ferramentas e obxectos que cada carro mostra durante o desfile. O conxunto de pezas inclúe o xugo e calquera outra pertenza que os *carroceiros* deciden integrar na súa representación como parte do motivo alegórico escollido por cada *pandilla*. Os *apeiros* nos carros do *Folión* poden ser orixinais, prestados por algunha casa da zona, ou réplicas construídas expresamente para a ocasión.

Porén, o uso de *apeiro* para referirse a todo canto vai enriba dun carro é exclusivo do *Folión de Carros*, xa que en Chantada, na vida ordinaria, o seu uso no léxico redúcese aos aparellos de labranza.

A este respecto, os diferentes dicionarios ofrecen as seguintes definicións para *apeiro*: a) “el conjunto de instrumentos y pertrechos necesarios para la labranza”;

b) “utensilio de labranza; aveño”; c) “aveño, ferramenta, trebello, utensilio, útil” como sinónimos; d) *apetrecho* en portugués: “ferramenta, utensílo (*apetrechos de lavoura*)”; e) *apero* en castelán: “conjunto de instrumentos de cualquier oficio” e “conjunto de instrumentos y demás cosas necesarias para la labranza”.

A bibliografía etnográfica galega produce máis ben poucos resultados cando buscamos no léxico dos diferentes autores o termo *apeiro*. Nunha selección de textos escritos por Xaquín Lorenzo e Xosé Antonio Fidalgo Santamariña é difícil atopar algún rexistro:

- Xaquín Lorenzo emprega instrumental, ferramenta, trebellos e aparello con criterio xeral para os utensilios relacionados cos oficios: “instrumental dos zoqueiros” (Lorenzo 1983: 43); “ferramenta do canteiro” (Lorenzo 1983: 73); “trebellos do telleiro” (Lorenzo 1983: 91); “no que tiñan todo o seu instrumental, e os outros semiambulantes (...) que toda a súa ferramenta ía coíles” (Lorenzo 1983: 133); “o seu instrumental, dixemos, é cativo: *alicates*, *tenaces* e *martelo*” (Lorenzo 1983: 145); “os trebellos de xastres e as costureiras son os mesmos” (Lorenzo 1983: 165); “O poteiro monta o seu aparello no patio” (Lorenzo 1982: 105); e emprega ferramenta e instrumento para os utensilios de traballar a terra: “valéndose de *picarañas*, sorte de ferramenta que tamén se usa en moitos sitios para sachar (...); a aixada é o instrumento que máis se emprega para sachar” (Lorenzo Fernández 1982: 41); “botando o estrume espargallado cunha forquita, instrumento do que falaremos logo” (Lorenzo 1982: 124); “Nestes cultivos non se empregan máis ferramentas cós sachos e aixadas” (Lorenzo 1982: 137); emprega utensilios, trebellos e aparellos para as cousas da casa: “utensilios domésticos” (Lorenzo 1982: 198), “Trebello de cociña” (Lorenzo 1982: 198), “Aparellos prá luz” (Lorenzo 1982: 206) e refírese a “o aparello do burro e da égoa ou besta, é a *albarda*” para as viaxes de a cabalo (Lorenzo 1982: 306).
- Xosé Antonio Fidalgo Santamariña utiliza as palabras ferramentas, trebellos, aparellos e utensilios para os oficios: “as ferramentas de traballo destes canteiros tradicionais” (Fidalgo 2007: 86); “os trebellos do oficio son os mesmos que os do xastre a non ser a máquina de coser” (Fidalgo 2001: 82); “Para desenvolve-lo oficio conta cunha serie elemental de aparellos de traballo” (Fidalgo 2001: 107); “os utensilios que emprega o cafeteiro no seu establecemento de traballo” (Fidalgo 2001: 109); e utiliza a palabra utensilios e *apero* para o traballo da terra: “entradas por las que fueron introducidos los utensilios de labranza (...). Los principales aperos tradicionales de labranza” (Fidalgo 1988: 63).

Malia todo, no dicionario de *Antropoloxía e Etnografía de Galiza* a entrada referente a este asunto, “instrumental agrario” (Mariño Ferro e González Reboredo 2010: 220-228), recolle “apeiro”, como unha máis das alternativas terminolóxicas utilizadas para o mesmo fin. O autor fala de “apeiros para a preparación da terra”, “un aveño para cortar a herba no prado é a gadaña”, “outros instrumentos cortantes non teñen relación directa co traballo da terra, pero si con activida-

des agrarias en xeral”, “utensilios relacionados coa gandeiría” ou “as cordas non adoitan figurar nas relacións de instrumental agrario”.

En definitiva, *apeiros* constitúe para os *carroceiros* unha idea que inclúe unha múltiple gama de obxectos antigos, todos eles con características máxicas, sobre todo se son auténticos, prestados por alguén. Alfredo Valín é explícito sobre esta cuestión. Os *apeiros* teñen un certo carácter sagrado e son fundamentais para manter a rede social:

“O interese non é polo obxecto en si, senón pola carga emocional que transmite. Así, non é casual que os *apeiros* sexan buscados polos *carroceiros* con tanta intensidade, incluso antes de coñecer o tema que van a representar. Falamos de obxectos relacionados con vivos e mortos, por medio de fortes vínculos de pertenza a persoas concretas e familias da comarca, que, por outra banda, cobran vida esa noite de folión. O seu carácter simbólico é innegable. (...) No caso do Folión de Carros de Chantada, falamos de obxectos sen uso actual, moi valorados por todos, e agachados no territorio durante o resto do ano. En certo modo, instrumentos “sagrados” que vinculan redes sociais a través de varias xeracións, transcenden o momento actual e teñen unha participación significativa no conxunto da escena; obxectos “activados”, expresamente un día ó ano, co aquel de participar nunha descarga emocional colectiva de tódolos presentes ó paso das imaxes representadas” (Valín 2019:10).

Ademais, os *carroceiros* son capaces de enumerar, pasado o tempo, os *apeiros* que levaron no carro:

“*tostadora, descascarilladora, machacadora, metate, mezcladora, mesa de moldear, moldes, empaquetadora, básculas ou botes*” (carro nº12: *A Chocolatería da Señora Sabina*, 2019, gañador);

“*forxa manual, forxa tradicional con fuelle, dúas bigornias, potro para ferrar as bestas, ferraduras de equino, ferraduras de vacuno...*” (carro nº6: *Os ferradores*, 2018, gañador);

“*arado de madeira, arado de ferro, a grade de madeira, carro de vacas, fouciños, forquitas, forcas, picañas, pedra de afiar, gadañas, xugos, e non sei se me esquezo dalgo*” (carro nº10: *Un día de laboura na casa do cura*, 2017, gañador).

É sinxelo recoñecer o seu valor tanto pola intencionalidade da súa presenza como polo tempo que os *carroceiros* dedican á súa busca e preparación: “Temos moita dificultade para conseguir *apeiros*”; “O alambique hai tempo que non se ve no Folión”; “Só encontramos unha malladora en Monterroso e fomos varias tardes para aprender a manexala”; “Son todos *apeiros* da miña casa”; “A campá é do século XVII, así que ten que lucir ben”; “Tivemos que andar varias casas da parroquia para encontrar unha *romana* en condicións”; “Como xa vendera todo tivemos que ir a Taboada por unha báscula”.

• Motivo ou representación

O *Folión de Carros* tal como o coñecemos actualmente adquire unha dimensión especial pola representación que se fai nos carros, ligada totalmente á memoria colectiva. A representación obedece ao motivo que cada *pandilla de carroceiros* escolle en cada edición para o seu carro, escenificando aquilo que recordan de cando eran nenos ou, simplemente, aquilo que escoitan das persoas maiores.

A representación revive por uns instantes o pasado. Os *carroceiros* acoden a informantes que consideran ben informados e intentan reproducir o que lle contaron do xeito máis real posible, pero adaptado ás dimensións do soporte sobre o que se constrúe, con técnicas tradicionais, a estrutura que desfilará polas rúas da vila. A representación é adaptada tamén ás características festivas da celebración: “Sexa cal sexa o motivo hai que levar un gaiteiro”; “Leva o escudo para que a xente identifique a Casa”; “Onte emocioneme vendo o Folión, a malladora lembroume cando de neno *iba á malla*”; “Miña irmá vén este ano ao Folión por ver o voso carro, vainos recordar moito aos pais”.

Todo canto acontece é intencional. Nada é arbitrario. Os *carroceiros* intentan provocar unha emoción que comparten centos de persoas, de todas as idades, que vendo pasar os carros se identifican coas escenas. Esta emoción compartida é un tipo de tempo e lugar no que unha comunidade enteira se pode ver reflectida a si mesma. Unha emoción que o antropólogo chantadino Alfredo Valín (2017: 10) nomeou como “Chantadinidade”. Aínda que non todos os carros conseguen a mesma capacidade de emocionar, en número e intensidade, é habitual percibir sentimentos de satisfacción e benestar tanto nas persoas que participan nos carros como nas que asisten como público.

Neste sentido, os motivos dos carros permiten coñecer os criterios que utilizan os *carroceiros* para conseguiren esa emoción na comunidade: “Que os motivos sexan fáciles de identificar”; “Que á xente lle recorde algo”; “Que haxa apeiros das casas”; “Que se faga ben a representación durante todo o percorrido, e non só diante do palco”; “Que non aparezan roupas de agora enriba do carro: tenis brancos, sudaderas, etc...” ou “Que haxa ambiente”.

Os títulos dos carros gañadores dende que ten rexistro a Asociación Cultural Amigos do Folión dan unha idea dos motivos representados:

2019: A Chocolatería da Señora Sabina

2018: Os ferradores

2017: Un día de laboura na Casa do Cura

2016: Almacenes el Román

- 2015: Confeitaria Los Ángeles
- 2014: Os de Soto
- 2013: O tostadeiro de café
- 2012: O cura das abellas e o mel de castiñeiro
- 2011: A Xastrería de Centulle
- 2010: A botica
- 2009: Unha aldea de tantas
- 2008: Os cabalos da casa grande
- 2007: O tapadillo de palanganera
- 2006: A casa do Señorito Xorxe
- 2005: Aqueles marabillosos anos: A Prazuela
- 2004: As tarefas nunha casa de labranza
- 2003: Da aira á lareira
- 2002: O ferreiro
- 2001: O lenzo da casa
- 2000: A aldea da Hermida
- 1999: Os encintados de Mariz
- 1998: Os santeiros, a procesión vai por dentro
- 1997: Polas tallas da Ribeira Sacra
- 1996: Do liñar o tear
- 1995: A alvariza do Meixide
- 1994: O taller do estribillo
- 1993: A forxa do Malvís
- 1992: Do vimbio o pez

1991: No muíño do río

1990: Os peleteiros da Alameda

Como se pode observar, teñen referencias a aspectos locais identificables pola comunidade, valorados por cada veciño no seu contexto histórico e na súa experiencia persoal. Aínda que en último termo son motivos universais en canto ás relacións e similitudes con manifestacións culturais doutros territorios, cuestión esta que necesitaría un artigo propio para ser tratada.

Epílogo

A solidariedade, a asociación entre persoas e animais domésticos, a reciprocidade e o esforzo compartido ou o respecto polos maiores configuran o *status quo* dunha celebración que presenta a mellor cara dunha sociedade que loita contra as incertezas e as frustracións durante o resto do ano. Precisamente, o *Folión de Carros*, reeditándose indefinidamente, permite que as persoas protagonistas se transcendan a si mesmas producindo cultura, aínda que na vida real sexan mecánicos, albaneis, labregos, comerciantes, avogadas, camareiros, camioneiros, empresarias, administrativos, enfermeiras, estudantes, amas de casa ou pensionistas.

O *Folión de Carros* evolucionou considerablemente nas últimas décadas, enriquecéndose coas achegas de numerosas persoas de varias xeracións que asumiron a salvagarda e transmisión dos símbolos da celebración. Así, os carros narran relatos que vinculan a unha comunidade co seu pasado e co seu territorio.

O *Folión de Carros* adquiriu, por este motivo, o papel de compoñente esencial da cohesión comunitaria, conseguindo ser unha manifestación cultural totalmente espectacular. É un exemplo paradigmático de como a sociedade precisa da tradición e da continuidade dos símbolos para sobrevivir, unha demostración efectiva contra o ruído da comunicación dixital que alimenta o ego pero que ameaza ás comunidades locais.

BIBLIOGRAFÍA

Arquivo fotográfico de Segundo Navarro Blanco.

COSTA FIGUEIRAS, J. (1926) *Los Agros de Sureda*. Madrid: Ambos Mundos.

FIDALGO SANTAMARIÑA, X. A. (1988) *Antropología de una parroquia rural*. Ourense: Caja Rural de Ourense.

FIDALGO SANTAMARIÑA, X. A. (2001) *Os saberes tradicionais dos galegos*. Vigo: Galaxia.

FIDALGO SANTAMARIÑA, X. A. (2007) *Colectivos Artesanos: para unha etnografía dos portadores dos saberes tradicionais*. Ourense: Deputación de Ourense. Centro de Cultura Popular Xaquín Lorenzo.

FRANCISCO, E.; VEIGA, E. e GÓMEZ, J. C. (2017) "A rubia galega". *Folión de Carros. Folión de Carros*. Chantada: Asociación Cultural Amigos do Folión.

LORENZO FERNÁNDEZ, XAQUÍN (1982) *A terra*. Vigo: Galaxia.

LORENZO FERNÁNDEZ, XAQUÍN (1983) *Os Oficios*. Vigo: Galaxia.

MARIÑO FERRO, X. R. e GONZÁLEZ REBOREDO, X. M. (2010) *Dicionario de etnografía e antropoloxía de Galiza*. Vigo: NigraTrea.

NOGUEIRA, M. (2019) "Chegou agosto". *Folión de Carros*. Chantada: Asociación Cultural Amigos do Folión.

VALÍN, ALFREDO (2017), "Escenas e imaxes da Chantadinidade". *Folión de Carros*, Asoc. Cultural Amigos do Folión, 10.

VALÍN, A. (2019) "Festa e cerimonia no Folión de Carros de Chantada". *Folión de Carros*. Chantada: Asociación Cultural Amigos do Folión.

Don Federico Maciñeira e Pardo de Lama e a súa pegada na Exposición Regional Gallega de 1909

Fernando Pérez Sampedro*

Francisco Fariña Busto**

Resumo:

Neste artigo faise un achegamento á figura de don Federico Maciñeira Pardo de Lama (1870-1943) con motivo do 150 aniversario do nacemento a través da súa correspondencia.

Palabras chave:

Federico Maciñeira Pardo de Lama, Arqueoloxía, Exposición Regional 1909, correspondencia.

Abstract:

On the occasion of the 150th anniversary of Federico Maciñeira e Pardo de Lama, in this article we give an account of his role and Archeological work by means of his correspondence.

Keywords:

Federico Maciñeira y Pardo de Lama, Archeology, Exposición Regional 1909, collection of letters.

* Ingeniero agrónomo e investigador autónomo. ** Conservador de museo.

Os autores agradecen a dona Rosa Mª Méndez, Bibliotecaria do MPG, ás súas facilidades e axuda ao igual que aos Herdeiros de Federico Maciñeira Teijeiro.

"[...] Don Federico, como familiarmente le llamábamos en esta casa, a la que estuvo vinculado como colaborador insigne a través de cuarenta años, es recordado en los más importantes centros científicos del mundo constantemente. [...]"¹

Ao cumprirse o 150ª aniversario do nacemento de don Federico Maciñeira Pardo de Lama (1870-1943) parece oportuno recordar, unha vez máis, a súa figura e as súas contribucións á historia e ao desenvolvemento de Galicia². O seu traballo continuado e polifacético para mellorar o País e o coñecemento da súa historia non pasou desapercibido no seu tempo (boa proba diso foron as distincións e recoñecementos recibidos ao longo da súa fecunda vida), e xa en 1909 chamaba a atención da Comisión Organizadora

da *Exposición Regional Gallega* de Santiago. En efecto, e como veremos sucintamente a continuación, os promotores da iniciativa e, sobre todo, a Comisión da *Sección Arqueolóxica* consideraba a don Federico como un referente básico, tan-

1. "El homenaje a don Federico Maciñeira", *La Voz de Galicia*, 28 de setembro de 1948, p.6.

2. Dende o ano 2006 celebráronse diversos eventos conmemorativos arredor da súa figura. O Museo de Prehistoria e Arqueoloxía de Vilalba fixo unha exposición monográfica sobre a súa personalidade e obra, do 31 de marzo ao 16 de maio. O museo editou o correspondente catálogo dedicándollo ao seu neto D. Federico MaciñeiraTeijeiro: RAMIL REGO, E., X.A. MUIÑO MANEIRO, X.A. (2006): *Federico Maciñeira e Pardo de Lama, 1870-1943*. Serie "Pioneiros da Arqueoloxía". Vilalba: Museo de Prehistoria e Arqueoloxía de Vilalba.

Con motivo do setenta aniversario do seu falecemento, o 2 de febreiro de 2013, a *Asociación cultural NORDÉS* organizou un sinxelo acto no que tivo lugar unha conferencia impartida por Xosé Lois Armada Pita e un roteiro didáctico polo entorno de Bares. Por outro lado, a plataforma cultural *Ortigueira literaria dixital*, co apoio da Concellería de Cultura e Turismo do Concello de Ortigueira e outras institucións de ámbito cultural, desenvolveu dende o 8 de febreiro de 2013, ao longo dun ano, un extenso programa de actividades coa finalidade de aproximarse á súa figura polifacética: exposicións, conferencias, mesas redondas, concursos e incluso excursións aos xacementos por el investigados ao longo da súa vida. A clausura do programa tivo lugar o 28 de febreiro de 2014, no acto de presentación do volume *Federico Maciñeira. Textos escogidos y estudios sobre su obra*, estruturado por facetas das que se encargan seis autores, entre os cales atópase un de nós, D. Fernando Pérez Sampedro, bisneto de don Federico. Vid.: AA.VV (2014): *Federico Maciñeira. Textos escogidos y estudios sobre su obra*. Concello de Ortigueira: Ortigueira literaria dixital.

to polas súas coleccións, como polos seus estudos que, xulgaban, habían contribuír a dar sentido ao *Congreso sobre Arqueología Galaica* que se había celebrar no curso da Exposición.

Estes aspectos poden valorarse a través da relación epistolar inédita de D. Federico Maciñeira con D. Eladio Oviedo Arce (1864-1918) e D. Salvador Cabeza de León (1864-1934), conservadas tanto no Arquivo Familiar Maciñeira como no Museo do Pobo Galego (fondo Ricardo Blanco Cicerón)³, dende a que podemos aproximarnos a dar unha valoración con certo grado de detalle do que foi a achega de D. Federico Maciñeira á *Exposición Regional Gallega* que tivo lugar en Santiago de Compostela en 1909, inaugurada o 24 de xullo⁴. Aproveitamos tamén para concretar ou aclarar algún aspecto de interese na súa biografía, aínda que non é o obxectivo principal deste traballo.

Non coñecemos a totalidade da relación epistolar entre os promotores do evento e o propio don Federico, xa que, antes de comezar a serie que recolleemos, coas primeiras noticias da Exposición, Maciñeira publica un artigo no diario *La Voz de Galicia* da Coruña facéndose eco dela, dos seus obxectivos e dando ideas para articular algúns dos seus logros no futuro.

Así, o 10 de novembro de 1908 publica no citado diario coruñés un artigo seu titulado "Para la Exposición Regional de Santiago"⁵, con motivo da preparación dos contidos da *Exposición* que se esperaba celebrar no seguinte ano. Dito artigo comeza así:

"Santiago de Compostela, la ciudad por tantos conceptos ilustre, se prepara, henchida de grandes esperanzas, a celebrar dignamente (cual corresponde a sus gloriosas tradiciones) una Exposición regional, en donde se compendian el pasado y el presente de Galicia; aquel representado por los más importantes objetos arqueológicos de todos los periodos de la historia regional que en gran número se conservan en museos y colecciones de nuestra tierra, y éste, el actual, por lo más selecto de cuanto en el día integra la vida del territorio gallego en ciencias, arte, renaciente agricultura, explotaciones pesqueras, minería e industrias fabril y manufactureras. [...]"

3. Unha parte corresponde aos fondos do Arquivo familiar do Legado D. Federico Maciñeira, cuxa custodia e conservación teñen os Herdeiros de Federico Maciñeira Teijeiro (Cit. Arq.Fam.Maciñeira), aos que lle agradecemos a súa solidariedade familiar e que son as cartas nº 1, 2, 4, 7 e 9. As outras son fondos conservados no Museo do Pobo Galego. Fondo Ricardo Blanco-Cicerón (MPG, RBC.).

4. Sobre a exposición de Santiago de 1909, cfr.: CARRO GARCÍA, J. (1959): "La Exposición Regional Gallega de 1909". *Instituto de Estudios Gallegos Padre Sarmiento*, 12ª. Santiago; ALVARELLOS, HENRIQUE (2009): *Santiago, 1909. Centenario da Exposición Rexional Galega*. Santiago: Alvarells, Ed.; AA.VV (2010): *Exposición Galega de 1909. Conmemoración do 1º Centenario Exposición Regional Gallega Santiago 1909*. Santiago: Consorcio de Santiago, Museo do Pobo Galego, Instituto de Estudios Gallegos Padre Sarmiento.

5. *La Voz de Galicia*, Núm. 8.750, p.1.

Pero non terminaba aquí a súa idea xa que tiña unha perspectiva de continuidade e futuro: a creación dunha sección etnográfica e dun museo etnográfico de Galicia en liña coa circular de outubro de 1908 da Comisión promotora acerca do proxecto e sobre a que voltará noutras ocasións:

*"[...] ocórreseme apuntar una idea por si alguien la encontrase aceptable y se decidiese a prestarle calor en el seno de la Comisión Organizadora de la Exposición, a fin de que allí pudiese cristalizar. Creo yo que a la par de la selección retrospectiva, a que tan especial atención piensan consagrar y que constituirá el clou del certamen, sería muy oportuno y conveniente organizar otra de carácter etnológico [...] Ninguna región española más indicada que la gallega para una Exposición de esta índole, en que se muestre perfectamente ordenado y clarificado lo típico y tradicional de nuestro campo en costumbres, creencias, industrias, artes e ingenio de la raza para subvenir a todas sus necesidades de orden moral y material [...] Y, en un palabra, todo aquello que fuese producto de las industrias locales y conserve el sello de los modelos tradicionales o revista un carácter marcadamente arcaico; pudiéndose ampliar la sección con series de fotografía de tipos, ganados, puentes rústicos, paisajes, edificios, procesiones, entierros, romerías, ferias, operaciones agrícolas, etc., etc., perfectamente seleccionadas [...] Sería el gran libro gráfico para el estudio de nuestra laboriosa población rural, y tendría este museo la gran ventaja de poder quedar expuesto permanentemente [...] Caso de realizarse, debiera de ser agregada esta colección etnológica al pequeño museo arqueológico de la Económica [...]. Creo por lo tanto que resultaría bien retribuido el dinero que se invierte en adquirir ese abundante material de estudio y esparcimiento que otros países progresivos se cuidan muy bien de ir coleccionando en beneficio de la ciencia y del arte."*⁶

Deste importante artigo recollido tamén no Boletín da Exposición en febreiro de 1909⁷, como mostra da importancia e valor que se lle concede ao seu chamamento, farase eco Oviedo Arce o 21 de maio de 1909 cando solicite a colaboración de Maciñeira (Anexo, Carta nº 4). E podemos ver que, á beira da idea de crear un museo, hai toda unha declaración de intencións sobre o seu contido e o papel que a fotografía podería ter como imaxe representativa do que non fora posible mostrar en directo.

A repercusión do artigo non foi menor na sociedade galega, nin tampouco nos círculos intelectuais nacionais nin nos da emigración americana. Unha mostra atopámola

6. En relación con este aspecto Vid. FARIÑA BUSTO, F. (2017): "Encol das orixes dos museos e coleccións etnográficas en Galicia". *Raigame: revista de arte, cultura e tradicións populares*, 41: 6-17, Deputación Provincial de Ourense. PÉREZ SAMPEDRO, F. (2014): "Maciñeira, etnógrafo". *Federico Maciñeira. Textos escogidos y estudios sobre su obra*. Concello de Ortigueira: Ortigueira literaria dixital, 105-176.

7. MACIÑEIRA PARDO DE LAMA, F. (1909): "Para la Exposición Regional de Santiago". *Boletín de la Exposición Regional de 1909*, febreiro, 4:2-3, Santiago.

no escritor e debuxante pontevedrés D. Prudencio Canitrot Mariño (1883-1913), vencellado ao *Ateneo Científico, Literario y Artístico* de Madrid (*Ateneo de Madrid*) e naquelas datas correspondente literario da revista *Galicia* de La Habana, quen lle pide por carta de 12 de abril de 1909 un artigo para o número extraordinario do 25 de xullo, adicado a Santiago de Compostela e a súa *Exposición Regional Gallega*⁸:

"[...] No quiero que su brillante y prestigiosa firma faltase en dicho número y no desconociendo sus altos méritos, su bondad, su amor por Galicia y por todo aquello que significa progreso y engrandecimiento por la tierra, espero de V. unas cuartillas sobre Santiago o sobre su Exposición que han de ser saboreadas y agradecidas muy mucho por nuestros entusiastas paisanos en Cuba [...]"(Anexo, Carta nº 9)⁹.

Don Federico xa era unha figura imprescindible no progreso da arqueoloxía galega

Ao tempo debemos destacar que o traballo arqueolóxico realizado previamente por don Federico, as súas publicacións e a súa proxección¹⁰, tiñan un significado para que os organizadores procuraran contar coa súa colaboración como un obxectivo importante, como se explicita claramente na carta de 1 de marzo de 1909 coa que Cabeza de León responde ao envío da publicación "Borum"¹¹ remitida polo seu autor:

"[...] ¿Cómo vamos de Exposición Arqueológica? Tenemos, según quizás V. sepa, el pensamiento de celebrar un Congreso histórico-arqueológico con ocasión de aquella. Mucho celebraría que la idea se realizase, nos reuniésemos con tal motivo los aficionados à las cosas de la tierra, y trazásemos planes para lo futuro. El Ateneo León XIII es el

8. Maciñeira non puido atender o pedimento, segundo a revisión do número anunciado. O propio Canitrot déixanos a súa crónica nese número monográfico: CANITROT MARIÑO, P. (1909): "Santiago y nuestros días heroicos". *Galicia: revista semanal ilustrada*, xullo, 30:2.

9. Documento inédito, que tamén damos a coñecer agora (ArqFamMaciñeira).

10. Vid. ARMADA PITA, X.L. (2003): "O legado de Federico Maciñeira e o patrimonio prehistórico das Pontes na xénese da arqueoloxía galega". V. AlonsoTroncoso (coord.), *Patrimonio Histórico das Pontes de García Rodríguez*. A Coruña: Universidade da Coruña, 27-122; ARMADA PITA, X.L. (2014): "Maciñeira como arqueólogo: textos para unha nova lectura", *Federico Maciñeira. Textos escogidos y estudios sobre su obra*. Concello de Ortigueira: Ortigueira literaria dixital, 15-25.

11. Trátase en concreto de MACIÑEIRA PARDO DE LAMA, F. (1908): "Borum". *Almanaque de Ferrol para el año de 1909*. Ferrol: Imp. y Est. de «El Correo Gallego», 120-129. Neste caso, fíxose na imprenta tirada en separatas co rótulo "fuera de venta", o que permitía a don Federico favorecer o intercambio científico. O *Almanaque de Ferrol* corría a cargo de D. Leandro de Saralegui y Medina (1839-1910), militar e historiador afincado en Ferrol, co que Maciñeira entablara amizade e viña colaborando. Cfr. Op. cit. ARMADA PITA, X.L. (2003): "O legado de Federico Maciñeira e...", 39.

encargado de organizar dicho Congreso que puede ser de resultados fecundos [...].”(Anexo, Carta nº 1)¹²

ou a máis concreta de Oviedo Arce de 2 abril de 1909 (Anexo, Carta nº 2) tanto para a súa participación como comisionado: “[...] Y hemos acordado ahora lo siguiente: descartar de las Provincias de A Coruña y Lugo lo que pertenece a la Diócesis de Mondoñedo, y suplicar a V. que, asociado con nuestro compañero, el discreto joven D. Santiago Carro García¹³, recorran esta interesante tierra de V. y toda la diócesis de Mondoñedo. Es punto importante y que en manos de V. tendría solución magnífica. Sin estos viajes es imposible la Exposición [...]”, como para a achega de materiais “[...] V., que es perito en la materia, sabe perfectamente cual es la índole de nuestra Exposición Arqueológica Gallega. Por eso esperaba yo y esperaban mis compañeros, que V., poseedor de una numerosa e importante colección protohistórica daría, como pocos, lucimiento y sustancia a esta sección que entre otros enemigos tiene el de la apatía y desconfianza de nuestras gentes [...] “. Insistindo ademais na súa inescusable participación no proxectado congreso arqueolóxico que había de ter lugar no transcurso da exposición, do que máis adiante falaremos.

En efecto, os traballos de campo no eido arqueolóxico desenvolto por don Federico no período de 1891 a 1909 e as publicacións realizadas que referendaban o seu labor, tanto na prensa como en opúsculos, proporcionáronlle un evidente recoñecemento ao que acompañaba a fama dunha colección de antigüidades.

A intensidade do seu traballo de campo ata 1909, sen outra axuda que os seus propios recursos e a súa dedicación, reflíctese nas súas publicacións¹⁴: “Céltigos”(1891), “Celtas y romanos”(1891), “Prehistoria gallega” (1893), “Investigaciones prehistóricas en Galicia”(1895), “Descubrimientos arqueológicos en Galicia. Restos de una pesquería romana” (1896), “Descubrimientos arqueoló-

12. Nesta carta, Cabeza de León comúncalle tamén a Maciñeira, a constitución dunha Sección en Santiago da *Real Sociedad Española de Historia Natural* dependente da sede principal en Madrid: “[...]Y voy a pedir à V. un favor, ofreciéndome à los reciprocos que V. desee. Para la sección de la Real Sociedad Española de Hist^a Natural que se constituye mañana aquí en Santiago y de la cual, aunque en clase de nuevo aficionado, formo parte [...]” (Anexo, Carta nº 1). Este tema abordáremolo noutro artigo de próxima publicación.

13. O compostelán Santiago Carro García (1889-1966) actuou coma vocal da *Sección Arqueológica e na Sub-comisión de Propaganda* correspondente. GONZÁLEZ MONJE, J. M. (2010): “Os persoeiros da Exposición: apuntes biográficos”, Exposición Galega de 1909. *Conmemoración do 1º Centenario Exposición Regional Gallega Santiago 1909*. Santiago: Consorcio de Santiago, Museo do Pobo Galego, Instituto de Estudios Gallegos Padre Sarmiento, 285-286.

14. O seu repertorio bibliográfico foi doado hai mais de sete anos á *Biblioteca Pública Municipal Juan Fernández Latorre* de Ortigueira por D. Federico Maciñeira Teijero (Depósito fondo: Legado de D. Federico Maciñeira y Pardo de Lama). Atopamos unha proposta alternativa de sistematización en LÓPEZ FERNÁNDEZ, X.M. (2012): “Bibliografía sistemática e cronolóxica da obra de Federico Maciñeira Pardo de Lama”. *Hume: Estudos Históricos Locais*, 5: 195-250, Asociación de Estudos Históricos e Socias HUME.

gicos en Galicia. Piedra oscilante de Samarugo" (1896), "Los fenicios en Galicia" (1896), "Castros Prehistóricos de Galicia" (1897 y 1900), "La minería en el Norte de Galicia" (1901), "Un interesante bronce" (1902), "El castro de San Saturnino" (1906), "Burum" (1908), "Otra empuñadura del Hallstadt encontrada en Galicia" (1909)¹⁵- como nas doutros personaxes cos que mantiña estreita relación nesta época, caso do xa citado Saralegui¹⁶, D. Manuel Murguía (1833-1923)¹⁷ e D. Julio Dávila Díaz (1871-1971)¹⁸ entre outros, que inclúen estampas fotográficas obtidas polo propio Maciñeira, quen tamén achega a súa colaboración con imaxes incorporadas en series e álbumes sobre Galicia como o *Portfolio Galicia* editado polo fotógrafo e editor coruñés D. Pedro Ferrer Sanz (1870-1939)¹⁹.

15. Si repasamos as bibliografías sobre o autor, pódese observar que a partir desa data e durante case quince anos apenas dedica algunha colaboración sobre a súa actividade arqueolóxica, prestándolle maior atención a outros aspectos da multifacética actividade que desenvolve e, non menos importante, á atención de asuntos familiares de indole varia, circunstancias a tratar especificamente noutro traballo en prensa.

16. Saralegui da conta das exploracións arqueolóxicas e achados que Maciñeira fixo no concello das Pontes de García Rodríguez ata o ano 1894, na parroquia de Santa María de Vilavella. Vid. DE SARA-LEGUI Y MEDINA, L. (1894): *Estudios sobre la época céltica en Galicia* (3ª Edición). Ferrol: Imprenta y Librería de R. Pita, 276-281.

17. Nas citas que Murguía fai de Maciñeira arredor do estudio dos túmulos da conca superior do Eume do propio don Federico: a fotografía da reconstrución do vaso campaniforme feita polo médico-cirurgán D. Santiago de la Iglesia (1851-1931) tralo seu achado en 1893, no transcurso das súas escavacións das mámoas da parroquia de Vilavella (p. 564+Lám. II); e fotografía do círculo lítico mais grande das *Medoñas da Mourela* (p. 586+Lám. III). MURGUÍA, M. (1901): *Historia de Galicia* (2ª edición). Tomo I. Coruña: Librería de Don Eugenio Carré. Igualmente incorpora dúas instantáneas do porto de Bares ao falar domesmo (p.55+Lám. II y Lám. IIa). MURGUÍA, M. (1905): *Historia de Galicia* (2ª edición). Tomo II. Coruña: Librería de Don Eugenio Carré. Sobre a relación con Murguía: Vid. Op. cit. ARMADA PITA, X.L. (2003): "O legado de Federico Maciñeira e...", 39.

18. Ademais de valerse dalgunhas fotografías que Maciñeira lle facilitou e que estamos a identificar con certo éxito, don Federico facilitoulle a Dávila numerosas notas expresas para a edición do libro DÁVILA DÍAZ, J. (1902): *Apuntes históricos y descriptivos de la villa y partido judicial de Santa Marta de Ortigueira*. Buenos Aires. Sobre a colaboración e os seus vencellos con don Federico: BREIXO RÓDRIGUEZ, X. C. (2014): "D. Federico Maciñeira e don Julio Dávila. Unha relación de amizade exemplar", *Terras do Ortegal: revista de estudos locais*. Asociación Terras do Ortegal, 1: 115-158; Dávila forxou amizade con Federico dende moi nenos, pois foron compañeiros de escola na súa vila natal de Santa Marta de Ortigueira. Cfr. BREIXO RÓDRIGUEZ, X. C. (2014) "Federico Maciñeira: a orixe familiar e o nacemento dunha vocación de historiador", *Federico Maciñeira. Textos escogidos y estudios sobre su obra*. Concello de Ortigueira: Ortigueira literaria dixital, 72-74.

19. Asemade da cesión de fotos para o *Portfolio Galicia*, sabemos que mantiña contacto habitual con el, do mesmo xeito que outras persoas do seu círculo intelectual. Este álbum foi unha importante publicación de imaxes acompañadas dun pequeno texto, que se iniciou a finais do 1901 e que debido ao seu éxito comercial estendeuse ata 1913. Incluía tanto fotografías do propio Pedro Ferrer, como de fotógrafos de toda Galicia, tanto profesionais como afeccionados, por caso o propio Maciñeira. Dende agosto de 1902, D. Andrés Martínez Salazar (1846-1923) encargábase da parte literaria. Vid. *La Voz de Galicia*, Núm. 6.734, p.1.

Paralelamente establece unha frutífera relación con investigadores españois e incluso europeos, acreditada na súa presenza como membro das máis destacables institucións do panorama científico do momento que en corto período de tempo vai sumando: socio numerario da *Real Sociedad de Historia Natural* (1897), correspondente da *Real Academia da Historia* (1902), membro da *Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de La Coruña* (1904), académico de número e fundador da *Real Academia Gallega* (1905) entre outros; ou posibilitada polas súas viaxes a Portugal (1898)²⁰, París (1900) ou Madrid (1902); ou mesmo facilitada polas propias inscricións en prestixiosos eventos coma o Congreso Internacional de Antropoloxía e Arqueoloxía Prehistóricas, o XII^a celebrado en París en 1900²¹ e o XIII^a celebrado en Mónaco no ano 1906²². Tales contactos facilitaron a difu-

20. Vid. TREVÍN PITA, V. (2017): "Federico Maciñeira y la arqueología portuguesa: viajes, congresos y correspondencia". Mariano Ayargüena Sanz, Gloria Mora y Jesús de la Ascensión Salas Álvarez (ed. lit.), *150 años de historia de la arqueología: Teoría y método de una disciplina*. Sociedad Española de Historia de la Arqueología, 537-550.

21. Neste punto compre facer unha aclaración. Maciñeira figura inscrito no congreso de París de 1900, xunto con D. Manuel Antón y Ferrándiz (1849-1929), D. Francisco de las Barras de Aragón (1869-1955), D. Luis de Hoyos y Saínz (1868-1951), D. Telesforo de Aranzadi Unamuno (1860-1945), D. Gregorio Chil y Naranjo (1831-1901), D. Diego RipochéTorrens (1859-1927) y D. Ricardo Velázquez Bosco (1843-1923), e consérvase a súa credencial (ArqFamMaciñeira). Do exame do *Comptendu de la douzime session Paris 1900*, París: Congrès d'Anthropologie et d'Archéologie Préhistoriques, 1902, t. I: XIV, XIX, advírtese que da lista dos inscritos, só asistiron os que figuran cun asterisco no seu nome. Tanto os Sres. Anton, De las Barras e Hoyos Saínz, como o propio don Federico, non o teñen, logo polo tanto segundo a organización do evento non asistiron a ningún dos actos (do 19 ao 26 de agosto). Porén, das indagacións que levamos feitas no Arquivo familiar Maciñeira, agora sabemos que ese ano de 1900, viaxou a París pouco tempo despois de rematar o Congreso de Antropoloxía e Arqueoloxía prehistórica, onde mantivo estreita relación co xornalista galego, especializado en economía agraria, D. Bartolomé Calderón Neira (1861-1931). "Uníame a Bartolomé Calderon estrechísima amistad desde ha treinta y un años en que a su lado pasé una provechosa temporada, en París, teniéndolo de mentor[...]". MACIÑEIRA Y PARDO DE LAMA, F. (1931): "In Memoriam. En la Muerte de Bartolomé Calderón", *La Voz de Galicia*, Núm. 16.158, 10 de decembro, tema sobre o que volvemos no traballo indicado na nota 15.

Nesa tempada, don Federico, entre outras cousas, aproveitou para establecer contactos científicos de moita interese e repercusión para os seus traballos arqueolóxicos, pois a propósito da catalogación cultural e cronolóxica da figura de bronce achada casualmente no 1899 na desembocadura do río Dola dinos: "[...] En el Instituto de Francia, donde en 1900 tuve el honor de presentar las fotografías por indicación de Alejandro Bertrand, tanto este sabio cuanto Salomon Reinach y otros doctos[...]" E dos vasos de cerámica campaniforme achados nas escavacións das mámoas de Vilavella: "[...] que no se distinguirán de algunos otros hallados en Bretaña, conforme me expresó también en París en 1900, personalmente, Salomon Reinach[...]". Cit. MACIÑEIRA Y PARDO DE LAMA, F. (1947): *Bares. Puerto hispánico de la primitiva navegación occidental*. Texto revisado e publicado por Fermín Bouza Brey. Santiago de Compostela: Instituto de Estudios Gallegos Padre Sarmiento. CSIC, 269, 371.

22. Figura tamén inscrito coma congresista do grupo procedente de España, xunto a Manuel Antón, Francisco de las Barras, o naturalista xesuíta D. Longinos Navas Ferrer (1858-1958) e o arqueólogo belga D. Louis Siret (1860-1934) que viña a desenvolver a súa actividade no Sureste da península ibérica. Vid. *Comptendu de la Treizième session Monaco 1906*, Mónaco: Congrès d'Anthropologie

sión do seu traballo e os propios cargos e distincións que ía sumando referendaron ese recoñecemento²³. O feito de acreditarse como congresista en 1900 e 1906, permitiulle recibir as memorias de actividades e os traballos presentados e polo tanto estar ao día nos avances da ciencia arqueolóxica²⁴. En canto ao coñecemento dos idiomas, pola súa correspondencia con Oviedo Arce, sabemos agora con certeza que descoñecía o inglés, pero iso non lle supuña ningún obstáculo, máxime se se tratabade coñecer a visión que había fóra de Galicia da nosa etnografía e riqueza monumental: “[...] ¿Podría V. decirme qué precio tiene el libro sobre Galicia publicado en Londres por Annete Meakin? Veo por la crónica del amigo Carnota que lo posee V., y aunque desconozco el inglés gustárame unirlo a mi pequeña colección de trabajos sobre nuestra pequeña patria. [...]” (Anexo, Carta nº 5): “[...] Gracias por

su interesante artículo sobre el libro de la escritora inglesa. Escribo a un cofrade de Londres pidiéndoselo. [...]” (Anexo, Carta 6)²⁵.

Probablemente, a súa visita á *Exposición Histórico-Europea* celebrada en Madrid no 1892²⁶ proporcionoulle o descubrimento *in situ* de materiais, técnicas de

et d'Archéologie Préhistoriques, 1906, t. I, p. XLVI. Aínda que se conserva tamén a súa credencial (ArqFamMaciñeira), non parece probable a súa asistencia. A vulgar polos datos que posuímos, non asistiu ao celebrado en Xenebra en 1912 – os congresos celebrábanse cada 6 anos - nin aos posteriores.

23. Vid. SUÁREZ SANDOMINGO, J.M. (2014): *Federico Maciñeira e Pardo de Lama. Su vida y su época*. Pontecaldelas: Eds. Do Cumio. Inclúe ademais unha folla de actuacións, cargos e distincións preparada por D. Federico MaciñeiraTeijeiro, folla que, por fatalidade acontecida en pleno proceso de edición, non puido ser incluída no volume VVAA (2014): *Federico Maciñeira. Textos escogidos y estudios sobre su obra* xa citado.

24. Contrastámolo por exemplo, con afirmacións de propio don Federico: “[...]En un reciente trabajo del Dr. M. Hoernes: «Essai de division systématique» de «La Nécropole de Hallstadt» dado á conocer en la XIIIª sesión del Congreso internacional de Antropología y Arqueología prehistóricas, celebrado en Mónaco el 1906, [...], puesto que generalmente proceden de las tumbas más recientes (Compte-Rendu: pág. 85). [...]”. Cit. MACIÑEIRA Y PARDO DE LAMA, F. (1909): “Otra empuñadura de antenas de Hallstadt, encontrada en Galicia”, *Boletín da Real Academia Gallega*, Ano IV, 25: 5.

25. Estase a referir ao coñecido libro da escritora e viaxeira británica, que inclúe 105 ilustracións: MEAKIN, A. M. B. (1909): *Galicia. The Switzerland of Spain*. London.

26. Citado por el na Carta nº 5. Tratábase dunha das celebradas con motivo do cuarto centenario do descubrimento de América e tivo diversas manifestacións. Sobre elas: Vid. Las Exposiciones Históricas

presentación e traballo que lle parecen interesantes e que se apresta a utilizar, sexan referidas aos gravados ou a gran atención que dedica desde moi cedo á fotografía. O inmediato uso que fai das fotografías que vai obtendo poucos anos despois de iniciar as súas exploracións no ano 1891 permítenlle deseguido captar a atención de investigadores de recoñecido prestixio e intercambiar información con eles de forma fluída. É evidente que na viaxe a París de 1900 válese positivamente das mesmas, e na de Madrid de 1902, as súas fotografías alcanzarán notable relevancia²⁷.

Froito dos traballos desenvolvidos son os diversos estudos xa indicados e o esforzo dedicado a outros, dos que vai recollendo notas no seu traballo de campo, prestando moita atención a confeccionar unha das primeiras cartas arqueolóxicas galegas, a segunda parécenos a nós, despois da publicada por D. José Villamil y Castro (1838-1910) no ano 1878, que corresponde á parte setentrional da Provincia de Lugo, nunha superficie de 3.200 Km²²⁸. Neste caso, a de don Federico abarca unha extensión aproximada de 700 km² e comprende a totalidade da actual comarca do Ortegal, e parcialmente a do Eume e Ferrol, sendo moito mais intensiva que a de Villamil se valoramos a totalidade dos xacementos dos que a data de hoxe se vén tendo coñecemento. Nela reflicte os xacementos ou vestixios arqueolóxicos que viña localizando e describindo ao longo da súas excursións científicas, tanto da época prehistórica como da colonial romana, así como os propios achados ou incluso áreas de explotación mineira, ademais de sinalar aqueles accidentes xeográficos cuxa nomenclatura primitiva era por el investigada. De feito confecciona un anticipo ou versión da súa carta arqueolóxica o ano 1900, que pode apreciarse perfectamente na fotografía que inclúe a mesma. Sobre este tema volverá na conferencia impartida no *Ateneo de Madrid*, o 3 de maio de 1902, ante numerosísimo público e cunha crítica excelente a vulgar polas crónicas en varios diarios e revistas²⁹. Nela adiantará moitos dos seus des-

de 1892. J. Rodrigo do Branco (Coord. e ed. científica). Ministerio de Cultura e Deporte. Madrid, 2018.

27. A tenencia dunha cámara fotográfica propia, permítille remitir diferentes copias aos seus contactos, e desta forma sinxela ter ao menos algunha impresión, aínda coas lóxicas reservas de non visualizar in situ as cousas. Vid. MAIER, J. (1999): "Epistolario de Jorge Bonsor (1886-1930)". Madrid: Real Academia de la Historia. Cartas nº 52, 57 y 58, remitidas por don Federico Maciñeira.

28. VILLAAMIL Y CASTRO, J. (1878): "Pobladores, ciudades, monumentos y caminos del Norte de la provincia de Lugo", Boletín de la Sociedad Geográfica de Madrid, vol. 5, 2º semestre, agosto, 81-139+1 Mapa. A memoria, extensa e moi precisa e o mapa que acompaña, semella unha carta arqueolóxica pois comprende castros, mámoas, arcas, poboacións lacustres da época prehistórica, ademais doutras riquezas do patrimonio monumental e artístico da provincia de Lugo. Quizais don Federico a coñecese, pois ten moitos paralelismos coa súa, ao menos na súa concepción. Do que estamos seguros é de que coñecía o desenrolo desta carta arqueolóxica de Villamil no tocante a castros e mámoas: VILLAAMIL Y CASTRO, J. (1876): "Los castros y las mámoas de Galicia", Museo Español de Antigüedades, t. VII, 195-237+2 Lám., a vulgar polas nosas pesquisas. Acerca dos seus traballos temos unha visión actualizada: MANSO PORTO, C. (2013): "José Villamil y Castro y la conservación del patrimonio monumental y artístico de la provincia de Lugo", Rudesindus, 9: 237-264.

29. A título de exemplo: "La prehistoria de Galicia. Una conferencia importante", *La Voz de Galicia*, 4

cubrimentos, acompañándoos de proxeccións de fotografías que agora poden ser consultadas en internet³⁰. E se nunha primeira versión da carta arqueolóxica (documento datado no 1900, tal e como el mesmo sinala da súa propia man á beira da súa sinatura), figuran a maior parte deses elementos, na segunda e única versión que publicou (1935), incorporará novos e precisos datos e seguirá traballando en melloralala ata o fin dos seus días³¹. Así pois, podemos constatar que fixo

de maio de 1902, Núm. 6.634, p. 2; “Federico Maciñeira en el Ateneo”, *La Voz de Galicia*, 7 de maio de 1902, Núm. 6.637, p. 2; “Maciñeira en el Ateneo”, *La Voz de Galicia*, Núm. 6.640, 10 de maio 1902, p. 1; “Galicia en el Ateneo. La Conferencia del Sr. Maciñeira”, *El Correo Gallego*, 7 de maio 1902; “Federico Maciñeira e Pardo de Cela”, *Revista Gallega*, Núm. 373, 11 de maio 1902, p. 2; “Galicia Histórica. Maciñeira en el Ateneo”, Núm. 385, 14 de maio 1902, p. 1.

A conferencia tivo o seu precedente noutra impartida por D. José Ramón Melida y Alinari (1856-1933) o 5 de abril de 1902, no que “*valiéndose de un aparato de proyecciones, presentó los dibujos y fotografías de monumentos, ejecutados por el Sr. Maciñeira*”, que con motivo dos cursos que a *Escuela de Estudios Superiores* do propio Ateneo viña organizando dende había anos. Vid. “La prehistoria de Ortigueira. Conferencia en el Ateneo. Trabajos de D. Federico Maciñeira”, *La Voz de Galicia*, Núm.6.609, p.2.

30. A documentación referida aparece na colección dixital da Biblioteca do Ateneo de Madrid, apartado Placas de vidro, que sen dúbida é a conferencia impartida por don Federico Maciñeira na data referida. Advertimos que moitas delas teñen o positivado invertido. [Consulta en liña: 26/10/2020]

<https://www.ateneodemadrid.com/Biblioteca/Coleccion-digital/Placas-de-vidrio?search=Ortigueira>
Moitas das estampas desta colección figuran publicadas tanto nos diversos traballos que don Federico Maciñeira nos deixou, como noutras fontes que para o caso don Federico cedeu. Así mesmo, o listado dos temas abordados ten unha evidente correspondencia cos contidos dos “cartelones” (entre paréntese o número de placas referidas ao contido que se detalla): Planos: arqueolóxico da comarca de Ortigueira na época prehistórica e romana, con firma de 1900 (1); de ubicación do grupo de túmulos dolménicos e círculos líticos da “Mourela” (1); planta e sección dos círculos líticos da “Mourela” (1); plantas e seccións dalgúns túmulos megalíticos (3); seccións dalgúns castros (7); plano de ubicación dos castros de ría de Ortigueira (1); plano da rada, porto e dique de Bares (1); plano de planta e sección do establecemento de salgadura romana de Espasante, situado nos arredores da praia da Concha, no sitio de “Fonte Moura” (1). Fotografías: túmulos dolménicos (3); ubicación de túmulos dolménicos (1); rada, porto e dique de Bares (3); castros (6); “amilladoiros” de San Andrés de Teixido (1).

31. Vid. MACIÑEIRA Y PARDO DE LAMA, F. (1935): “La distribución de las estaciones prehistóricas ortegalesas y sus características”, *Boletín de la Academia Gallega*. Año XXX, Coruña, agosto, 259: 169-181. Neste traballo, don Federico describe a distribución espacial dos túmulos e castros por el investigados dacordo coa súa representación cartográfica. É neste traballo onde publica a súa carta arqueolóxica como resultado da prospección intensiva que leva feito na zona ortegalesa. O plano orixinal sinala que ten escala orixinal 1:100.000 e dinos que a delineación está feita polo seu fillo Enrique sobre a carta mural confeccionada polo xeógrafo galego D. Domingo Fontán Rodríguez (1788-1866) en 1845. Con todo, polo exposto por nós, non temos dúbidas que se fixo a partir dun manuscrito do seu pai, don Federico, do que agora sabemos que existía un adianto moi completo en número de xacementos prospectados, no ano 1900. A pericia de D. Enrique Maciñeira Lage (1904-1948), seu fillo, viña motivada pola súa formación de Perito Agrícola, cuxos estudos rematou na década dos 20 do século XX na que foi Escola de Peritos Agrícolas da Coruña. Enrique tivo entre outros profesores, ao Enxeñeiro Agrónomo D. Leopoldo Hernández Robredo (1864-1963) (Fonte ArqFamMaciñeira), que

intensas prospeccións arqueolóxicas dunha extensa superficie e sen outro apoio que os seus propios recursos³², agás as realizadas na década de 1930, case todas centradas na parroquia de *Santa María de Bares* (Mañón) co apoio da *Junta Superior de Excavaciones*, das que dá noticia no seu libro *Bares*³³.

Os materiais expositivos remitidos a Santiago en 1909 para a *Exposición Regional Gallega* e os seus antecedentes na *Exposición Regional Gallega* de Lugo de 1896

Polo estudio que fixo o sacerdote e arqueólogo compostelán D. Jesús Carro García con motivo do 50ª aniversario da *Exposición Regional Gallega*³⁴, so coñecíamos someramente os materiais expositivos achegados polo propio don Federico Maciñeira ao evento:

“II y III Galería del Oeste

Lo interesante de estas Galerías eran el número de vitrinas en donde se podían apreciar notables monetarios; hallazgos de objetos prehistóricos; mapas; dibujos; albums de fotografías; cinco cartelones grandes con fotografías prehistóricas de Ortigueira (D. Federico Maciñeira); un misal de Carmona, con grabados, cantoneras y bronce de plata (Marqués de San Martín, de La Coruña); [...]

Colgados de las paredes grabados y cuadros, entre ellos: cinco grabados (D. Ángel Pedreira, de La Guardia); una circular con el busto de Lord Wellington; una estampa con el retrato de Fonseca (Cimadevila); ocho estampas, en pergamino (D. Segundo Varela, de La Coruña); setenta y nueve grabados, finales del XVIII (Maciñeira); un cuadro con la vista de Santiago (Mayer), [...].”

ademais de Director da Escola o era tamén da desaparecida *Granja Agrícola-Experimental de La Coruña*. O que nos importa deste plano ou carta arqueolóxica é que xa estaba feito antes do 1 de agosto de 1935, data da súa publicación, e que era un documento que seguía “vivo”. De feito, o contraste co orixinal que a familia conserva en moi bo estado e que se exhibiu na *Exposición do Instituto de Estudios Gallegos Padre Sarmiento* de 1970 e na de xuño de 2013 na antesala do Salón de actos da extinta *Fundación Ortogalia*, despexa calquera dúbida (ArqFamMaciñeira).

32. De interese parécennos as conclusións ás que Armada Pita chegou: a partir dunha análise completa e rigurosa da bibliografía de don Federico, pon en evidencia que Maciñeira fixo un traballo similar a unha prospección arqueolóxica actual en pouco máis de dúas décadas ou quizás menos. Vid.Op. cit. ARMADA PITA, X.L. (2003): “O legado de Federico Maciñeira e o patrimonio prehistórico das Pontes na xénese da arqueoloxía galega” ..., 48-49. Efectivamente, a pesar da pouca nitidez do plano de 1900 en soporte fotográfico da placa de cristal depositada no *Ateneo de Madrid*, conclúese que nese ano poucos xacementos ou achados novos lle quedaban por prospectar.

33. Op. cit. MACIÑEIRA Y PARDO DE LAMA, F.(1947): *Bares. Puerto hispánico de la primitiva navegación occidental...*

34. CARRO GARCÍA, J. (1959): “La Exposición Regional Gallega de 1909”. *Instituto de Estudios Gallegos Padre Sarmiento*, 12^a. Santiago; Op. cit. ARMADA PITA, X.L. (2003): “O legado de Federico Maciñeira e o patrimonio prehistórico das Pontes na xénese da arqueoloxía galega”..., 37

Mais agora, polo contido desta correspondencia cruzada que se conserva, contextualizamos perfectamente a materialización desta colaboración e as dificultades e inconvenientes para poder realizala.

En efecto, don Federico o 4 de xuño de 1909 responde ás peticións dos organizadores rebaixando a idea que aqueles teñen da súa colección: "[...] Están Uds. en un error al suponer que yo poseo "una numerosa e importante colección protohistórica". Cuanto tengo redúcese a media docena de hachas neolíticas de tipo corriente, cuatro de bronce (de las de talón y asas laterales), una empuñadura de bronce del hallstad (muy deteriorada), dos capiteles de granito a que hago referencia en la monografía "Borum", una porción de trozos de alfarería que me devolvieron de la exposición de Lugo³⁵ reducidos poco menos que a polvo. Si exceptúo, pues, la empuñadura, todo lo demás no merece ser enviado. Lo importante sería hacer reproducciones de los capiteles que tengo aquí, en la aldea, pero no hay elementos ni quien sepa ejecutarlos[...]" (Carta nº 5); pero recoñecendo que todo iso é o froito do seu traballo de campo anterior.

Paralelamente, suxire que, a falta de coleccións arqueolóxicas, se presente unha visión panorámica sobre a realidade arqueolóxica do territorio do Ortegale. Así a inicial petición dos organizadores foi rebaixada nas súas perspectivas por Maciñeira. E, polas circunstancias persoais do autor, reiteradamente referidas nas cartas, foi finalmente plasmada na confección "ad hoc" duns pósters, como os definiríamos hoxe, de índole científica - "cartelones" como os identificaba o propio D. Federico Maciñeira na súa correspondencia - para ser exhibidos nesta *Exposición Convén* sinalar que na súa carta do 14 de setembro de 1909 fala de cinco cartelóns: "[...] Consignados a don Andrés Martínez Salazar salen hoy dos paquetes. Uno, grande, contiene cinco cartelones con fotografías arqueológicas (vistas, croquis, objetos, etc.) producto de mis trabajos en la comarca, divididos o agrupados por periodos) [...]", e aínda engade o envío de fotografías soltas xa que a carencia de material impediulle a súa montaxe: "[...] En un sobre aparte van unas cuantas sueltas para que expongan las que crean oportunas y almacenen las restantes. La

Paralelamente, suxire que, a falta de coleccións arqueolóxicas, se presente unha visión panorámica sobre a realidade arqueolóxica do territorio do Ortegale. Así a inicial petición dos organizadores foi rebaixada nas súas perspectivas por Maciñeira. E, polas circunstancias persoais do autor, reiteradamente referidas nas cartas, foi finalmente plasmada na confección "ad hoc" duns pósters, como os definiríamos hoxe, de índole científica - "cartelones" como os identificaba o propio D. Federico Maciñeira na súa correspondencia - para ser exhibidos nesta *Exposición Convén* sinalar que na súa carta do 14 de setembro de 1909 fala de cinco cartelóns: "[...] Consignados a don Andrés Martínez Salazar salen hoy dos paquetes. Uno, grande, contiene cinco cartelones con fotografías arqueológicas (vistas, croquis, objetos, etc.) producto de mis trabajos en la comarca, divididos o agrupados por periodos) [...]", e aínda engade o envío de fotografías soltas xa que a carencia de material impediulle a súa montaxe: "[...] En un sobre aparte van unas cuantas sueltas para que expongan las que crean oportunas y almacenen las restantes. La

35. Refírese á *Exposición Regional de Lugo* de 1896, onde figura entre os premiados con Diploma Honorífico de cooperación concretamente na *División 1ª, Sección 3ª Material de las ciencias*: "282. Maciñeira Pardo, D. Federico.- Santa Marta de Ortigueira- Coruña. Colección de objetos prehistóricos, dos relojes de pared construídos en el siglo XVIII y colección de grabados del siglo XVII."segundo consta no *Catálogo General de Expositores y Premios Adjudicados. Exposición Regional de Lugo de 1896*. Lugo, 1897. p. 10.

del retablo del Rosario, lápida del Convento de Ortigueira y reliquia de San Andrés creo que merecen ser exhibidas a los curiosos. Se lucha aquí en tal forma con toda falta de elementos que no ha sido posible encontrar cartón para pegarlas, así que tienen que hacerlo ahí con las dignas de ser expuestas [...]” (Carta nº 8).

Aos anteriores materiais cómpre engadir a serie de gravados de vistas do século XVII que inscribiu inicialmente “[...] entre los que figura una fantástica procesión del Apóstol, en Santiago y un mapa de Galicia con sus caminos, porque consideraba que eran lo más saliente de mi pequeña colección y por tratarse de edición (tachado) serie de la más completa correspondiente a su edición [...]” (Carta nº 5). Sen dúbida corresponde cos que achegará á *Exposición Regional de Lugo de 1896*, da que coñecemos algún detalle polas novas publicadas no seu día no diario *La Voz de Galicia*³⁶ e polo uso que dunha desas imaxes fai no artigo publicado en *El Imparcial* en 1895³⁷. Con seguridade trátase da serie de gravados de vistas, mapas e planos de diversas cidades españolas e portuguesas que ilustran a publicación *Annales d’Espagne et Portugal* (1741) impresa en Ámsterdam polo editor François L’Honoré e Hijos, obra atribuída a D. Juan Álvarez de Colmenar, segundo parece seudónimo dun autor francés³⁸. A identificación refréndase coa

36. Información do Núm. 4.589, 31 de xullo de 1896, p. 1, onde se le literalmente baixo a rubrica “LA ARQUEOLOGÍA EN LA EXPOSICIÓN DE LUGO. —Nuestro querido é ilustrado amigo y colaborador, el joven cronista de Ortigueira, D. Federico Maciñeira Pardo, ha remitido con destino á la sección histórica de la Exposición de Lugo, la siguiente importante colección de objetos, que llamará muy justamente la atención de los aficionados á esta clase de estudios: Una preciosa maza de combate de sienita aporfidada, del periodo neolítico, exhumada por el expositor en una mamoa dolménica de Puentes de García-Rodríguez. Siete hachas de pizarra anfibólica, procedentes de varias mámoas de la comarca de Ortigueira, exhumadas también por el expositor. Un objeto de piedra fina, de forma irregular, sin duda de adorno, exhumado por el expositor en una mámoa de Puentes. Un pequeño tubo de cristal conteniendo polvos rojos de tatuaje (sexquíóxido de hierro) exhumado por el expositor en una mámoa de Puentes. Varios trozos de preciosa cerámica prehistórica, extraídos por el expositor de una mámoa de Puentes. Varios trozos de carbones y residuos de cremación, extraídos por el expositor de mamoaas de la comarca de Ortigueira. Un hacha de bronce del primer período de los metales, encontrada por unos campesinos en unión de otras 20 en las inmediaciones de Ortigueira. Una almádana de hierro, encontrada en un castro romano de Ortigueira. Roldana de hierro encontrada dentro de un pozo cisterna de un castro romano de Ortigueira.

Colección magnífica de 84 grabados en cobre representando vistas de España, hechos en el siglo XVII. Dos relojes de pared construidos en el siglo pasado por el notable artífice gallego D. Javier Méndez y Neira de Saavedra (en *La Voz de Galicia* del 6 de Abril de 1892 publicó el expositor algunos datos biográficos de este individuo) cura de Santa Eulalia de Ladrado (Ortigueira).”

37. MACIÑEIRA PARDO DE LAMA, F.: “La Puerta del Sol”, *El Imparcial: diario liberal*. Núm. 10.150, 12 de agosto de 1895, p.3. A oportunidade deste pequeno traballo, feito por mor da desaparición da pia e surtidor ubicados nesta praza histórica madrileña, pensamos que reside precisamente na tenencia oportuna destes gravados que permitiron a Maciñeira ilustrar de maneira elocuente o contido histórico do seu relato.

38. Vid. Juan Álvarez de Colmenar (1741): *Annales d’Espagne et Portugal*. Amsterdam: François L’Honoré. [Consulta en liña: 28/08/2020] <<http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000000238>>

A consecuencia da nosa investigación, decatámonos que varios dos gravados conservanse hoxe en día polos Herdeiros de Federico MaciñeiraTeijeiro. Puidemos polo tanto catalogalos sen dúbidas co-texándooos coas varias edicións conservadas da obra, dada a accesibilidade en formato dixital e de alta calidade de resolución das mesmas (*Biblioteca Nacional de España, Biblioteca del Banco de España e Bibliotecas Municipales de Bilbao*). Neste punto cómpre advertir a traxectoria editorial da obra ou dos gravados da mesma que é o que nos interesa. Inicialmente o editor de Leyden, o afamado Pieter van der Aa (1659-1733), publicouna en francés baixo o título *Les Delices de l'Espagne & du Portugal* (1707) en formato de cinco tomos en 8°. O mesmo editor, públicaa tamén en holandés nun so tomo en 8°: *Beschryving van Spanjen en Portugal* (1707), engadindo o número do gravado na esquina inferior dereita e incorporando como novas estampas as dos mapas de España por áreas xeográficas. Igualmente, publica sen texto a colección das 166 estampas nun formato de colección da época, mais coa particularidade de que as dos planos non figuran co seu rótulo identificativo. Poucos anos despois, tralo presumible éxito da obra, saca unha nova edición *Delices de l'Espagne&du Portugal* (1715), xa cos rótulos nos mapas cartográficos, de novo en formato en 8°, pero esta vez en seis tomos. Xa falecido Pieter van der Aa, o editor de Ámsterdam François L'Honoré et Fils saca dúas novas edicións aumentadas en contidos propios, pero ben separadas da edición orixinal, cambiando o nome da obra a *Annales d'Espagne et Portugal* (1741), que publica de novo en oito tomos en 8°, mais tamén en catro tomos en 4°. Esta derradeira edición é a que nos trae ao caso, pois partindo da hipótese razoable de que tódolos gravados proceden dunha única fonte impresa, expoñemos o noso dictame concluínte nos termos de catalogación da obra xa sinalados anteriormente.

A edición aludida de 1741 en formato de 4° é a única que permite circunscribir as distintas impresións das planchas. En concreto a excepcionalidade dos pequenos mapas cartográficos, descartan xa totalmente a 1ª edición en francés e tódalas de formato en 8°, posto que os 19 exemplares conservados sen enmarcar dos 44 conservados na actualidade, non teñen dobreces ou sinais de seren dobrados, requisito inescusable para este formato. Descartamos tamén a serie de gravados en formato colección de estampas, pola ausencia da necesaria presenza unida do rótulo identificativo e numeración dos mapas cartográficos, pois o conservado actualmente, precisamente o que atañe a Galicia, si o cumpre. En resumo, non cabe outra posibilidade, a pesar de que os gravados de 16,5 por 12,5 cm en formato orixinal estean recortados pola marxe da caixa aproximadamente en 15,5 por 12 cm, impedindo ver o seu número da serie, non foi un obstáculo para a súa catalogación. A excepcionalidade do Mapa da Galicia, Asturias León cos camiños principais así o denota. Precisamente por conter os gravados inseridos maiormente a pares nunha soa folla, na edición de esta obra en 4° (1741) e non intercaladas e dobradas coma no resto das edicións en 8°, parécenos motivo de peso para que foran recortadas, dado que a simple extracción da obra era moi doada. Debeu acometela alguén non moi perito na materia, porque o fixo de xeito pouco coidadoso.

Aínda que polo momento carecemos de datos sobre como chegaron a don Federico, no temos dúbidas que estes gravados que hoxe se conservan pola familia son os que concorreron as exposicións galegas de 1896 e 1909. Os gravados, fixeron un derradeiro tránsito expositivo efectivo ata hoxe, curiosamente no mesmo ano do centenario do nacemento de don Federico (1970). Sinalamos efectivo, porque rexeitouse cordialmente o ofrecemento de don Federico para expoñelos na *Exposición del Antigo Madrid* de 1926 organizada pola *Sociedad Española de Amigos del Arte* celebrada no Hospicio de San Fernando, hoxe sede do Museo de Historia de Madrid (Carta do 29 de abril de 1926 de D. Felix Boix y Merino (1858-1932, ArqFamMaciñeira, inédita). Vid. *Catálogo de la Exposición el Antigo Madrid*, Madrid, 1926, Edificio del Hospicio. [Consulta en liña: 05/11/2020]

<<http://www.memoriademadrid.es/buscador.php?accion=VerFicha&id=25204>>

citada presenza dalgunhas delas, na *Exposición Histórica-Europea* de Madrid de 1892³⁹, que chegou a ver segundo consta na mesma Carta n°5⁴⁰.

Os cartelóns, conservados na actualidade polos herdeiros de D. Federico Maciñeira Teijeiro, comprenden un conxunto de fotografías e planos reproducidos en soporte fotográfico da autoría completa do propio don Federico, quen baixo un mesmo tema central titulado "*Exploraciones arqueológicas en la comarca ortegalesa*" agrupa catro conxuntos distintos en función da época cultural á que se refiren. Forman un todo que daba conta do seu labor investigador en dita comarca ata ese momento posto que recollen localizacións, obxectos e fotos de intervencións realizadas, case a ilustración dunha conferencia.

Todos eles levan unha pequena etiqueta na parte inferior, en tres casos están na dereita e nun, o Neolítico Recente, na esquerda,coa indicación: "*Federico Maciñeira Pardo/ Ortigueira, agosto 1909*". O seu contido temático é o seguinte:

- **Cartelón 1. Contén os seguintes elementos:**

"Periodo neolítico reciente. Túmulos simples y compuestos.

1_ Carta arqueológica de la comarca ortegalesa._ Representan: los puntos, túmulos; los círculos, castros protohistóricos, y los triángulos castros de fundación romana. 2_ Túmulo (gals-gals) circular de Puentes de García Rodríguez. 3_ Grupo de túmulos circulares en la Sierra Capelada. 4_ Croquis de un grupo de túmulos oviformes en el valle de Puentes. 5_ Fotografía del grupo de túmulos oviformes, situadas en el centro de un bosque. 6_ Croquis de algunos túmulos dolménicos de la Sierra Capelada. 7_ Restos de un gran dolmen con callejón de entrada en la Sierra

O seu neto D. Federico Maciñeira Teijeiro, probablemente por mor do coñecemento, estima e respecto polo legado e figura do avó, facilitounos, xa en número de 48, para a Exposición "*El Coleccionismo en La Coruña*" organizada polo Instituto José Cornide de Estudios Coruñeses (Resguardo de depósito do 23 de enero de 1970, ArqFamMaciñeira, inédito). Dito evento fíxose na *Sala de exposiciones del Palacio Municipal*, do 28 de febreiro ao 11 de abril de 1970. Vid. *La Voz de Galicia*, 27/02/1970 e 9 de abril de 1970. Dos 19 gravados non enmarcados que seu neto conservou, todos teñen no reverso apuntado o número 310, agás catro cunha escritura manuscrita en pluma, que ben puidera ser unha posible causa para descartalos da *Exposición Regional Gallega para 1909*.

39. No *Catálogo General. Exposición Histórico-Europea 1892-1893*", Madrid, Fortanet, Impresor de la Real Academia de la Historia, 1893, figura efectivamente un expositor francés en la Sala III: "*Vitrina E. // EXPOSITOR: Sr. Ambrosio Tardieu (Herment-Puy-de-Dôme). // 1. —Colección de grabados con vistas de Madrid y algunas otras ciudades de España. Siglos XVI, XVII y XVIII.*". <https://bibliotecadigital.jcyl.es/i18n/consulta/resultados.cmd?id=6559&posicion=19&forma=ficha> D. Ambrosio Tardieu (1840-1912), historiógrafo, arqueólogo, coleccionista e notable xenealoxista francés, natural do Departamento de Puy-de- Dôme, fundador dun museo en Herment, onde tamén fixo importantes escavacións.

40. É evidente que a visita a tan notable exposición causoulle unha fonda impresión, tanto pola súa magnitude como polo seu contido. Este dato acredita, ademais, a súa presenza en Madrid durante unha longa estada.

Capelada. 8_ Croquis de algunos túmulos circulares, singulares y dolménicos en la alta cuenca del Eume (Puentes de García Rodríguez). 9_ Restos de un dolmen en la vertiente de Porto de Cabo. 10_ Camino antiguo flanqueado de túmulos, de la Sierra Faladora, que pone en comunicación la alta cuenca del Eume con el puerto de Bares, (factoría pre-romana) y croquis de algunos de ellos. 11_ Grupos túmulos del camino de la Faladora. 12-13_ Restos de dos grandes dólmenes del camino de la Faladora.”

Neste panel inclúese a fotografía da primeira versión do seu plano ou carta arqueolóxica, asinada en Ortigueira no ano de 1900.

- **Cartelón 2. Inclúe:**

“Periodos del bronce y del hierro. Castros, hachas de bronce y empuñadura de espada.

1-2_Vista y croquis del castro de Ortigueira, que sirvió de acrópolis a la villa condal. 3_ Castro de Abad (Moeche). 4_ Croquis del castro de Vila dos Cotos (Puentes). 5_ Grupo de castros que flanquean la cuenca alta del Jubia, en el valle de Lamas. _1_ Castro da Croa 2_ Castro da Riboeira _3_ Castro de Redo. 6_ Castro da Croa en la cumbre de la colina. 7-8_ Vista y croquis del castro de Riboeira. 9_ Croquis del castro de Vilaboa. 10. Croquis del castro de Ladrado (Ortigueira). 11_ Croquis del castro de Cerbo (Cedeira). 12-13_ Castro de Felgosa (Cerdido). Corte en que se aprecian los restos de una habitación y croquis del mismo. 14-15-16. Vista del castro de Céltigos (Ortigueira). Croquis y trozo de muro que circunda interiormente el parapeto. 17- Notable castro de Bardaos (S. Saturnino). 18_ Sección interior del parapeto del gran castro de Porto Roibo (Puentes). 19_ Croquis del castro de Ouro Cordido (Riberas del Sor). 20-21-22-23_ Hachas de bronce, de talón y anillas laterales, procedentes de un depósito de fundición, halladas en Senra (Ortigueira). Segunda fase de la edad de Bronce. 24_ Empuñadura de espada, de antenas, primera época del hierro.”

- **Cartelón 3. Con debuxos e fotografías de:**

“Edades: Neolítico reciente, del bronce y del hierro. Periodos coloniales.

1_ Rada de Bares e isla Coelleira. 2_ Monedas fenicias de Gadir e Abdera halladas en Bares. 3 Rada y puerto de Bares, o ciudad de Burum, según la designa Claudio Ptolomeo de Alejandría en sus célebres Tablas geográficas. 4_ Notables capiteles de granito, encontrados en Bares. 5_ Croquis de la rada, puerto y escollera de Bares. 6. La gran escollera de Bares, de 300 metros de largo, construida en tiempo ante-romano. 7. Punta de la escollera. 8_ La escollera a vista de pájaro cuando se efectuaron las obras de reparación de la misma. 9_ Detalle de la escollera por la parte exterior. 10_ Croquis del establecimiento de salazón de pescados descubiertos en el puerto de Espasante. 11_ Vista de los pilos admirablemente fabricados en opus incertum y opus signinum y trabajos de desescombros de los mismos.”

- **Cartelón 4. Inclúe os elementos seguintes:**

"Periodo romano. Castros de origen romano, protohistóricos y objetos procedentes de los mismos.

1_ Croquis de los Castros de Foxo y de Caparelle. 2_ Vista del castro marítimo de Vilela. 3_ Moneda colonial de bronce, hallada en el anterior. 4_ Croquis del castro marítimo del Puerto de Cariño. 5_ Croquis del castro marítimo del Puerto de Espasante. 6_ 12_ Vistas del castro de Ortigueira. 7_ Croquis del castro de Senra. 8_ Croquis de los castros marítimos de Mera y Fornelos. 9_ Croquis del castro marítimo de Tallo. 10_ Vista del castro marítimo de Cedeira. 11_ Moneda de oro de Honorio, encontrada en el anterior. 13_ Croquis del castro marítimo da Moura. 14-15_ Vistas del castro marítimo de Sismundi. 16_ Tejas romanas de rebordes (tegulas) que formaban una urna cineraria y fueron exhumadas en el castro de Cariño. 17_ Martillo y garrucha, de hierro, halladas en castro de Caparelle. 18_ Molinos manuarios y pieza arquitectónica procedentes de varios castros. 19_ Moneda romana del alto imperio, que apareció cerca del castro nº 10 de Cedeira. 20_ Objeto de bronce y hierro del castro nº 7, de Senra."

Estes son os catro que se conservan tal e como se proxectaron, confeccionados sobre a base dun cartón de 66 por 50,5 cm, con superficie de cor verdosa no seu anverso e rematado todo o seu borde perimetral con cinta de cor vermella, cunha anchura visible de 1,5 cm. Temos a dúbida de se o quinto do que fala na súa carta do 14 de setembro de 1909 poida corresponder co plano arqueolóxico da comarca de Ortigueira no anticipo ou versión de 1900, que agora nós deixamos anotado. A derradeira versión, que permanece inédita, completada sobre a publicada no 1935, figurou tamén na exposición conmemorativa de Santiago en 1970.

A correspondencia revela ademais os problemas que lle xorden na súa realización, as dificultades materiais que atopa e o coñecemento técnico que reflicte sobre a fotografía, aspecto que merece unha pequena digresión.

En efecto, na Carta nº 8 menciona claramente que a realización a acometeu persoalmente: *"El apuro con que tuve que efectuar el trabajo y la carencia de elementos adecuados, no me*

consintieron hacerlo mejor, viéndome obligado a sacar copias fotográficas en papeles mate al citrato cuando el de brillo o bromuro resultarían los más adecuados.

Para las inscripciones pasé mil apuros. Dejé hechos los borradores y al regresar de un viaje, cuando fui a pegarlos, encontreme con que estaban llenos de errores. Hubo que escribir otras y aun van chapurradas; hasta en el epígrafe del primer cartelón que dice túmulos simples y compuestos, y debería haberse escrito túmulos simples y dolménicos. [...] Si dispusiere de tiempo para encargar a la Coruña todos los materiales, resultando así el trabajo más presentable, creo que resultaría interesante. Pero al que hace lo que puede no debe exigírsele más”.

E iso confirma a súa afección á fotografía e o seu coñecemento das técnicas de revelado, dos tipos de soporte, etc., así como o seu valor divulgativo. Sen dúbida, das viaxes e contactos con outros eruditos procede este interese polo tema, como xa temos mencionado, en particular con Pedro Ferrer⁴¹. A familia conserva a súa máquina *No. 5 Cartridge Kodak camera*⁴² manufacturada pola casa estadounidense *Eastman Kodak Co.* e sacada ao mercado no período 1898-1900, corpo cuberto de coiro, fole de coiro en cor vermella, panel frontal de lente ascendente e deslizante con accesorios de latón, e obturador de pistón, coa súa trípode, que permitía tomar instantáneas tanto en rolo de película de carga diúrna tipo 115, ou placas de vidro pulido 13x18cm (5x7 inch), pois o panel posterior da cámara podía substituír para os portaplacas⁴³. Indiscutiblemente coñecía ben a técnica, como acreditan as proxeccións realizadas na súa conferencia do *Ateneo de Madrid* en 1902, así como as súas achegas aos Álbumes como o xa citado *Portfolio Galicia* de Pedro Ferrer, entre outras.

Respecto do contido, do seu exame obsérvase que o apoio gráfico da celebrada conferencia impartida no *Ateneo de Madrid* queda incorporado de cheo nestes cartelóns, aos que se lle suman, sobre todo, fotografías dalgúns dos obxectos máis representativos que formaban parte da súa pequena colección arqueolóxica, tales como moedas, muíños de man, tégulas, empuñadura e machados de bronce, entre outros⁴⁴.

41. Sobre Ferrer, cfr. BALDINI CÁMARA, M.A. (2015): *Catalogación da obra fotográfica de Pedro Ferrer. Proposta da creación dun arquivo virtual unificado*. Tesis doctoral. Universitat de Barcelona. Ademais DÍAZ MARTÍNEZ, C. (2008): *A Coruña de Pedro Ferrer. Patrimonio e xentes, imaxes do cotián*. Vigo: Eds.Xerais, entre outros.

42. Acerca do modelo e data de comercialización: Vid. _(1999): “History of KODAK Cameras”, *KODAK Publication No. AA-13* [Consulta en liña: 19/10/2020]

<<https://mcnygenealogy.com/book/kodak/kodak-camera-history-list.pdf>>

43. A máquina coa súa trípode estivo exposta por primeira e única vez na mostra de xuño de 2013 na antesala do Salón de Actos da extinta Fundación Ortegalia. A catalogación e descrições feitas baseámonas polo contraste das fotografías que temos dela obtidas por un de nós (FPS) con información de webs especializadas. Podemos afirmar que se trata da primeira versión da serie, dada a presenza de elementos de madeira substituídos posteriormente por metal [Consulta en liña: 19/10/2020]

<<http://www.kodaksefke.nl/identify-your-kodak.html>>

<<http://www.kodaksefke.nl/5-cartridge-kodak.html>>

44. Sobre a realidade material da colección podemos facernos unha idea através da cesión testamentaria realizada á Universidade de Santiago de Compostela, onde, coas pezas que posuía nesta

Os cartelóns 1 e 2, dotados cun marco de madeira e unha protección de cristal, presidiron o espazo que acollía a “23ª Exposición Prehistoria de Galicia. Homenaje a D. Federico Maciñeira Pardo de Lama en el centenario de su nacimiento”, celebrada en Santiago de Compostela do 15 ao 31 de xullo de 1970, organizada polo *Instituto de Estudios Gallegos Padre Sarmiento* do CSIC⁴⁵. Ditos cartelóns colgaban a ambos lados do molde de barro que serviu para confeccionar o medallón de bronce coa súa efixie, que se colocou xunto cunha placa granítica conmemorativa na súa memoria na fachada do edificio municipal de Ortigueira -edificio no seu día convento de Santo Domingo-, conxunto descuberto a modo de homenaxe póstuma un domingo 26 de setembro de 1948⁴⁶.

Os outros dous cartelóns consérvanse sen as devanditas proteccións, e os catro presentan os seus ornamentados remaches dourados para colgalos na parede, uns disimulados polo marco de madeira e os outros visibles. Levan tamén na traseira unha pequena etiqueta co número 310, que aparece tamén nos gravados, o que nos leva a pensar que se trata da identificación dos obxectos enviados por don Federico á Exposición, é dicir, o seu número de expositor.

A celebración do Congreso de arqueoloxía gallega de 1909

Por iniciativa da comisión xestora da *Sección Arqueolóxica*, a mediados de febreiro de 1909, acórdase celebrar un congreso histórico-arqueolóxico con motivo da *Exposición Regional Gallega*, ofrecéndolle patrocinio ao Ateneo León XIII compostelán para a súa organización. Xa o 2 de marzo de 1909, a comisión designada polo *Ateneo León XIII* composta polos señores D. Armando Cotarelo Valledor, D. Antonio Eleizegui López, D. Jesús Fernández Suárez e D. Juan García San Millán fai a súa primeira reunión no Salón de actos da institución. De seguido, dita comisión e a *Sección Arqueolóxica* acordaron formar una sección mixta para a preparación do congreso, sumándose á organización D. Antonio López Carballeira, D. Eladio Oviedo

época, aparecen fondos incorporados posteriormente. Cfr. SUÁREZ OTERO, J. (1996): “Los fondos arqueológicos. Primera aproximación a una manifestación de la historia de la arqueología en Galicia”, *O Patrimonio Histórico da Universidade de Santiago* (2 Vols.). (M. D. Vila Jato, coord.). Santiago, 1992. Existe unha Acta da entrega dos materiais de data 11 de febreiro de 1948, subscrita no nome da Universidade de Santiago de Compostela polo entón Profesor da Facultade de Filosofía e Letras D. Luís Monteagudo García (1919-2018) (ArqFamMaciñeira). Tamén RODRÍGUEZ AÑÓN, M. E. (1997): *Catalogación de las Piezas Arqueológicas del Departamento de Historia I: Colección Santiago de la Iglesia y Federico Maciñeira*. Traballo de investigación de Terceiro Ciclo. Inédito. Vid. Op. cit. ARMADA LOIS, X.L. (2003): “O legado de Federico Maciñeira e...”, 85-90.

45. 23ª Exposición. *Prehistoria de Galicia. Homenaje a D. Federico Maciñeira Pardo de Lama en el Centenario de su nacimiento*. Instituto Estudios Gallegos Padre Sarmiento. Santiago, 1970. Nas fotos vense os referidos obxectos, que con motivo da cesión polo neto para a súa exposición, enmarcounos e púxolles unha protección de cristal que oportunamente respectan o soporte orixinal

46. Sobre a reseña do día do acto: Id. Nota 1; “Homenaje a D. Federico Maciñeira”, *La Voz de Ortigueira*, 1 de outubro de 1948; “El homenaje a Don Federico Maciñeira”, *La Voz de Galicia*, 9 de outubro de 1948.

Arce e D. Ricardo Blanco-Cicerón procedentes da mentada sección arqueolóxica. A Sección mixta quedou constituída o 23 de marzo no Salón de actos da *Sociedad Económica de Amigos del País de Santiago*, onde foron nomeados Presidente, Cotarelo Valledor, e Secretario, López Carballeira. Trala constitución propuxeron o plano xeral do congreso onde se aprobaron os temas provisorios nos que se dividirían as distintas sec-

cións. Tamén acordaron establecer como data máis probable de celebración a de mediados de setembro. Ao remate, acordouse que se publicasen as circulares do seu anuncio con vista á súa aprobación definitiva na seguinte e inmediata sesión.⁴⁷

Efectivamente, o 27 de marzo, a *Gaceta de Galicia*, nunha ampla reseña da *Exposición*, sinala acerca do *Congreso de arqueología galaica*:

"[...] Se pone en conocimiento del público que por iniciativa del Ateneo León XIII y bajo el patrocinio de la Sección Arqueológica de la Exposición regional gallega de 1909, se celebrará en Santiago de Compostela, durante los días 15, 16, 17, 18, 19 y 20 del próximo Septiembre un Congreso de Arqueología Galaica, cuyos fines son: poner en relación personal á los cultivadores ó amantes de esta ciencia; unificar los trabajos particulares; procurar un mayor fomento de los estudios arqueológicos, discutir y resolver problemas y puntos oscuros de la Arqueología gallega y sentar las bases generales y comunes para el futuro congreso de la misma.

El Congreso se dividirá en las secciones de: Antigüedades pre-romanas; Filosofía y Literatura; Música y Coreografía; Pintura y Escultura; Orfebrería y Artes industriales; Arquitectura; Mobiliario e Indumentaria. Se recibirán además las descripciones de objetos arqueológicos.

A la mayor brevedad se publicarán las bases generales y los temas que serán objeto de los debates del Congreso, así como los nombres del presidente y secretario generales y de los presidentes, vicepresidentes y secretarios de las Secciones mencionadas.

*El Presidente de la Comisión Organizadora, Armando Cotarelo Valledor.*⁴⁸

47. Cfr. *Diario de Galicia*, Núm. 64, 13 de febreiro de 1909, p.2; *Correo de Galicia*, 3 de marzo de 1909, p.2; *Diario de Galicia*, Núm. 80, 4 de marzo de 1909, p.3; *Diario de Galicia*, Núm. 95, 23 de marzo de 1909, p.2.

48. Cit. 3 de marzo de 1909, Núm. 68, p.2.

No mes de abril parecía que a xestión da organización pasaba por atrancos⁴⁹. Deste xeito, a sección mixta por algunha razón desprazou nun mes a data do evento de setembro a outubro. Así se desprende da petición que fai Oviedo Arce a don Federico, na súa carta do 21 de maio de 1909: “[...] *Aun casi espero su presencia a la Semana Arqueológica de Octubre próximo (10-17), que requiere a todo punto la intervención personal de los invitados.[...]*” (Anexo, Carta nº 4) e da hemeroteca da época⁵⁰. Por outro lado, nesta mesma carta, Oviedo Arce revélanos outro novedoso e interesante dato, en consonancia cos obxectivos do congreso, que é a celebración dunha Asamblea de arqueólogos galegos ao remate do mesmo: “[...] *El 18 de octubre habrá la Asamblea de los arqueólogos gallegos: y a este acto, si que puede cooperarse con la adhesión y aceptación de las Conclusiones, por medio del voto de un concurrente que haga las veces de delegado [...]*”. Para a Organización, Maciñeira non podía faltar: “[...] *Sería lamentable que V. nos abandonase.[...]*” pecha (Anexo, Carta nº 4).

Don Federico sabedor da relevancia deste congreso e da súa probable inasistencia por mor dos asuntos persoais que tiña entre mans, respóstalle o 22 de xuño, que faría un traballo sobre os castros ortegaleses:

“[...] Imposible decirle desde ahora si en octubre podré o no ir a esa. Los diversos asuntos que traigo entre manos no me permiten señalar fecha, tengo que ir una temporada a Asturias y otra a Madrid entre agosto y diciembre.

Por lo que pueda ocurrir iré, en ratos desocupados, haciendo un trabajo sobre los castros ortegaleses. Si resulta aprovechable para ese “cursillo” mejor sino quedará para otra oportunidad. [...]” (Anexo, Carta nº 6)

O mesmo Cabeza de León, cubrindo a ausencia de Oviedo Arce, resposta á anterior, segundo carta de 27 de xuño, na que segue reclamando a súa necesaria presenza, louvando a proposta do mesmo: “[...] *No desconfiamos de verle en el cursillo de arqueología, donde puede hacer tanto pues nadie como V. conoce la proto-historia gallega. El estudio sobre los castros ortegaleses será tan notable y curioso como todos los suyos. Bien sé que aun sacrificando algo a otros asuntos, hará V. todo lo humanamente posible para hacernos conocer de palabra sus investigaciones.[...]*” (Anexo, Carta nº 7).

Dado que o propio don Federico, na derradeira carta da serie que conservamos, de 14 de setembro, dirixida ao propio Cabeza de León, só fai alusión á entrega dos materias expositivos, a falta de máis información parécenos que por algún motivo tanto o Congreso de Arqueología galaica como a Asamblea de arqueólogos galegos previstas debéronse cancelar nalgún momento. Semella cando menos estraño que, dada a inmediatez do mesmo, don Federico na Carta nº 8 non indicase nada arredor do mesmo, nun sentido ou noutro. O que si podemos afirmar é que seguía

49. Cfr. *Diario de Galicia*, 20 de abril de 1909, Núm. 117, p.2.

50. Cfr. *Diario de Galicia*, 14 de maio de 1909, Núm. 138, p.2.

a traballar na súa obra "*Prehistoria del Noroeste de Galicia*"⁵¹, concibida xa dende que iniciou os seus estudos historiográfico-arqueolóxicos, e que o propio Murguía anunciaba como en preparación⁵². É de certo o estudo dos castros ortegaleses será unha constante que nunca abandonará, pois o tema foi motivo da súa conferencia impartida dez anos despois da conclusión da *Exposición Regional Gallega* de Santiago e tamén de traballos monográficos posteriores⁵³.

Conclusiones

Unha valoración global destas cartas permítenos precisar unha serie de aspectos que cremos representan a significación da figura de don Federico Maciñeira na sociedade da época e as habilidades das que dispuña, así como do seu sentir polo que significaba a iniciativa en marcha e o seu compromiso vital con Galicia.

A convocatoria persoal cara a Maciñeira por parte da organización ten presente os méritos que supoñen a súa investigación, o traballo acreditado con anterioridade e os múltiples contactos exteriores a Galicia que posúe, que lles fan crer que dispón duns recursos (obxectos) en número maior e máis valioso para o obxectivo propio da exposición, mentres que el sitúase nunha posición de realidade máis evidente: a colección aparenta menor mais é consciente do valor da investigación realizada en curso e por iso se compromete a presentala mediante os medios de que dispón. Sen descartar que en caso de ter recursos para facelo puidesen presentarse na Exposición restos como os supostos capiteis pre-romanos achados no Porto de Bares⁵⁴, sobre os que insiste en que se faga unha réplica. Convén

51. Cit. MACIÑEIRA PARDO DE LAMA, F. (1893): "Prehistoria gallega", *Galicia Diplomática*, 21, p.8.

52. Cfr. Op. cit. MURGUIA, M. (1901): *Historia de Galicia* (2ª Edición), t.I.... 624; Cfr. Op. cit. MURGUIA, M. (1905): *Historia de Galicia* (2ª Edición), t.I.... 483

53. Referímonos por un lado á conferencia impartida o 26 de agosto de 1919 no Salón de Actos del *Instituto General y Técnico* con motivo da celebración do *Primer Congreso de Estudios Gallegos* organizado polo Instituto de Estudios Gallegos, presidido polo seu fundador D. Manuel Casás Fernández (1867-1960). Cfr. *Primer Congreso celebrado en La Coruña en los días 24 al 31 de agosto de 1919*, Instituto de Estudios Gallegos: II Volumen. Sección de Historia, pp. 8, 107; e por outro lado MACIÑEIRA Y PARDO DE LAMA, F. (1934): "Los castros prehistóricos del norte de Galicia (Aportación al estudio de tan interesantes estaciones)", *Anuario del Cuerpo Facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos*, v. I, 129-147+3 láminas. Fíxose separata do mesmo. A edición dese ano do Anuario estaba adicada a homenaxear o xa citado Melida, recentemente falecido.

54. Curiosamente, aínda que apuntados entre as coleccións a entregar á Universidade de Santiago de Compostela por disposición testamentaria, segundo o testemuño recollido de D. Federico Maciñeira-Teijeiro, dificultades no seu traslado fixeron que aínda hoxe sigan en Ortigueira, custodiadas pola familia a pesar das facilidades que sempre deron segundo nos consta. Na nosa opinión, sería moi interesante e conveniente facer unha revisión en profundidade destes capiteis, quizás coa excusa dun efectivo novo intento de entrega", confrontándoo coas novas opinións, pois o propio don Federico di nos: "Mas de todos los casuales hallazgos efectuados hasta el presente en el Puerto de Bares, tal vez haya sido el de máximo interés por lo singular (...) el de dos originales capiteles de granito local bastante maltratados, que ha tiempo aparecieron entre unos montones de piedras, desconociéndose

destacar que ademais, desde o primeiro momento, inscribiu a colección de gravados de vistas século XVII (entre os que figura unha fantástica procesión do Apóstolo en Santiago e un mapa de Galicia cos seus camiños) porque consideraba que eran o máis salientable da súa pequena colección (cartanº 5).

Por outra banda é consciente da importancia que o bo fin da *Exposición Regional Gallega de 1909* pode ter para o futuro de Galicia nos distintos aspectos que se consideran, e singularmente no coñecemento histórico, así como no de potenciar a investigación e dotar dun instrumento valioso para a propia idea de país, un museo antropolóxico, como xa subliñara na colaboración previa na prensa e no propio Boletín oficial da *Exposición*, sobre o que volve na correspondencia –concordando neste aspecto con outro intelectual de figura esvaecida en Galicia, o compostelán D. Joaquín Arias Sanjurjo(1860-1946)⁵⁵-, no ronsel da Circular de outubro de 1908 da *Comisión de Arqueología*, idea sobre a que volverá insistir anos máis tarde na década dos vinte ao poñerse en funcionamento o *Seminario de Estudos Galegos* e debaterse de novo o asunto do museo de Galicia ou Museo Etnográfico⁵⁶.

Outro aspecto a destacar é o uso das técnicas de documentación, sobre todo a fotografía e os coñecementos que se deducen das súas indicacións sobre os tipos de papel, soporte e outros. Tamén debemos indicar a súa vertente didáctica recorrendo á creación duns “cartelones”, unha solución de claro carácter divulgativo que atesoura de forma sintética pero precisa aqueles puntos de interese sobre os que desenvolveu a súa actividade científica no campo da protohistoria. É unha das primeiras expresións dos modernos pósters científicos habituais nos nosos días, nun formato descoñecido por aquel entón.

*el lugar preciso de su anterior procedencia, los cuales en 1902 conseguí rescatar. Cuyos capiteles, según puede verse en las respectivas fotografías, sepáranse de los tipos clásicos y de todos los demás en Galicia conocidos a través de los diversos estilos en ellas imperantes hasta nuestros días”.E segue: “(68) Mi repetido amigo el culto médico don Manuel Bermúdez indicóme cómo le parecía recordar que el vecino de aquel pueblo don Santiago Bares había traído para su antigua casa (hacia donde parece que se encontraron tales capiteles) materiales de piedra de la iglesia vieja, sin duda con destino a la reconstrucción de ésta, que llevó a cabo tiempo andando”. Op. cit. MACIÑEIRA Y PARDO DE LAMA, FEDERICO(1947): *Bares.Puerto hispánico de la primitiva navegación occidental...* 235-240. Cfr. Op. citARMADA PITA, X.L. (2003): “O legado de Federico Maciñeira e ...”, 67-68. Tamén: BELLO DIÉGUEZ, J.M., RAMIL GONZÁLEZ, E. (2006): *Bares. Una aproximación arqueológica*. [Consulta en liña: 29/10/2020]*

https://issuu.com/jmbello7/docs/sintesis_bares_061113_completa/40

55. Para unha breve reseña deste persoeiro: Vid. GONZÁLEZ MONJE, J. M. (2010): “Os persoeiros da Exposición: apuntes biográficos”, *Exposición Galega de 1909. Conmemoración do 1º Centenario Exposición RegionalGallega Santiago 1909*. Santiago: Consorcio de Santiago, Museo do Pobo Galego, Instituto de Estudos Gallegos Padre Sarmiento, 283:284.

56. Sobre este debate: FARIÑA BUSTO, F. (2017): “Encol das orixes dos museos e coleccións etnográficas en Galicia”, *Raigame: revista de arte, cultura e tradicións populares*, outubro, 41: 6-17.

Descoñecemos se finalmente o traballo sobre os castros puido ser acabado para o Congreso – aínda que sobre eles continuou traballando ata a fin dos seus días⁵⁷-, e se asistiu algún día á Exposición, xa que do *Congreso de Arqueología Galaica* non temos outras referencias. Todo apunta a que non foi posible a súa presenza no evento, pois as circunstancias persoais de don Federico naqueles momentos da súa vida condicionábanlle o tempo que podía adicar á súa paixón arqueolóxica. Mais queda claro o esforzo e compromiso que fixo para poder contribuír dignamente aos actos que requiría a ocasión da *Exposición Regional*: “*Bien sabe Dios cuanto me duele no tomar parte activa en esa gran apoteosis gallega, pero me ha cogido en unas circunstancias para mi excepcionales, que me amarran por completo sin dejarme libertad de acción*”, como concluía na carta do 22 de xuño de 1909 (Anexo, Carta nº 6).

Seguiu traballando por esas ideas ata o fin dos seus días, como destaca Bouza Brey na súa introdución a *Bares. Porto hispánico da primitiva navegación occidental*, a obra póstuma de don Federico⁵⁸.

57. Ademais de intervencións xa apuntadas, sabemos da existencia dun catálogo completo acompañado de ilustracións manuscritas, de tódolos castros que prospectou, sinalados na citada carta arqueolóxica, que permanece inédita, e na que estamos a traballar para a súa publicación, tal e como desexaba o seu neto D. Federico Maciñeira Teijeiro, dentro do compromiso cara á figura de don Federico, bisavó de un de nós (FPS).

58. Cfr. MACIÑEIRA Y PARDO DE LAMA, FEDERICO(1947): *Bares. Puerto hispánico de la primitiva navegación occidental...*

Anexo. Correspondencia.

Carta n° 1.- Data: 01/03/1909–ArqFamMaciñeira-

Membrete: EXPOSICIÓN REGIONAL GALLEGA PARA 1909 // SECCIÓN ARQUEOLÓGICA –

Santiago, 1 de marzo de 1909

Sr. D. Federico Maciñeira

Mi muy estimado amigo: Recibí y leí con deleite el curioso estudio de que tuvo V. la bondad de enviarme un ejemplar: Burum ha encontrado en V. un concienzudo investigador, que sabe utilizar los recursos todos de que la historia se vale, y los utiliza con sólida y bien dirigida crítica. Mi enhorabuena, y que continúe V. trabajando, pues sabe hacerlo. Galicia necesita historiadores documentados, y no creadores de fantasías...históricas (si así pueden llamarse).

¿Cómo vamos de Exposición Arqueológica? Tenemos, según quizás V. sepa, el pensamiento de celebrar un Congreso histórico-arqueológico con ocasión de aquella. Mucho celebraría que la idea se realizase, nos reuniésemos como tal motivo los aficionados a las cosas de la tierra, y trazásemos planes para lo futuro. El Ateneo León XIII es el encargado de organizar dicho Congreso que puede ser de resultados fecundos.

Y voy a pedir a V. un favor, ofreciéndome a los recíprocos que V. desee. Para la sección de la Real Sociedad Española de Hist^a Natural que se constituye mañana aquí en Santiago y de la cual, aunque en clase de nuevo aficionado, formo parte, desearía hacer un trabajo sobre la pesca de la ballena en Galicia. Los datos que tengo reunidos son los que se encuentran en las obras de Botero, Méndez Silva, Licenciado Molina, Cornide, López Seoane, Paz Graells, y algún otro. De ellos resulta que la costa comprendida entre Cedeira y Burela, era las rías concurridas por los cetáceos dichos. ¿Ha tropezado V., y puede facilitármelo, con algún dato que se refiera a este asunto? Cavanilles encontró en el archivo de Lequeitio noticia circunstanciada de las ballenas que se pescaban, año por año, de su reparto, etc. Si V. hubiere hallado alguna mención de la pesca indicada o de la concurrencia de ballenas a esos parajes, y me lo transmitiese, me haría un señalado favor.

Perdóneme y disponga de susiemprefmo, me haría un señalado favor.

Salvador Cabeza

EXPOSICIÓN REGIONAL GALLEGA

PARA 1909

SECCIÓN ARQUEOLÓGICA

Santiago 1 marzo de 1909.

Sr. D. Federico Maciñeira.

Muy estimado amigo: recibí y leí con deleite el curioso estudio de que tuvo V. la bondad de enviarme un ejemplar: heurum ha encontrado en V. un conuimado investigador que sabe utilizar los recursos todos de que la historia se vale, y los utiliza con solida y bien dirigida critica. Me envidiara, y que continúe V. trabajando, pues sabe hacerlo. Galicia necesita historiadores documentados, y no creadores de fantasías e historias (ni en su propia memoria).

Como vamos de la Exposición Arqueológica? Tenemos, segun quiere V. saber, el pensamiento de celebrar un Congreso historico-arqueológico con ocasion de aquella. Mucha celebracion que la idea se realice, nos reuniremos con tal motivo los aficionados a las cosas de la tierra, y haremos planes para lo futuro. El Ateneo Leon XIII es el encargado de organizar dicho Congreso que pueda ser de resultados fructiferos.

Yo le pido a V. un favor, apreciandome a los reciprocos que V. desea. Pasa la decision de la Real Sociedad Española ^{de Hist. Ant.} que se constituye tambien aqui en Santiago y de la cual, aunque en clase de mero aficionado, formo parte, desearia hacer un trabajo sobre la pesca de la ballena en Galicia. Los datos que tengo reunidos son los que se encuentran en las obras de Botero, Mendez Silva, la Cenciado Molina, Comide, Lopez de Somo, Paz Brañas, y algun otro. De ellos resulta que la costa comprendida entre Ledeira y Burrola era la mas comorada por los cetaceos. ¿Ha trabajado V., o puede facilitarme, con algun dato que se refiera a este asunto? En Avamillos encuentro en el archivo de sequetis noticia circunstanciada de los ballenas que se pescaban, año por año, de su reparto, etc. Si V. ha hecho hallado alguna mención de la pesca indicada o de la comoracion de ballenas a esos parajes, me haria un señalado favor.

Quedo como siempre de su siempre affco. at. y s. s. p. l. s. i. n.

Salvador Cabera

Carta n° 2.- Data: 20/04/1909–ArqFamMaciñeira-

Membrete: EXPOSICIÓN REGIONAL GALLEGA PARA 1909 – SECCIÓN ARQUEOLÓGICA –

Abril 20 de 1909

Sr. D. Federico Maciñeira

Mi distinguido amigo:

Han salido nuestros Comisionados a recorrer Galicia etc. Los que mas, dos de la provincia de la Coruña y dos de la de Lugo, solo disponen de 39 días. Esto es poco para realizar a conciencia el trabajo de investigación necesario para el éxito de la Exposición.

Y hemos acordado ahora lo siguiente: descartar de las Provincias en la Coruña y Lugo lo que pertenece á la Diócesis de Mondoñedo, y suplicar a V. que, asociado con nuestro compañero, el discreto joven, D. Santiago Carro García, recorran esta interesante tierra de V. y toda la diócesis de Mondoñedo. Es punto importante y que en manos de V. tendría solución magnífica. Sin estos viajes es imposible la Exposición.

Espero su contestación con toda urgencia.

Insisto en su carta última de V. q.l.e.l.m.

E. Oviedo Arce

Carta n° 3.- Data: 14/05/1909–MPG,RBC caixa 160-

Lama (Riberas del Sor) 14-V-1909

Sr. D. Eladio Oviedo Arce

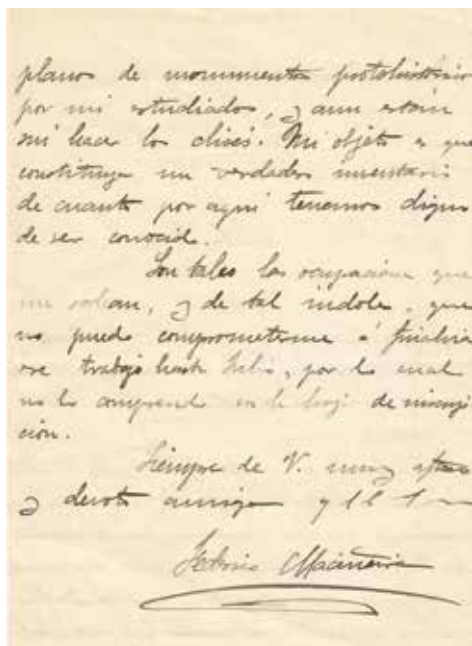
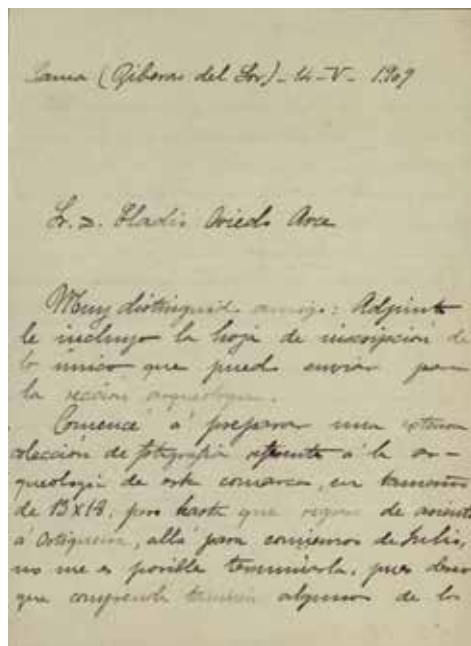
Muy distinguido amigo: Adjunto le incluyo la hoja de inscripción de lo único que puedo enviar para la sección arqueológica.

Comencé a preparar una extensa colección de fotografía referente a la arqueología de esta comarca, en tamaño 13 x 18, pero hasta que regrese de asiento á Ortigueira, allá para comienzos de Julio, no me es posible terminarla, pues deseo que comprenda también algunos de los / planos de monumentos prehistóricos por mi estudiados, y aún están sin hacer los clises. Mi objeto es que constituya un verdadero inventario de cuanto por aquí tenemos digno de ser conocido.

Son tales las ocupaciones que me rodean, y de tal índole, que no puedo comprometerme a finalizar ese trabajo hasta Julio, por lo cual no lo comprendo en la hoja de inscripción.

Siempre de V. Muyafmo y devoto amigo, q.b.s.m.

Federido Maciñeira

Carta nº 4.- Data: 21/05/1909–ArqFamMaciñeira-

Membrete: EXPOSICIÓN REGIONAL GALLEGA PARA 1909 – SECCIÓN ARQUEOLÓGICA –

SANTIAGO 21 mayo 1909

Sr. D. Federico Maciñeira

Mi distinguido amigo:

V., que es perito en la materia, sabe perfectamente cual es la índole de nuestra Exposición Arqueológica Gallega. Por eso esperaba yo y esperaban mis compañeros, que V., poseedor de una numerosa e importante colección protohistórica daría, como pocos, lucimiento y sustancia a esta sección que entre otros enemigos tiene el de la apatía y desconfianza de nuestras gentes.

Bien venidas sean ciertas estampas, si es que encuadran en nuestra Exposición. Pero por Galicia, no deje V. de enviarnos las preciosidades que V. guarda.

En V. precisamente fundé yo muchas esperanzas desde que en La Voz de Galicia leí un artículo de V. sobre las supervivencias, que parecían, sin serlo, una contaminación de una parte de nuestra circular de Octubre del año pasado.

Espero, que mis ilusiones no quedaran desvanecidas. Lo espero de su amistad y de su patriotismo. Aun casi espero su presencia a la Semana Arqueológica de Octubre próximo (10-17), que requiere a todo punto la intervención personal de los invitados.

El 18 de octubre habrá la Asamblea de los arqueólogos gallegos: y a este acto, si que puede cooperarse con la adhesión y aceptación de las Conclusiones, por medio del voto de un concurrente que haga las veces de delegado.

Sería lamentable que V. nos abandonase.

Suyo afmo. Amigo s.s.q.l.b.l.m.

Eladio Oviedo Arce

Carta n° 5.- Data: 04/06/1909-MPG, RBC caixa 160(5)-

[Cda. 10 junio]

Lama (Riberas del Sor) 4 de junio de 1909

Sr. D. Eladio Oviedo Arce

Muy distinguido amigo mío: Acabo de regresar de una de mis frecuentes salidas y entre el montón de correspondencia encuentro su grata del 21 pp.

Están Uds. en un error al suponer que yo poseo "una numerosa e importante colección protohistórica" Cuanto tengo redúcese a media docena de hachas neolíticas de tipo corriente, cuatro de bronce (de las de talón y asas laterales), una empuñadura de bronce del hallstad (muy deteriorada), dos /capiteles de granito a que hago referencia en la monografía "Borum", una porción de trozos de alfarería que me devolvieron de la exposición de Lugo reducidos poco menos que a polvo. Si exceptúo, pues, la empuñadura, todo lo demás no merece ser enviado. Lo importante sería hacer reproducciones de los capiteles que tengo aquí, en la aldea, pero no hay elementos ni quien sepa ejecutarlos.

He inscrito la colección de grabados del siglo XVII (entre los que figura una fantástica procesión del Apóstol, en Santiago y un mapa de Galicia con sus caminos)

porque consideraba que eran lo más saliente de mi pequeña colección y por tratarse de edición (tachado) serie de la más completa correspondiente a su edición. En la exposición histórico arqueológica europea celebrada en Madrid el 1892, un coleccionista francés exponía una docena de los mismos grabados en vitrina especial y por ello supuse que podrían hacer buen papel ahí los míos, dígnese advertírmelo antes de mandárselas, pues una vez enviadas, disgustaríame que fuesen al almacén de lo inútil.

Me causa una verdadera contrariedad no tomar parte más activa en esa Exposición; pero, amigo mío, las circunstancias se imponen y me obligan, por mucho que sea mi amor a Galicia, a no abandonar un momento los asuntos que traigo entre manos. La dura realidad me esclaviza y es inútil que intente librarme de sus férreas garras.

En Julio retornaré a Ortigueira y terminaré las fotografías arqueológicas para enviárselas, y como allí tengo los materiales veré de preparar un trabajo sobre castros por si me es posible hacer un esfuerzo en octubre, en el caso en que me halle en Galicia.

¿Podría V. decirme que precio tiene el libro sobre Galicia publicado en Londres por Annette Meakin? Veo por la crónica del amigo Carnota que lo posee V, y aunque desconozco el inglés gustaríame unirlo a mi pequeña colección de trabajos sobre nuestra pequeña patria.

Suyo siempre afmo amigo s.s., q.b.s.m.

Federico Maciñeira

Carta nº 6.- Data: 22/06/1909-MPG, RBC caixa 160(2)-

Lama (Riberas del Sor). 22 de junio 1909

Sr. D. Eladio Oviedo Arce

Mi estimado amigo: Gracias por su interesante artículo sobre el libro de la escritora inglesa. Escribo a un cofrade de Londres pidiéndoselo.

Del 5 al 9 del próximo Julio me encontraré de asiento en Ortigueira y mi primera labor será enviarle lo que tenga presentable ¿A quién lo consigno en La Coruña?

Los capiteles son prerromanos. Mis amigos P. Paris, Reinach y Berlanga que los estudiaron por medio de fotografías, juzganlos ibéricos, micénicos y post-dóricos respectivamente. Como se hace muy engorroso su envío, irá una buena fotografía de ellos.

Mandeme un par de hojas de inscripción y dígame si encontrándose en esa colección de fotografías arqueológicas entre el 20 y 30 de Julio llegan a tiempo, porque antes me es imposible tenerlas terminadas y pegadas en cartelones por asuntos con sucintas explicaciones.

Lo de la supervivencia tengo entendido que es solo cuestión de cuartos, porque el material había que comprarlo ya original ya en modelo. A mi ver es inútil esperar que los particulares se encarguen de nutrir esa sección.

Imposible decirle desde ahora si en octubre podré o no ir a esa. Los diversos asuntos que traigo entre manos no me permiten señalar fecha, tengo que ir una temporada a Asturias y otra a Madrid entre agosto y diciembre.

Por lo que pueda ocurrir iré, en ratos desocupados, haciendo un trabajo sobre los castros ortegaleses. Si resulta aprovechable para ese "cursillo", mejor, sino quedará para otra oportunidad.

Bien sabe Dios cuanto me duele no tomar parte activa en esa gran apoteosis gallega, pero me ha cogido en unas circunstancias para mi excepcionales, que me amarran por completo sin dejarme libertad de acción.

Siempremuysuyoafto. amigo s.s. q.b.s.m.

Federico Maciñeira.

Carta n° 7.- Data 27/06/1909-ArqFamMaciñeira-

Membrete: EXPOSICIÓN REGIONAL GALLEGA PARA 1909 – SECCIÓN ARQUEOLÓGICA –

SANTIAGO, 27 de junio de 1909

Sr. D. Federico Maciñeira

Mi muy estimado amigo: Como Oviedo y Arce no está en Santiago hasta dentro de dos días, y sus cartas las abrimos aquí en el centro de la Exposición Arqueológica, me entero de lo que dice V. en la del 22 y me apresuro a satisfacer algunas de las preguntas que en ella hace.

Deseamos, como V. sabe, envié V. cuanto pueda à la Exposición, pues bien sabemos tiene V. muchas y buenas cosas; mucho presentable. El encargado de recogerlas en La Coruña y remitirlas aquí, es D. Andrés Martínez Salazar. A él por tanto debe consignar V. lo que nos mande. ¡Lástima no vengan esos hermosos, notabilísimos capiteles!

En paquete aparte le envío unas hojas de inscripción, que me dirá si recibe.

La colección de fotografías será bienvenida en la fecha que V. indica. Claro está que si puede V. hallarse aquí antes del 20 mucho mejor; de todos nosotros le rogamos que si así fuese, haga cuanto le sea posible para que venga más cerca del 20 que del 30.

No desconfiamos de verle en el cursillo de arqueología, donde puede hacer tanto pues nadie como V. conoce la proto-historia gallega. El estudio sobre los castros ortegaleses será tan notable y curioso como todos los suyos. Bien sé que aun sacrificando algo a otros asuntos, hará V. todo lo humanamente posible para hacernos conocer de palabra sus investigaciones.

No deje de manifestarnos cualquier duda que se le ocurra y de decir si recibe las hojas de inscripción que por este correo le remito. Y disponga siempre de su muy afmo. y ss.

q.l.e.l.m.

Salvador Cabeza

Carta nº 8.- Data: 14/09/1909–MPG, RBC caixa 160(4)-

[Cont. 20 sep.]

Ortigueira, 14 de septiembre de 1909

Sr. D. Salvador Cabeza de León.

Mi querido amigo: ¡Por fin remito hoy lo prometido! No era en verdad sin tiempo, pero tienen Uds. que perdonarme tanta tardanza, pues me ha sido materialmente imposible hacerlo antes. Llevo unos meses de constante ajeteo de una para otra parte, ni esperanza de pronto descanso, así que a nada puedo comprometerme. Desde Julio tengo dispuesto un necesario viaje a La Coruña y aun sabe Dios cuando allá podré ir.

Consignados a don Andrés Martínez Salazar salen hoy dos paquetes. Uno, grande, contiene cinco cartelones con fotografías arqueológicas (vistas, croquis, objetos, etc.) producto de mis trabajos en la comarca, divididos o agrupados por periodos. En un sobre aparte van unas cuantas sueltas para que expongan las que crean oportunas y almacenen las restantes. La del retablo del rosario, lápida del Convento de Ortigueira y reliquia de San Andrés creo que merecen ser exhibidas a los curiosos. Se lucha aquí en tal forma con toda falta de elementos que no ha sido posible encontrar cartón para pegarlas, así que tienen que hacerlo ahí con las dignas de ser expuestas.

El apuro con que tuve que efectuar el trabajo y la carencia de elementos adecuados, no me consintieron hacerlo mejor, viéndome obligado a sacar copias foto-

gráficas en papeles mate al citrato cuando el de brillo o bromuro resultarían los más adecuados. Para las inscripciones pasé mil apuros. Dejé hechos los borradores y al regresar de un viaje, cuando fui a pegarlos, encontreme con que estaban llenos de errores. Hubo que escribir otras y aun van chapurradas; hasta en el epígrafe del primer cartelón que dice túmulos simples y compuestos, y debería haberse escrito túmulos simples y dolménicos.

Si dispusiere de tiempo para encargar a La Coruña todos los materiales, resultando así el trabajo más presentable, creo que resultaría interesante. Pero al que hace lo que puede no debe exigírsele más.

He de merecer de su bondad que me haga el favor de avisarme la llegada de los dos paquetes, y decirme en que estado llegaron los cartelones, para mi tranquilidad.

Perdonen tanta tardanza y que el envío no corresponda a la importancia de la Exposición, y como gracia anticipada por todo y mis expresivos saludos para los compañeros queda siempre suyo afmo. amigo

Federico Maciñeira

Carta n° 9.- Data: 12/04/1909–ArqFamMaciñeira-

Membrete-sello: ATENEO CIENTÍFICO LITERARIO Y ARTISTICO MADRID

12-IV-909

Sr. D. Federico Maciñeira

Mi distinguido amigo y compañero:

La Revista Galicia de la Habana de soy corresponsal literario en Madrid, va á dedicar un número extraordinario en el próximo mes de Julio, á Santiago de Compostela y á su Exposición Regional.

No quisiera que su brillante y prestigiosa firma faltase en dicho número y no desconociendo sus altos méritos, su bondad, su amor por Galicia y por todo aquello que significa progreso y engrandecimiento por la tierra, expreso de V. unas cuartillas sobre Santiago ó sobre su Exposición que ha de ser saboreadas y agradecidas muy mucho por nuestros entusiastas paisanos en Cuba y por suafmo admirador que le anticipa gracias y es de V. Atto.s.s. q.b.s.m.

Prudencio Canitrot

Puede mandarme las cuartillas al Ateneo, Prado 21

Ramón Antonio Iglesias Abeleira, o reloxeiro dos autómatas

Henrique Neira Pereira

Resumo:

En 2020 conmemoramos o bicentenario do nacemento de Ramón Antonio Iglesias Abeleira, reloxeiro de Santiago de Compostela que acadou sona en 1852 cando construíu un sorprendente neceser equipado con autómatas en miniatura para a raíña Isabel II. Por ese innovador traballo que combinaba a artesanía con complexos mecanismos de relojería foi nomeado cabaleiro da Orde de Carlos III, o que lle permitiu viaxar por Europa e establecer un taller na Coruña en 1857, fabricando reloxos de peto e de péndulo, e exportando a Cuba a maior parte da súa produción. Dos seus traballos consérvanse cando menos dous reloxos de peto, dous reloxos de torre e o reloxo de sobremesa que presentou na Exposición Rexional de Compostela de 1875 e que hoxe custodia a Real Sociedade Económica de Amigos do País de Santiago.

Palabras chave:

Reloxería, autómatas, electricidade, Exposición Rexional de Santiago de 1875

Abstract:

In 2020 we commemorate the bicentennial of the birth of Ramón Antonio Iglesias Abeleira, a Santiago de Compostela watchmaker and clockmaker that achieved fame in 1852 when he built a surprising dressing case instrumented with automatons in miniature for the queen Isabel II. For this innovative work that combined the craftsmanship with complex mechanisms of watchmaking he was appointed gentleman of the Order of Carlos III, what allowed him to travel by Europe and to establish a workshop in A Coruña in 1857, manufacturing pocket watches and pendulum clocks, and to export to Cuba the most of his production. Of his works are conserved at least two watches, two tower clocks and the table clock that he presented in the Regional Exhibition of Compostela of 1875 and that today is guarded by the Real Sociedade Económica de Amigos do País de Santiago.

Keywords:

Watchmaking, automatons, electricity, Regional Exhibition of Santiago of 1875

A tradición da relojería en terras galegas remóntase cando menos á Baixa Idade Media. Sabemos que a Catedral de Santiago de Compostela contou cun reloxeiro desde finais do século XIV ou principios do século XV, pois como mínimo xa en 1406 existía o oficio. O primeiro nome coñecido é Xoán Abarca, veciño da cidade, que aparece mencionado nunha acta do Cabido catedralicio do 23 de xaneiro de 1406 comprometéndose a manter o reloxo do edificio eclesiástico: “que eu rega et arme et concerte et traga regido et concertado o relogeo que esta na dita iglesia, em maneira que el faça uinte et quatro oras contenuadas ontre noyte et dia segund curso de tal relogeo” (Villa-amil 1909: 27).

É posible que ese primeiro reloxo do que temos noticia non fose fabricado en Galicia, o mesmo que algúns dos que funcionaron na Catedral e noutros edificios da cidade nos séculos seguintes. O xornalista cesureño Raimundo García Domínguez ‘Borobó’, empregando o pseudónimo Julio Sierra (1949: 4), fai un repaso nun dos seus artigos, ‘Al empujar las horas’, da lista dos reloxos que regularon a vida compostelá desde o século XV desde a Catedral. Tomando datos de Pablo Pérez Costanti (o coñecido Bachiller Pérez) di que en total foron cinco, dos cales non se conservan datos do primeiro; o segundo foi fabricado polo mestre Guillén en 1533, quen dez anos atrás xa recompuxera o anterior; o terceiro foi o do reloxeiro flamenco Juan Van Gorpen en 1678, que funcionou ata 1799; o cuarto foi encargado a Londres e estivo en funcionamento 28 anos e o quinto é o actual, rematado en 1831 polo enxeñeiro ferrolán Andrés Antelo Lamas e que regula o son das campás da torre catedralicia da Berenguela.

Nestes séculos houbo varios artesáns galegos que adquiriron sona coma construtores de reloxos, especialmente desde finais do século XVIII. Podemos citar nomes coma o do franciscano frei Manuel del Río, quen publicou en 1759 en Santiago o volume *Arte de reloxos de ruedas: para torre, sala, i faltriquera*, ou do cura de Ladrado, Francisco Xavier Méndez e Neira de Saavedra, de cuxa produción quedan mostras por exemplo na sede da Real Academia Galega na Coruña. E por suposto o de Andrés Antelo Lamas, a quen xa citamos e que proxectou, construíu e puxo en marcha en 1831 o que case dous séculos despois aínda hoxe segue en funcionamento na Torre da Berenguela ou do Reloxo da Catedral compostelá.

A maquinaria elaborada por Antelo concédelle un lugar de honra na relojería galega da primeira metade do século XIX, e quizais na segunda metade o nome máis salientable sexa o do protagonista deste artigo.

1. DA TRADICIÓN FAMILIAR Á SONA

Ramón Antonio Iglesias Abeleira naceu en Santiago de Compostela o 13 de agosto de 1820 no seo dunha familia xa coñecida no eido da relojería (Murguía 1882: 4), pois seu pai, o santiagués Antonio Iglesias, tiña na rúa de San Francisco da súa cidade natal un taller dedicado a esa arte e ocupaba o cargo de reloxeiro do Gran Hospital Real -o edificio que hoxe é o Hostal dos Reis Católicos-; o taller estaba precisamente nunha casa propiedade do Hospital (Montañés 1962: 25).

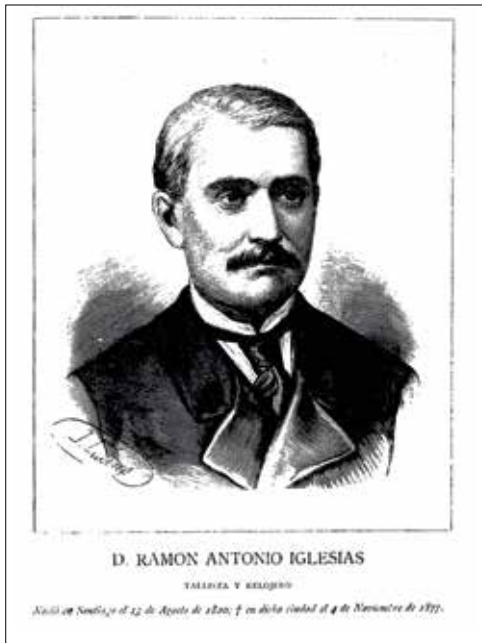

Figura 1. Gravado de J. Cuevas publicado en 'La Ilustración Cantábrica' do 8 de xuño de 1882, que mostra o retrato de Ramón Antonio Iglesias Abeleira

De Antonio Iglesias sábese que reparou o reloxo do Gabinete de Física do Instituto de Santiago, que contaba cunha plataforma fresadora preparada por el mesmo para a construción de reloxos e que ademais era un experto carpinteiro, polo que o investigador Luis Montañés (1962: 25) cre que puido chegar a construír completos reloxos de gran tamaño.

Ramón nace ademais nun momento no que aínda traballarían na cidade discípulos de frei Manuel del Río (Murguía 1882: 4), polo que tivo a ocasión de conseguir unha boa formación inicial na arte da construción de reloxos. Estudou ademais nas aulas da Real Sociedade Económica de Amigos do País de Santiago.

Tras os primeiros anos de aprendizaxe, puxo en práctica os amplos coñecementos adquiridos e na Feira da Coruña celebrada do 2 ata o 27 de xullo de 1850 presentou para a súa exhibición un costureiro de señora polo que gañou un premio de 320 reais (80 pesetas) nun certame aberto a artistas da cidade (Suárez Rodríguez 2006: 339 e 356), o que nos fai supoñer que quizais xa nese ano estaba Iglesias perfeccionando os seus coñecementos nalgunha relojería da Coruña.

Se cadra o que mostrou na cidade herculina foi un primeiro prototipo do neceser polo que acadou unha merecida sona dous anos despois, cando exhibiu de novo na Coruña un moble cun neceser de costura que incluía varios autómatas e que lle levará dous anos construír. Este neceser, destinado á raíña Isabel II, foi contemplado polos duques de Montpensier o 21 de xullo de 1852 na súa visita á cidade de camiño a Santiago, de acordo coa publicación coruñesa *Eco de la Revista*, do 25 de xullo de 1852 (páxinas 17-18). Estes duques eran Antonio de Orleáns -fillo do rei de Francia Luís Filipe- e a súa esposa María Luisa Fernanda de Borbón, irmá da raíña Isabel.

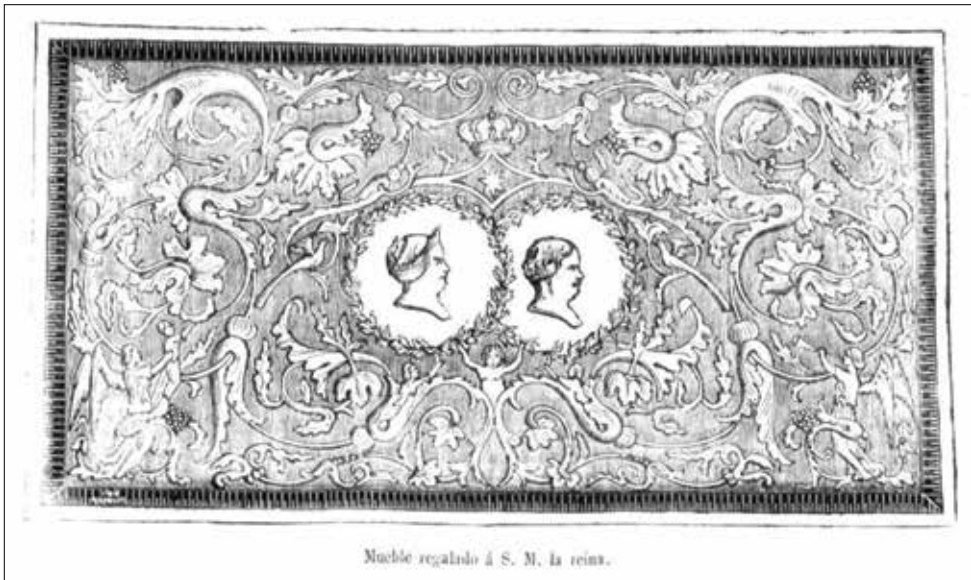

Figura 2. Gravado publicado na revista 'La Ilustración' de Madrid o 5 de marzo de 1853 que mostra a tampa do neceser co que Iglesias agasallou a raíña Isabel II

J.P. y B. asinara na mesma revista unha descrición no número do 18 de xullo (páxinas 11-12). Por ela sabemos que o neceser era unha arca que gardaba no seu interior un costureiro, e este rodeado por unha serie de figuras de marfil con movemento: un tren, un home facendo xirar a roda dun afiador, dous ferradores e un cabalo executando todos os movementos cunha naturalidade "sorprendente", a torre de Hércules cun faro xiratorio, un pescador que facía unha serie de movementos moi "propios", un telégrafo antigo e un telégrafo moderno preto do cal se podía ver un home sentado cun anteollo observando os sinais dos telégrafos "alternativamente". Había ademais un muíño cunha roda que se movía impulsada pola auga, dúas lanchetas, un 'pailevot' e un bergantín que imitaba "todas" as ondulacións dunha nave. A crónica continuaba comparando o traballo de Iglesias co dun novo Prometeo que roubara o lume do ceo para darlles "vida" e movemento ás súas figuras.

O periódico madrileño *La Ilustración* publica o 5 de marzo de 1853 (Fernández de los Ríos 1853: 93) o debuxo da tampa do neceser (descrito coa palabra orixinal francesa, *necessaire*) e unha pequena descrición da mesma, salientando a exactitude e o parecido dos dous retratos da raíña Isabel que se podían contemplar na tampa.

O mesmo periódico publica o 7 de maio un texto de Antonio Neira de Mosquera datado en abril onde describe o neceser polo miúdo, explicando o significado de cada unha das figuras e dos relevos -inspirados en episodios da mitoloxía clásica grecolatina-, sinalando que os materiais cos que traballou Iglesias foron o aceiro, a cuncha, o marfil e o nácar. Fernández Duro (1879: 112-115) engade a estes materiais a madeira de ébano.

Volvendo a Neira de Mosquera, este salienta a complexidade da súa mecánica, con quince movementos independentes das figuras que o compoñían, e indica as dimensións do neceser, que eran de 18 polgadas de altura, 12 de lonxitude e 9 de latitude, ou sexa 41,8 centímetros de altura, 27,9 centímetros de longo e 20,9 centímetros de ancho.

Para o escritor compostelán o traballo de Iglesias como “mecánico” tiña maior interese que como “escultor” e considera que o reloxeiro conseguiu condensar no neceser todo o que lera e o que observara, desde os seus recordos ata inventos modernos, polo que non dubida en cualificalo como “mecánico” e “estatuario”, así como “artista espontáneo” e xeómetra “casual” que en dous anos de traballo depositara no neceser a súa inspiración, o seu enxeño e a súa paciencia.

Lembra que desde que fora exhibido por primeira vez, o neceser merecera o “aplauzo espontáneo” do pobo e que tras mostralo na Coruña Iglesias volveu a Santiago, onde as persoas intelixentes celebraban a “complicada mecánica” e a “delicada talla”, mentres o “vulgo” trataba de recordar o artista nos seus anos infantís.

O agasallo para a raíña valeulle a Iglesias o recoñecemento real, expresado a través da concesión do título de cabaleiro da Orde de Carlos III (Ossorio 1868: 341-342) e dunha bolsa de 12.000 reais anuais que lle permitiu estudar na Escola Industrial de Madrid primeiro e logo continuar estudando na Escola Internacional de Reloxería de Neuchâtel en Suíza; a penas transcorridos tres anos do premio real, a Sociedade de Fomento das Artes e Industria de Londres concedeulle unha medalla de honra e mérito (Fernández Duro 1879: 112).

2. O REGRESO A GALICIA

Tras viaxar por Europa, Iglesias volveu a Galicia, casou na Coruña e estableceu un taller e fábrica de reloxos nesa cidade, logrando axiña que os aparellos que producía acadaran sona en Cuba. Alí déraos a coñecer o reloxeiro galego Estrada na cidade de Puerto Príncipe -hoxe Camagüey- e tamén conseguían boa aceptación na Habana (Murguía 1882: 184).

A relojería coruñesa Dans Relojeros mostra na súa web (Dans Relojeros 2020: 1) un reloxo de peto atribuíndolle a súa autoría a Ramón Antonio Iglesias, de quen di que era coruñés sen dúbida porque naquela época tiña o seu obradoiro na Coruña. Na imaxe que acompaña o texto dese apartado vese parte da maquinaria do aparello e unha inscrición que parece poñer “Ramon Antº Iglesias en la Coruña N° 492”; seguramente serían aparellos semellantes a eses os que exportaba a Cuba.

Na súa etapa de formación en Madrid e en Suíza o compostelán sen dúbida puido aprender a fabricar mecanismos máis sofisticados para reloxos, de xeito que en 1858 o *Catálogo metódico de la Esposición pública de Galicia, celebrada en Santiago en el presente año*, no apartado dedicado ós reloxos fala dos que el fabricaba (Planellas et al. 1858: 74). Velaí a lista de aparellos do ámbito da relojería:

2039, máquina de reloxo de escape, Lalín, de Andrés Novoa; 2040 maquinaria de reloxo de torre de varias materias, Ourense, de Juan A. Conde; 2041, mostrario contendo máquinas de reloxo, A Coruña, de Ramón Iglesias; 2042, cronómetro ou péndulo de compensación, A Coruña, de Ramón Iglesias.

Figura 3. Fachada da Casa Consistorial de Ortigueira na que se ve o reloxo que Iglesias instalou en 1862, xunto coa campá. Foto: Jorge Castro Ruso/Wikipedia, 2009

O historiador Felipe Senén (López Gómez 2016: 1) indica que se debe a Iglesias a construción dos reloxos das casas consistoriais de Ortigueira (A Coruña) e O Carballiño (Ourense). A web de Turismo Ortigueira (2010: 1) confirma efectivamente que é da autoría de Iglesias -que é identificado como coruñés probablemente por ter o seu obradoiro na cidade herculina- a construción do reloxo con campá que coroa a casa consistorial ortigueira, que antigamente foi edificio conventual: “O Convento é rectangular, con dous andares, patio interior e engadidos secundarios. A fachada principal, que fai ángulo co adro da Igrexa, ten a porta de entrada en escorzo e está gardada por pilastras de estilo toscano que sosteñen o entablamento. Na parte superior remata cun reloxo, gardado por unha especie de pequena bufarda. É obra do coruñés Ramón Antonio Iglesias, quen o instalou no ano 1862. A súa esfera está coroadada por unha campá fundida en Mondoñedo”. Así mesmo na web do Instituto de Estudos Carballiñeses (2020: 1) indícase: “No ano 1854 empézase a contruír a nova casa consistorial, que foi inaugurada no ano 1862, e que se coroará cunha torre na que no ano 1865 se coloca o reloxo que alí segue, obra do sonado reloxeiro coruñés Ramón Antonio Iglesias”.

Figura 4. Fachada da Casa Consistorial do Carballeiro na que se ve o reloxo que Iglesias instalou en 1865 xunto coa súa campá. Foto: Alma/Wikipedia, 2008

Con todo, malia a construción de reloxos de gran tamaño seguían saíndo do obradoiro de Iglesias reloxos de peto. O investigador Luis Montañés (Gómez-Santos 1968: 86) conta que tivo a ocasión de ver en 1968 fotografías do reloxo de peto nº 511 fabricado polo reloxeiro na Coruña, así como o seu recibo de venda: custara mil reais (250 pesetas) en 1865.

No 1868 obtén unha mención honorífica na Exposición Aragonesa celebrada en Zaragoza, onde exhibiu varios reloxos que enviou desde A Coruña (*Exposición Aragonesa de 1868*: 67).

Sen dúbida o compostelán non deixou de investigar e fabricar novos modelos, e así lemos no diario coruñés *El Ejemplo*, do 5 de agosto de 1875 ('*Cartas de Compostela*' 1875: 2) o relato dunha visita á exposición rexional que tivo lugar en Santiago nese ano, indicando que exhibía un "péndulo astronómico" aínda sen concluír e unha colección de reloxos, así como unha mostra de como se construía un reloxo, desde o inicio da súa montaxe ata a súa completa construción.

Pero o que producía a "admiración" das persoas que visitaban a exposición eran un reloxo situado nun fermoso "templete" de mármore, cun "regulador eléctrico" e catro esferas que marcaban as horas de París, Santiago, Londres e Roma.

Figura 5. Reloxo de esferas múltiples que Iglesias mostrou na Exposición Rexional de Santiago de 1875 e que hoxe conserva a Real Sociedade Económica de Amigos do País de Santiago na súa sede. Foto: Henrique Neira, 2015

Posiblemente é este mesmo reloxo o que foi exhibido no Certame de artes e oficios celebrado en Santiago de Compostela no verán de 1885, pois no periódico satírico compostelán *El Ciclón*, do 8 de agosto dese ano, publícase que por erro indicaran no número anterior que o reloxo de catro esferas fora exposto por Victoriano Varela, cando en realidade era de Ramón Antonio Iglesias (*El Ciclón* 1885: 2).

O innovador reloxo consérvao actualmente na súa sede a Real Sociedade Económica de Amigos do País de Santiago, onde puidemos fotografalo, e segundo Montañés (1962: 25) ten sonería, é dicir que anuncia as horas producindo son.

Volvendo á biografía que nos ocupa, temos que sinalar que nos últimos anos da súa vida Iglesias tivo que abandonar A Coruña a causa de que comezou a padecer de asma, polo que retornou a Santiago abrindo alí o seu taller (Murguía 1882: 4).

3. O DERRADEIRO RETO

Tras establecerse en Santiago, Iglesias non tardou en afrontar un novo reto, participando en 1876 nunha oposición para unha praza de cronometrista no Observatorio da Armada en San Fernando (Cádiz), na que había sete candidatos, entre

eles outro galego chamado Tomás Otero Picón que exercía de reloxeiro en San Fernando. A primeira proba consistía en deseñar o plano dun cronómetro; a segunda en desmontar un cronómetro e construír unhas pezas determinadas para substituír as que este tiña; e a terceira deseñar un plano e proxecto dun sistema de transmisión da hora dun péndulo a varias mostras por medio da electricidade.

Iglesias obtivo o segundo posto, acreditando ser un bo artista e posuír un “extenso” coñecemento da arte da relojería, malia que a súa especialidade non era a de fabricación de cronómetros, senón a de reloxos de peto e de péndulo (Fernández Duro 1878: 454-457).

O reloxeiro compostelán volveu á súa cidade natal e alí estaba cando faleceu vítima dunha pulmonía o 4 de novembro de 1877, sendo soterrado o día 5 segundo narra Manuel Martínez Murguía, quen acompañou a comitiva fúnebre. O historiador salienta do seu amigo o seu claro entendemento, unha bondade de corazón non moi común e un amor entrañable ás cousas de Galicia, e sinala que un fillo de Ramón Antonio Iglesias era “digno” herdeiro dos talentos do pai e que se fixera un nome nunha das cidades do Plata (Murguía 1882: 184).

O artigo de Murguía foi reproducido, xunto cunha copia de menor calidade do gravado que acompañaba o texto de 1882, na publicación bonaerense *El Eco de Galicia* o 30 de marzo de 1899 (Murguía 1899: 3) e nese mesmo ano o periódico pontevedrés *La Correspondencia Gallega* publica o 14 de agosto unha pequena biografía do reloxeiro compostelán (páx. 3).

Máis de medio século despois, Borobó dedicou un dos seus *Anacos* (1952: 6) a Ramón Antonio Iglesias, a quen non dubida en cualificar como o reloxeiro máis ilustre que tivo Santiago no século XIX e aventuraba que o neceser que lle regalara en 1852 á raíña Isabel II debería estar aínda no Palacio de Oriente, é dicir o Palacio Real de Madrid que se emprega hoxe en día para cerimoniais de estado e actos solemnes. O escritor cesureño concluía o seu artigo afirmando que nas salas dos vellos pazos composteláns aínda se movían ritmicamente os “péndulos de Iglesias”.

BIBLIOGRAFÍA

BOROBÓ (1952). “Un relojero compostelano”. *La Noche. Único diario de la tarde en Galicia* 9758 (06/06/1952): 6.

DANS RELOJEROS (2020). Reloj de bolsillo Antono Iglesias. La Coruña [Consulta en liña: 31/10/2020].
<https://dansrelojeros.es/reloj-de-bolsillo-antono-iglesias-la-coruna>

ECO DE LA REVISTA (1852). “Salida de sus altezas”. *El Eco de la Revista. Periódico judicial, mercantil, literario y de variedades* 3 (25/07/1852): 17-18.

- EL CICLÓN (1885). "Rachas". *El Ciclón*. Periódico satírico 96: 2.
- EL EJEMPLO (1875). "Cartas de Compostela". *El Ejemplo* 612 (05/08/1875): 1-3.
- EXPOSICIÓN ARAGONESA DE 1868 (1868). *Catálogo de los expositores premiados a propuesta de la junta general del jurado*. Zaragoza: Tipografía de Calisto Ariño.
- FERNÁNDEZ DE LOS RÍOS, ÁNGEL (1853). "Mueble regalado á S.M. la Reina". *La Ilustración. Periódico universal* 210 (05/03/1853): 93 e 102.
- FERNÁNDEZ DURO, CESÁREO (1878). "Cronómetro de Berthoud que se conserva en el Museo Naval". Separata de: *Museo Español de Antigüedades IX*.
- FERNÁNDEZ DURO, CESÁREO (1879). *Disquisiciones Náuticas, IV. Los ojos en el cielo*. Madrid: Ministerio de Defensa.
- GÓMEZ-SANTOS, MARINO (1968). "Montañés y los relojes". *ABC* (20/12/1968): 86.
- INSTITUTO DE ESTUDIOS CARBALLIÑESES (2020). Crónicas de Carballiño [Consulta en liña: 31/10/2020].
<http://www.galicias.com/carballino>
- J.P. y B. (1852). "Regalo regio". *El Eco de la Revista. Periódico judicial, mercantil, literario y de variedades* 2 (18/07/1852): 11-12.
- LA CORRESPONDENCIA GALLEGA. "El año gallego. 13 de agosto de 1820". *La Correspondencia Gallega. Diario de Pontevedra* 2879 (14/08/1899): 3.
- LÓPEZ GÓMEZ, FELIPE SENÉN. *A descoñecida historia da relojería galega" [Consulta en liña: 31/10/2020].
<https://www.laopinioncoruna.es/opinion/2016/12/18/desconecida-historia-da-relojeria-galega/1135553.html>
- MONTAÑÉS, LUIS (1962). "Un gallego más en la historia de la relojería". *ABC* (23/03/1962): 25.
- MURGUÍA, MANUEL [MARTÍNEZ] (1882). "D. Ramon Antonio Iglesias". *La ilustración cantábrica. Revista decenal ilustrada* 16 (08/06/1882): 181 e 184.
- MURGUÍA, MANUEL [MARTÍNEZ] (1899). "D. Ramón Antonio Iglesias". *El Eco de Galicia. Órgano de los gallegos residentes en las Repúblicas Sud-Americanas* 268 (30/03/1899): 3.
- NEIRA DE MOSQUERA, ANTONIO (1853). "El necessaire de costura de D. Ramon Iglesias, regalo á S.M". *La Ilustración. Periódico universal* 219 (07/05/1853): 177-178.

OSSORIO Y BERNARD, MANUEL (1868). *Galería biográfica de artistas españoles del siglo XIX*. Madrid: Imprenta a cargo de Ramon Moreno. T. I-II.

PLANELLAS GIRALT, JOSÉ; FRANCISCO NEIRA E VICENTE M. DE LA RIVA (1858). *Catálogo metódico de la Esposicion pública de Galicia, celebrada en Santiago en el presente año*. Santiago: Imp. de Jacobo Souto é Hijo.

SIERRA, JULIO (1949). "Al empujar las horas". *La Noche. Único diario de la tarde en Galicia* 8656 (03/02/1949): 4.

SUÁREZ RODRÍGUEZ, MARÍA DE LA O (2006). "Juan Flórez, impulsor de la feria y las fiestas del verano". *Nalgures*. T. III: 335-357.

TURISMO ORTIGUEIRA (2010). Convento-Casa Consistorial [Consulta en liña: 31/10/2020].

<http://www.turismoortigueira.com/visitas/convento-casa-consistorial>

VILLA-AMIL Y CASTRO, JOSÉ (1909). *La Catedral de Santiago. Breve descripción histórica con la planta y un diseño iconográfico*. Madrid: Tipografía de la Revista de Archivos.

O cargadoiro Couto Wagner Rande, Redondela (Pontevedra), ante a ameaza de desmantelamento

Xurxo Constela Doce, Xosé Couñago Ribeira

Álvaro Diego Fuentes e Paulo Jablonski García

Resumo:

Presentamos neste artigo a valoración histórica, social e cultural do cargadoiro Couto Wagner, un cargadoiro histórico de mineral de ferro situado no estreito de Rande da ría de Vigo e os pasos dados pola veciñanza da zona en prol da súa conservación fronte á proposta de desmantelamento por parte da Autoridade Portuaria de Vigo. O Cargadoiro forma parte dun conxunto heteroxéneo de bens culturais construídos entre finais do século XVII e mediados do século XX.

Palabras chave:

Cargadorio Couto Wagner, Estreito de Rande, conservación do Patrimonio

Abstract:

In this article we present the historical, social and cultural assessment of the Couto Wagner charger, a historic iron ore loading bay located in the Rande Strait of the Vigo estuary and the steps taken by the neighborhood in favor of its conservation, in front of the proposal of dismantling by the Port Authority of the city of Vigo. This Charger is part of a heterogeneous set of cultural assets built between the end of the 17th century and the middle of the 20th century.

Keywords:

Couto Wagner charge, Rande Streit, preserve the Heritage

O TESOURO DE RANDE:

En realidade, o tesouro¹ de Rande non está perdido no lodo da ría, percíbese na toma de conciencia colectiva e no movemento social que trata de preservar o lugar histórico, os imponentes restos de arquitectura en terra firme e o xacemento arqueolóxico subacuático dos galeóns de Rande.

Esta conciencia social sobre a existencia de tan importante patrimonio é a que pode dar acubillo ao recordo de toda a humanidade, de múltiples nacionalidades que aquí pagaron coa súa vida e indescribibles sufrimentos ou secuelas a barbarie da destrución e conquista insaciable dos poderosos.

Na nosa época, a batalla de Rande, o agora maravilloso sitio da contenda, os seus restos, literatura e lendas e o devir posterior do lugar son patrimonio da Europa dos pobos. A súa conservación e defensa un exercicio de Humanismo do s. XXI.

(Documento da Plataforma pola Defensa da Enseada de San Simón)

Con este artigo queremos amosar o noso asombro e desconcerto ante a nova de que a Autoridade Portuaria de Vigo (en diante APV) pretende o desmantelamento do cargadoiro Couto Wagner, situado na ría de Vigo na enseada de San Simón, no concello de Redondela (Pontevedra) e de que se realizou unha solicitude para o seu desmantelamento dirixida á Subdirección Xeral de Protección do Patrimonio Histórico, dependente do Ministerio de Cultura. Consideramos unha decisión totalmente errada por parte da APV, que entendemos que ten outros intereses económicos na zona diferentes á posta en valor e recuperación dos elementos inmobles pertencentes ao patrimonio cultural que posúe dentro dos seus terreos, que non entende que o patrimonio cultural é un recurso social e económico estratéxico para o desenvolvemento da zona e do propio porto de Vigo.

Entre os inmobles localizados no estreito de Rande destaca o cargadoiro histórico coñecido como cargadoiro Couto Wagner, que forma parte do patrimonio cultural galego, recollido na normativa de protección do Plan Básico Autonómico, novo marco urbanístico co que o goberno da Xunta pretende impulsar unha ordenación responsable e sostible do territorio, en palabras tomadas da propia normativa¹. O cargadoiro forma parte dun conxunto cultural insólito, asociado con acontecementos sucedidos en Rande desde finais do século XVII ata mediados do século XX e que deixaron en Rande un patrimonio inmobile considerable. Por este motivo o valor do cargadoiro en cuestión non o é só pola súa estrutura singular (xa de seu importante), senón por pertencer ademais a un conxunto paisaxístico ben articulado.

Para realizar un exame obxectivo por parte da Subdirección Xeral de Protección do Patrimonio Histórico, redactouse un informe sobre o valor deste ben cultural,

1. En https://www.xunta.gal/dog/Publicados/2018/20180827/AnuncioG0422-090818-0001_es.html, [Consulta en liña: 19/10/2020].

per se e dentro do conxunto paisaxístico mencionado que detallaremos, e as nefastas consecuencias que para a cultura de Galicia e de España poden resultar do seu desmantelamento.

As persoas que redactamos este informe pertencemos a unha asociación recentemente fundada en Redondela que promove a declaración de Selo Europeo para o lugar de Rande. Temos por nome ASOCIACIÓN RANDE PATRIMONIO EUROPEO – ARPE.

Creamos a ARPE como motor impulsor da iniciativa de declaración do estreito de Rande e os seus terreos veciños como “Selo de Patrimonio Europeo”, co obxecto de fomentar a identidade e a historia europea comúns baseadas no patrimonio de Europa.

Para obxectivar ao máximo esta valoración que agora facemos, tentaranse caracterizar de maneira independente dous apartados diferentes do interese cara a este patrimonio: por unha banda o interese patrimonial e científico e pola outra o interese sociocultural (Nicolau i Martí 2004; Querol 2010).

LOCALIZACIÓN

Rande está situado no extremo sur do estreito que leva o seu nome, na canle que separa a ría de Vigo da súa cabeceira, a enseada de San Simón. Xeograficamente o lugar ocupa unha zona de ribeira da ría, cuxa parte central está ocupada pola praia de Rande. O espazo confórmano calas de rochas, en forma de entrantes e saíntes paralelas ao litoral da ría, o coñecido na bioloxía como internereal rochoso, nas partes máis baixas das ladeiras do Alto de Trasmañó.

A configuración xeográfica da praia de Rande facilita o acceso a embarcacións para carga e descarga cara ás casas e almacéns, o que a fai ideal para a instalación dunha industria de salgadura.

Outra das características do barrio é a falta de camiños e accesos á costa e pola costa. Os camiños existentes están interrompidos por propiedades particulares. Os veciños refiren que fai unhas décadas aínda se conservaba un camiño paralelo ao litoral denominado “camiño do mar”. Cabería por tanto esixir a recuperación deste sendeiro, amparándose na servidume de tránsito costeira que establece a Lei de Costas.

O fito paisaxístico que representa a enseada está, ademais, avalado pola existencia dun ecosistema natural de excepcional valor. Incluído dentro da declaración de Rede de Natura 2000, polas súas características naturais.

A enseada de San Simón é un Lugar de importancia comunitaria (LIC, código ES1140016). Os LIC de Natura 2000 son en Galicia, desde o Decreto 37/2014, do 27 de marzo, “Zonas de Especial Conservación” (ZEC), que forman parte da Rede Natura 2000. A Comisión Europea aprobou a súa designación como LIC o 7 de decembro de 2004 xunto co resto das zonas da rexión atlántica.

Os restos culturais de Rande

A maiores dos citados, aínda que resultarían tamén de interese socio cultural, cóntase coa ponte de Rande, o grupo de bateas de mexillón e as casas mariñeiras do barrio de Rande.

1. A FORTALEZA DE RANDE

Recoñecida tamén como castelo de Rande, descoñécese a data exacta da súa construción, aínda que hai noticias de que xa existía no século XVII.

A súa descrición e avatares históricos están reflectidos na compilación realizada polo Museo do Mar de Galicia (Rodríguez-Villasante Prieto 2002).

Cítase nun documento de 1680, de cando se fixeron obras de reforma. Tamén está publicada a planta que se fixo a mediados do século XVIII por parte do enxeñeiro Cayetano Paveto, é o chamado "*Plano do castelo de Rande e batería nova máis baixa que se proxecta unirille para aumentar as súas defensas situado sobre a punta do seu nome na ría de Vigo*".

Contamos tamén cos diversos comentarios que se refiren a ela na documentación diversa sobre a batalla de Rande; un debuxo do alzado do castelo de Rande como se vía en 1880 que é obra de Serafín Avendaño, e foi publicado en *La Ilustración Gallega y Asturiana*, tomo III, do 18 de agosto de 1880; e amais desta documentación hai escritos xornalísticos do século XIX e XX que se refiren a ela.

En liñas xerais, trátase dunha fortaleza abaluartada, desenvolvida en plano, con pouca altura para protexerse da artillería, e semellante morfoloxicamente a outras fortalezas e castelos de época moderna da contorna (Vilanova de Cerveira ou Valença do Miño, en Portugal, ou as máis próximas de Goián e, xa na ría de Vigo, o castelo de San Sebastián en Vigo, ou a fortaleza de Ubeiras en Vilaboa, no outro lado da enseada, por citar algúns exemplos). Construída ao modo da enxeñaría militar moderna, con escarpas acusadas e plantas en estrela e, no noso caso, en cuña. A súa posición sobre o rochedo da costa convértena en castelo roqueiro.

No outro lado do estreito de Rande atopábase a batería de Corveiro, da que só existe un bosquexo de Cayetano Paveto.

O castelo de Rande permaneceu abandonado ata principios do século XX, cando se utilizaron parcialmente as súas fábricas para a construción do cargadoiro do Alemán (cargadoiro cantilever). En datas posteriores, xa nos anos 70 do século XX, cando se desenvolveu a construción da ponte dos tirantes de Rande, a estrutura viuse moi afectada pola localización dos piares en terra da ponte, que coinciden coa súa planta principal.

Na actualidade o castelo acaba de ser restaurado polas empresas que se encargaron da ampliación da ponte de Rande, cun gran investimento económico e de

recursos do Estado. Os novos alicerces da ponte foron construídos esquivando as estruturas que aínda quedan en pé da fortaleza. O castelo foi obxecto dunha investigación arqueolóxica para estudar o seu grao de conservación e medir o impacto das novas obras. A intervención, con diferentes partes, lévaa desenvolvendo desde o ano 2010 a empresa Ambiotec, dirixida pola arqueóloga Elena Mosquera e Santiago Nogueira². Pódense observar *in situ* xa os resultados da consolidación.

2. O XACEMENTO ARQUEOLÓXICO DOS PECIOS DA BATALLA DE RANDE

Seguindo a orde cronolóxica, o seguinte elemento, ou máis ben conxunto de elementos -xa que está formado por máis de 25 pecios- sería o xacemento arqueolóxico subacuático dos galeóns de Rande.

En liñas xerais, o 23 de outubro de 1702 tivo lugar unha das batallas navais máis importantes da historia moderna europea (Rolland, E.; Conde, J. e Álvarez, Patricia 2002). Foi un evento internacional, onde estiveron involucradas as entón maiores potencias militares e comerciais do mundo: España, Francia, Inglaterra e Holanda. Na contenda participaron un número inxente de persoas e barcos, que algúns autores estiman en máis de 20 000 persoas e máis de 180 barcos.

O Príncipe de Barbazón (Rodríguez-Villasante Prieto 2002), capitán xeral do Antigo Reino de Galicia foi o encargado de preparar a defensa da frota de Indias, aínda que desde o primeiro momento lle pareceu unha tolemia traer a frota para resgardarse á ría de Vigo, por ser un dos portos con peores defensas do noso litoral.

Organizou levas por toda a comarca e as lindeiras, máis de 5 000 persoas que acudiron á defensa da ría completamente desmotivados e á forza. Solicitou tamén axuda a Santiago de Compostela, que nunca foi recibida, pois estimaron que quedaría sen defensas a cidade. Organizou as defensas das dúas fortalezas costeiras: o castelo de Rande e a fortaleza de Corveiro, trasladando canóns desde os propios barcos de guerra. E confiou, sobre todo, na cadea e estacada de madeira que cruzaba dun lado ao outro do estreito, que representaba a maior esperanza na defensa contra a entrada dos barcos inimigos.

A batalla naval decidiuse en poucas horas. Coa entrada dos inimigos na enseada o almirante francés Chateau-Renault ordena prenderlles lume aos seus barcos. A partir deste intre os anglo-holandeses tentan apoderarse do maior número posible de barcos e impedir a súa destrución. Pola contra, os aliados españois, pretenden destruír as súas embarcacións para que non caian nas mans dos inimigos.

Pasados os anos, como consecuencia deste evento internacional, na enseada de San Simón foron realizadas máis de 75 expedicións de procura dos pecios, o

2. Fonte: <http://ambiotec.es/patrimonio-cultural.html> [Consulta en liña: 19/10/2020]

de Rande é, sen dúbida, o tesouro máis buscado de todos os tempos. Citamos a continuación un resumo das expedicións máis coñecidas de busca do “tesouro de Rande” (Patiño 2014): Os holandeses, en 1702, ao día seguinte da batalla; o sueco Sjojelm, en 1720; os españois Juan Antonio Rivero, en 1732, e Bernardino Freire, en 1776; o francés Goubert, en 1740; o inglés Yssac Dickson, en 1825; o francés Hipólito Magen, en 1870; os norteamericanos da “The Vigo Bay Treasure Company”, en 1886; os italianos, Venturini, Piñeiro e Giorgio de Khevenhüler, en 1928-29; Bazin, en 1870 (con emprego de explosivos); o inglés Johnson, en 1892; os holandeses de novo a cargo de Viennen, nos anos 1939-1940; o belga Robert Sténuit (quen está convencido de que a carga dos galeóns era entre 2 e 10 veces maior que a que se rexistraba), en 1954; o norteamericano John Potter, nos anos 1955-1957.

A transcendencia da procura está avalada mesmo polo feito de que fose recollido no libro *Vinte mil leguas baixo dos mares*, do famoso escritor Xulio Verne.

3. A FÁBRICA DO ALEMÁN

Construída no ano 1836 polo empresario catalán Sebastián Carsí, a súa construción e devir coincide coa historia da industria de salga e conserveira na punta de Rande.

A partir de 1750 a actividade de salgadura da sardiña, que antes levaban a cabo as familias dos pescadores nos soportais dos barrios pescadores ou nas pequenas adegas, pasa a uns edificios especializados (fábricas de salgadura) propiedade de comerciantes, na súa maioría cataláns, que en décadas anteriores viñan ás costas galegas a comprar peixe e que pagan uns salarios a estibadores e toneleiros polo seu traballo nas devanditas fábricas (Carmona Badía e Nadal Oller 2005).

É nesta situación cando xorde en Rande a primeira noticia dun fomentador alí establecido, Sebastián Carsí, procedente da localidade barcelonesa de Vilanova i la Geltrú, en 1836³ estaba a realizar actividades de salgadura de peixes e carnes, cunha produción de 517 quintais de sardiña e xouba para ese ano. Sebastián Carsí é nomeado por Meijide Pardo (Meijide Pardo 1968) nunha lista de fomentadores cataláns establecidos en Vigo a principios do século XIX.

Francisco Feu foi outro dos integrantes da relación de empresarios que pasaron polas instalacións de Rande. No ano 1901 creou unha empresa con actividade social dedicada á salga e ás conservas chamada Francisco Feu e Cia. con sede social radicada en Vigo e que localizaba a súa fábrica en Rande. Disolveuse no ano 1908.

Estes anos catapultan o sector conserveiro galego á cima das exportacións mundiais, e Vigo foi o porto con maior número de fábricas do sector en Europa. En Vigo concéntrase a tradición das salgaduras nos seus areais, coa disposición dun

3. Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra: Arquivo da Delegación de Facenda de Pontevedra, atado 7252/2.

porto que embarcaba salgadura tanto da súa ría como de Aldán, Marín e Arousa; deste xeito, pasa a converterse no punto de entrada da maior parte das materias primas e auxiliares empregadas nesta industria. Prodúcese significativas innovacións técnicas, sobre todo no procesado e peche dos envases, que xa non se traen de Francia, senón que se importan dos Estados Unidos e Noruega (Carmona Badía e Nadal Oller 2005).

A familia Carsí vendeu en 1939 as instalacións de Rande a Román Cordeiro Martín. No ano 1941 o Sr. Cordeiro solicitoulle á Autoridade Portuaria de Vigo ocupar unha franxa costeira na zona marítimo-terrestre pegada á fábrica de salgadura que posuía en Rande, coa intención de realizar unha ampliación para a salgadura do peixe.

As instalacións anteriores a esta reforma non son coñecidas, polo que habería que facerse unha idea delas a partir dos actuais restos da fábrica e da descrición das reformas feitas nestes anos. As obras comezaron en 1941, ano en que a Autoridade Portuaria concedeu a licenza, e remataron en 1945, cando a fábrica xa lle pertencía a Otto Gerdtzen Boyé, comerciante alemán asentado en Vigo desde principios de século. Fundamentalmente, nestas obras constrúese un muro de ribeira que se asenta sobre o mar, dúas ramplas para servir na carga e descarga dos barcos de punto de atracada, os accesos á praia mediante escaleiras e un recheo ao leste da fábrica coa intención de destinalo a secadoiro de peixe.

Otto Gerdtzen Boyé foi un comerciante alemán moi diversificado nos seus negocios. Entre os anos 1940-1944, momento da febre do “ouro negro galego” (volframio), tivo unha empresa minería dedicada á explotación regular de volframio en Silleda, chamada Otto Gertzen. No momento da compra das instalacións de salgadura de Rande, en 1944, mantiña aberto un almacén de maquinaria na cidade viguesa (Román Losada 2008). A todo isto engadiu en 1948 a produción de conservas chamada Conservas Boyé, radicada na mesma fábrica de Rande. A súa pegada na zona é moi importante, xa que troca o topónimo do lugar, recoñecido a partir deste momento como A Fábrica do Alemán.

4. O CARGADOIRO DE VIGAS CANTILEVER, CHAMADO CARGADOIRO DO ALEMÁN

A outra industria vinculada co estreito de Rande é a mineira, xa que neste lugar se instalaram diferentes infraestruturas asociadas ao traslado do mineral cara aos seus destinos en portos europeos, ingleses e alemáns primordialmente.

O primeiro dos cargadoiros é o coñecido como cargadoiro do Alemán (vinculado a outro alemán diferente ao da fábrica anterior), inaugurado en 1926 pola empresa Minerales de Hierro de Galicia, SA, que tivo unha curta pero intensa historia nos anos da II Guerra Mundial e da febre do volframio.

A carencia que tiña Galicia dos minerais férricos apropiados para a siderurxia decimonónica (Nadal Oller 1980), deixárona á marxe da gran febre mineira deste século, con pequenos coutos extractivos en lugares puntuais da nosa xeografía.

O feito fundamental na historia da minería en Galicia foi a alza do prezo internacional do estaño no terzo final do século, que se advirte na presenza de empresas como a Tin Viso Ltd. e Galicia Tin Maatschappij (Carmona Badía e Nadal Oller 2005).

Por outra banda, a apertura da liña de ferrocarril Ourense-Vigo en 1885 puxo en relación os xacementos mineiros da provincia de Ourense co porto de Vigo, e achegou, deste xeito, os minerais extraídos ás siderurxias inglesas. Pola súa localización xeográfica, o porto de Vigo tivo especial protagonismo como punto de exportación dos minerais da comarca ourensá.

Un dos pioneiros industriais de Galicia, chegados de fóra, foi o alemán Friedrich Wilhem Cloos (Rolland 2013), quen se estableceu en Monforte de Lemos para explotar as minas de ferro de Freixo, en Marcelle. Este enxeñeiro funda en 1924, en Madrid, a empresa Minerales de Hierro de Galicia, SA.

Friedrich Wilhem Cloos ordena construír a base de formigón que aínda está hoxe en pé. O cargadoiro de Rande tiña un sistema tipo "cantilever": unha estrutura aérea de formigón sobre a que se localizaba un ramal ferroviario que permitía que os vagóns cargados de mineral puidesen achegarse ata a beira. En 1926, o vapor "Estoril" fai o primeiro cargamento de ferro.

Wilhem Cloos, como outros dos seus compatriotas, instalábase en Galicia nesa primeira época do século XX, fuxindo da crise económica. Pero, como tantos outros alemáns, sentiuse atraído polo ascenso do nazismo, e chegou a aceptar un cargo no III Reich: vicedónsul en Monforte.

A historia do cargadoiro de Rande remata coa propia guerra. En 1944, o Departamento de Estado dos Estados Unidos inclúe a Minerales de Hierro de Galicia, SA, na súa lista negra, como tamén a Otto Gerdtzen, propietario da chamada fábrica do Alemán.

As dúas empresas son cualificadas de "indeseixables como clientes" e ordenan a súa liquidación, para que o capital obtido sexa destinado ás reparacións de guerra dos acordos de Postdam e París.

Durante os anos 40 do século XX o cargadoiro estivo implicado no tráfico de volframio. A exportación de volframio fíxose por tren cando foi posible, principalmente despois da invasión de Francia, que conectou directamente Galicia con Berlín. Pero a vía natural de saída eran os barcos, tanto no cargadoiro de Ponteceoso, na Coruña, como polo de Rande, en Redondela. Aínda que Friedrich Wilhelm Cloos construíu o seu embarcadoiro coa finalidade de exportar ferro, é obvio que coa febre do volframio a estendeu tamén a este mineral.

Coincide no tempo coa chegada do outro alemán a Rande, Otto Gertzen Boyé (dono da fábrica de salgadura de Rande a partir de 1944), tamén involucrado co tráfico de volframio cara á industria alemá (Carmona Badía 2003; Vázquez 2003).

Finalmente, a derrota nazi e o illamento da España franquista confluíron no cesamento da exportación de minerais polo cargadoiro de Rande. O cargadoiro foi desmontado e vendido como chatarra en 1950 (Rolland 2006). Quedan as súas ruínas baixo a ponte de Rande. Do antigo cargadoiro, queda a súa estrutura de formigón e o recordo dunha guerra, dunha batalla de Rande polo control do volframio, que se librou na enseada de San Simón, na maior contenda bélica da historia da humanidade.

5. O CARGADOIRO COUTO WAGNER

Recoñecido como cargadoiro de Canguelos nalgunha documentación legal que se refire a el para a súa protección, representa a saída ao mar dunha das minas máis produtivas da península Ibérica. Na década dos cincuenta do s. XX, a apertura cara ao exterior do réxime franquista fai que o porto de Vigo volva recuperar, como unha das súas actividades, a exportación de mineral de ferro cara a Alemaña e Inglaterra, como fora habitual en décadas anteriores. A exportación realízase desde as instalacións portuarias na cidade de Vigo, onde se habilita unha parte do peirao dos transatlánticos.

Os coutos Wagner e Vivaldi foron descubertos a mediados do século XX polo enxeñeiro vasco Julio Lazúrtegui. Cando comezou a explotarse en 1952, o couto Wagner converteuse na maior mina de ferro da península ibérica. E supuxo unha revolución, con 500 traballadores e un teleférico de dous mil metros de lonxitude que transportaba o mineral ata a estación ferroviaria de San Miguel das Donas. Desde alí, chegaba en tren á ría de Vigo para o seu embarque cara á gran industria siderúrxica de Alemaña e o Reino Unido. É neste contexto onde xorde o monumental cargadoiro de Rande.

A empresa que lle devolve a devandita actividade ao porto de Vigo foi a Minero Siderúrgica de Ponferrada, que xestionaba o couto Wagner. Este xacemento, do que antes se extraeu volframio, foi preparado a finais dos anos corenta (Vega Crespo 2003). O peirao dos transatlánticos non era o lugar idóneo para a carga debido ás limitacións que presentaba para o acceso dos buques, o que fixo pensar no seu traslado ao porto transversal, pero os seus 9 metros de calado impedían que puidesen atracar nel os buques maiores de 13 000 toneladas. A historia do Couto conta cun limitado período produtivo que se inicia en 1952 e finaliza en 1982; pero, como resultado da súa produción, pode considerarse mítico dentro da historia da minería española (Menéndez Suárez 2014).

A relación entre o cargadoiro Couto Wagner, localizado na ría de Vigo, e a mina de ferro couto Wagner, situada no Bierzo, representa unha “ponte histórica” entre dous lugares do Estado, que permite entender mellor as interrelacións entre os territorios.

Entre os anos 1955 e 1959 exportáronse desde o porto de Vigo 1 631 380 toneladas de mineral de ferro, prevendo un volume de exportación para o ano 1960 de 1 800 000 toneladas, todo iso en aras da conxuntura económica europea e as exportacións realizadas neses últimos anos por Alemaña e Inglaterra. Debido ás necesidades técnicas e ás perspectivas de crecemento, a Minero Siderúrgica de Ponferrada solicitalle á Autoridade Portuaria de Vigo en 1960 unha concesión no estreito de Rande para crear unhas instalacións de carga con capacidade de procesamento de 2 000 toneladas por hora.

O proxecto foi elaborado polo enxeñeiro Eloy Fernández Valdés Rodríguez e contemplaba “unha liña de atracada descontinua formada por tres plataformas unidas por unha ponte metálica sobre a que discorrerá unha cinta transportadora. A plataforma vai unida á súa vez a terra por outra estrutura metálica de dous vans como apoio intermedio”. As obras desenvolvéronse con moitos contratemplos, algúns deles derivados dos conflitos de intereses entre os usos portuarios do cargadoiro e a entón embrionaria industria bateeira que se situaba no lugar. As obras iniciáanse en 1960 e non remataron ata 1965. Finalmente, foi en xullo de 1966 cando a empresa presentou o escrito de remate das obras e pediu a autorización para iniciar os servizos en Rande (Román Losada 2008).

Os datos de exportación de ferro no período 1966-1974, no que permaneceu activo o cargadoiro, mostran máis de tres millóns de toneladas embarcadas, o que facía correctas as previsións da Minero Siderúrgica de Ponferrada. O que non previron foi a crise enerxética mundial dos anos setenta e a competencia dos outros países. A crise e as dificultades para competir con outros mercados levaron ao cesamento da actividade do cargadoiro no ano 1974.

Interese patrimonial e científico

Queda demostrado o interese histórico do territorio histórico de Rande. Son innumerables as publicacións e estudos que recibe este pequeno recuncho da nosa costa: teses doutorais, artigos, investigacións... Este interese queda testemuñado pola gran afluencia de público que recibe todos os anos o novo centro de interpretación instalado na fábrica do Alemán. Segundo as estatísticas do Concello, o Centro de Interpretación de Rande, MEIRANDE, que é como se coñece o local, recibe unha media de 1 300 visitantes ao mes (estatísticas de 2018, un dos centros máis visitados de toda a provincia), cabida que se acentúa nas épocas estivais grazas ao interese que dúas cadeas de operadores turísticos marítimos teñen na enseada, onde se estableceron dúas liñas de visitas guiadas en barco á illa de San Simón, con parada no MEIRANDE.

O estado dos pecios é nos coñecido a través de varias investigacións recentes que xeolocalizaron os diferentes elementos de forma absoluta. Esta vez afastadas do interese dos “buscadores de tesouros” e con obxectivos científicos, para localizar e avaliar o estado dos buques afundidos, quedamos coas seguintes (Patiño 2014): Edelmiro Martínez e Fernando Navarrete, 1989, para realizar unha película

documental sobre os pecios para a TVG; Enrique Lechuga, 1991, apoiada pola Sociedade Estatal do V Centenario; Javier Luaces e Cristina Toscano, 1991, organizada pola Dirección Xeral de Patrimonio Cultural (DXPC), para escavar diferentes pecios; Miguel San Claudio, 2002, organizada pola DXPC, para delimitar as zonas arqueolóxicas; Javier Luaces, 2007, organizada pola DXPC, coa utilización de modernos sistemas de prospección subacuática, sobre todo destacamos o sonar de varrido lateral, co que se obtiveron imaxes boas dos fondos; Javier Luaces, 2011, organizada pola DXPC, coa que se pretenden confirmar os resultados das anteriores prospeccións.

Non é menor o interese que recibe o patrimonio industrial do estreito de Rande. Recentemente o TICCIH-España (Comité Internacional para a Conservación do Patrimonio Industrial) manifestou o seu apoio ás accións emprendidas polas asociacións de Redondela para salvagarda dos bens industriais de Rande sobre os que considera que se ven ameazados por un perigo inminente de desaparición por diversas causas. Así quedou plasmado nas conclusións extraídas durante o V Congreso de TICCIH-España organizado por esta asociación internacional en Ferrol no ano 2009.

Conservación

Os bens que se atopan en Rande posúen un estado de conservación bastante bo, se se observan en relación ao estado de abandono ao que ata o momento estiveron abocados.

Xa se comentou que o castelo foi obxecto dunha recente escavación arqueolóxica e consolidación. Neste momento presenta un estado óptimo para as visitas a falta da súa musealización e dun traballo permanente de mantemento.

A fábrica do Alemán, onde se atopa o MEIRANDE, foi obxecto dunha moderna rehabilitación arquitectónica con fondos FEADER no ano 2013. Dende entón permanece aberta ao público como centro de interpretación sobre a batalla e o patrimonio cultural de tipo industrial de Rande.

O cargadoiro cantilever conserva a súa estrutura en terra, desmontado o brazo metálico que penetraba no mar cara ao estreito. Permanece en terreos privados e é periodicamente rozada a vexetación que o invade de forma puntual.

Con respecto ao cargadoiro Couto Wagner, é evidente que precisa dun labor de conservación e consolidación. O feito de permanecer tantos anos sen ningunha intervención preventiva por parte da propiedade abócao á ruína. Pero o seu aspecto dista moito deste estado na actualidade.

A localización sobre e xunto ao mar fai que cada unha destas estruturas sufran os envites de temporais e a acción do salitre de forma acusada, polo que a redacción dun plan preventivo se fai perentoria para a procura da súa conservación e a súa permanencia no tempo para as xeracións futuras.

Relación entre os bens culturais obxecto de valoración e outros atopados nas inmediacións

Nun recente estudo realizado para a potenciación turística da enseada de San Simón (Constela Doce 2010)⁴, documentáronse ata 69 elementos de interese cultural, en 25 km lineais de costa.

Como resultado, o caso da enseada de San Simón e o estreito de Rande poden resultar paradigmáticos do feito da creación de paisaxes culturais industriais. En primeiro lugar pola abundancia de inmobles asociados a actividades de tipo industrial nas súas costas: as salinas de Ulló-Vilaboa, a fábrica do Alemán, a fábrica de salgadura da Regasenda, a fábrica de conservas JOB, Conservas Sueiro, as numerosas instalacións portuarias da Enseada, os cargadoiros de mineral de Rande, as barras do río Alvedosa, os casetos de pescadores na praia de Cesantes, as telleiras de monte da Telleira en Cesantes, os estaleiros de ribeira de Vilaboa, o forno de Cal de Cobres, etc.

En segundo lugar, polas vías de paso que atravesan as súas parroquias e os ramais que baixan cara á costa: liñas de ferrocarrís de Vigo, a estrada Vigo-Pontevedra, a nacional 550, a autoestrada AP-9, coa ponte de Rande e as vías de transporte marítimo. Todos estes elementos crean a paisaxe e fan que a poboación que habita na enseada se teña que adaptar e afacerse ás novas relacións co medio.

Na maior parte dos casos o crecemento industrial realizouse de maneira desorganizada, o que provocou que os propios habitantes da comarca sufrisen as consecuencias dun urbanismo sen planificación e acelerado. Resulta necesaria para os concellos que bañan a enseada de San Simón a valorización do seu patrimonio (tanto natural como cultural) para a humanización das súas parroquias.

Interese sociocultural

Existe un proxecto para desenvolver no lugar un parque etnoarqueolóxico, unha senda que atravesase o barrio pola costa, aproveitando o dominio público terrestre que marca a Lei de Costas, e que chegue a cada un dos elementos en cuestión. Cada un deles musealizado seguindo un discurso científico e unha imaxe comúns.

É por todo o mundo coñecido que a ría de Vigo (sobre todo na marxe sur) posúe poucos recunchos aínda sen asfaltar ou encher, polo que todo este patrimonio ten unha constante ameaza de derrubamento e agresión por parte dos xestores da economía portuaria de Vigo, protagonizada por diferentes proxectos e convenios con particulares. Na actualidade está sobre a mesa o proxecto de creación dunha base de contedores con máis de 15 000 m² de formigón diante do cargadoiro Couto Wagner.

4. Os seus datos pódense consultar en: <http://www.acitania.com/enseadasansimon/> [Consulta en liña: 19/10/2020].

En contraste con isto existen colectivos sociais, culturais e ecoloxistas que loitan día a día pola restauración cultural e natural destes espazos e reivindicán a recuperación da costa para a cidadanía. Entre estes colectivos atópase a Asociación Deportiva e Cultural de Rande (ADC Rande). Esta Asociación foi promotora desde o ano 2003 do proxecto MEIRANDE, mediante o que se creou un centro de interpretación sobre a batalla de Rande na fábrica do Alemán (Constela Doce 2013 e 2014). Entre outras actividades, leva organizando unha festa de Conmemoración da Batalla de Rande desde o ano 2013, cun éxito de público sorprendente, que congregou no ano 2017 máis de 5 000 persoas.

A Lei 5/2016, do 4 de maio, do patrimonio cultural de Galicia, establece no seu artigo 7 quen son os órganos consultivos e asesores da Xunta de Galicia no que respecta ao patrimonio cultural galego. Así, lemos que terán a consideración de órganos consultivos en materia de bens culturais, entre outros, a Real Academia Galega de Belas Artes e as universidades integrantes do Sistema Universitario de Galicia, e ademais cita o Consello da Cultura Galega como o máximo órgano de asesoramento e consulta dos poderes públicos da Comunidade Autónoma.

Consultados estes tres organismos sobre a calidade cultural do cargadoiro Couto Wagner e a eventual solicitude de desmantelamento por parte da Autoridade Portuaria de Vigo, os tres amosáronse taxativos: consideran o valor do cargadoiro como patrimonio cultural galego e como recurso cultural e social de primeira índole dentro do conxunto patrimonial de Rande, en Redondela. Opóñense ao seu desmantelamento e solicitan a restauración e recuperación do cargadoiro para preservalo para as xeracións vindeiras.

Sorpréndenos o informe elaborado polo Consello da Cultura Galega, longo, descritivo e razoado, onde amosan ademais o apoio da declaración do BIC de Rande como territorio histórico.

Ademais destes órganos consultivos da administración contamos co apoio doutras asociacións nacionais e internacionais entre as que destacamos:

- INCUNA (Industria, Cultura, Natureza), asociación declarada de utilidade pública polo Goberno de España no ano 2011.
- O TICCIH (The International Committee for the Conservación of The Industrial Heritage), organización internacional que promove a conservación e a posta en valor do patrimonio cultural de tipo industrial ao longo do mundo.
- O Museo do Pobo Galego, recoñecido pola Xunta de Galicia como centro sintetizador de todos os museos e coleccións, integrado no Sistema Galego de Museos dedicados ao estudo, promoción e difusión do patrimonio histórico-antropolóxico de Galicia.
- A Associació del Museu de la Ciència i la Tècnica i d'Arqueologia

Industrial de Catalunya, asociación declarada de utilidade pública polo Goberno de España, fundada no ano 1979, que ten entre os seus obxectivos e actividades a defensa, conservación e valorización do patrimonio industrial.

- A Asociación Vasca de Patrimonio Industrial e Obra Pública – Industri Ondare eta Herri Laneko Euskal Elkarte (AVPIOP- IOHLEE), decana a nivel estatal na defensa e protección do patrimonio industrial e da obra pública.
- A Fundación Patrimonio Industrial de Andalucía, comprometida coa recuperación dos testemuños materiais e inmateriais que supoñen o recordo vivo do noso pasado industrial.
- E contamos co apoio das asociacións galegas máis importantes e relevantes no que atinxe a patrimonio cultural:
- A Rede do Patrimonio Cultural de Galicia, un colectivo integrado por 106 entidades de longa traxectoria na defensa do patrimonio cultural galego.
- A Asociación para a Defensa do Patrimonio Cultural Galego, cunha dilatada traxectoria de apoio ao patrimonio cultural de Galicia.
- O Instituto de Estudos Vigueses, unha das institucións culturais máis relevantes da ría e a cidade de Vigo.
- A Asociación Amigos dos Museos de Galicia, que compendia numerosas asociacións de amigos dos museos da nosa Comunidade.
- O Grupo de Arqueoloxía Alfredo García Alén, con ampla traxectoria en temas asociados coa arqueoloxía e/ou patrimonio cultural de tipo marítimo.
- Galicia Máxica, promotora do turismo e do patrimonio cultural de Galicia.
- Asociación ARGGA, encargada de divulgar as arquitecturas singulares de Galicia.
- Federación Galega pola Cultura Marítima e Fluvial, CULTURMAR.
- Sociedade Antropolóxica Galega, SAGA.
- Asociación Cultural Alén Nós, de Redondela.
- Asociación Cultural Ferroviaria Berciana, CFB.

E por se a alguén lle ficaban dúbidas sobre o apoio veciñal, cóntase co respaldo da Asociación Deportiva e Cultural de Rande, da Asociación Veciñal San Bernardo de Cedeira, parroquia onde se localiza o cargadoiro, e da Asociación Veciñal de Chapela, parroquia lindeira polo sur coa de Cedeira, moi preto do límite onde se atopa o cargadoiro.

Baixo o punto de vista político, o apoio social de Redondela cara á conservación do cargadoiro Couto Wagner é unánime, o seu Pleno Municipal por unanimidade de todos os grupos representantes (entre os que se atopa todo o abano ideolóxico do país: PSOE, PP, AER (Agrupación de Electores de Redondela) e BNG) aprobou solicitarlle á Dirección Xeral de Patrimonio Cultural (DXPC) a declaración de BIC para o lugar de Rande (no que se inclúe o cargadoiro Couto Wagner).

Grao de protección legal

A existencia do patrimonio industrial é un feito recoñecido pola administración cultural de Galicia, como queda reflectido e valorado dentro da Lei 5/2016, do 4 de maio, do Patrimonio cultural de Galicia, que o considera patrimonio arquitectónico (Artigo 88. Contido do patrimonio arquitectónico).

Ademais, o cargadoiro forma parte do catálogo do Plan Básico Autonómico e está dentro da Rede Natura 2000 da enseada de San Simón. Segundo a Estratexia estatal de infraestrutura verde a explanada de Duchess, pola que ten acceso o cargadoiro, tería que establecerse como unha “área multifuncional” que forneza de servizos ecosistémicos e culturais á sociedade; evitando así a “desfragmentación de áreas estratéxicas para a conectividade e a restauración de ecosistemas degradados”. Porén, o derrubamento do cargadoiro e o uso industrial da explanada de Duchess eliminaría a posibilidade da recuperación da conectividade ecolóxica, a rexeneración da biodiversidade e o desfrute de espazos de ocio e espaxemento para a poboación; así como os usos turísticos que poñan en valor o patrimonio natural e cultural.

O Plan de Ordenación do Litoral (POL) da Xunta de Galicia establece para a zona a figura de “protección costeira” e reflicte o cargadoiro Couto Wagner como patrimonio industrial.

O actual borrador do Plan Xeral de Ordenación Municipal de Redondela (pendente de aprobación) está en sintonía co POL.

Está ademais protexido polo artigo 6 da Lei 7/2008, do 7 de xullo, de protección da paisaxe de Galicia, (en consonancia co Convenio Europeo da Paisaxe).

Monumentalidade

Non cabe ningunha dúbida sobre o carácter de monumentos que teñen todos os elementos baixo o punto de vista da historia e a evocación arqueolóxica, pero todos eles teñen tamén un carácter construtivo de grandiosidade (monumenta-

lidade) polas súas dimensións, que poderían chamar a atención do público máis entendido e afeccionado.

Ponte de Rande, castelo, xacemento de pecios da batalla, fábrica do Alemán, cargadoiro do Alemán, cargadoiro Couto Wagner, pontes do ferrocarril, bateas, casas mariñeiras... Todos eles son bens arquitectónicos, arqueolóxicos e industriais que ocupan un espazo considerable, e moitos deles son froito da enxeñería industrial da época que os creou, como no caso do Couto Wagner, con estruturas moi visibles desde diferentes puntos da ría, recoñecibles e características dunha época determinada.

Lexibilidade e capacidade discursiva

Na paisaxe de Rande pode articularse un discurso histórico continuado ao redor dos bens inmobles que garda ao longo da súa costa e afundidos no seu mar, desde a construción da fortaleza na contorna de finais do século XVI, ata mediados do século XX cando se construíu o cargadoiro Couto Wagner,.

A conexión visual que existe entre estes elementos do noso patrimonio facilita a explicación das interrelacións históricas, a interpretación do lugar e dos seus valores por parte das visitas.

A destrución do cargadoiro Couto Wagner rompería a referida integridade e a visión de conxunto. O cargadoiro funciona como peche dun ciclo histórico da extracción do mineral, polo que a súa conservación é fundamental para interpretar esta paisaxe cultural.

Valor simbólico

Cada un dos elementos que conforman a paisaxe cultural de Rande posúe unha forte carga evocativa.

En Redondela existe un movemento social e político unánime que apoia o proxecto do parque etnoarqueolóxico de Rande, que estaría formado por todos os bens inmobles patrimoniais referidos, conectados a través dunha senda peonil ao longo da costa. Nas proximidades do museo MEIRANDE, as asociacións e outros colectivos sociais xa comezaron a recuperación do bosque autóctono nesas zonas intermedias, co obxectivo de lograr a integración do patrimonio natural e cultural.

O cargadoiro de mineral é un elemento con gran atractivo que podería albergar usos múltiples e interactivos: centro de interpretación do lugar de importancia comunitaria (LIC) e/ou dos pecios subacuáticos, cun destacable miradoiro no interior da propia ría, un restaurante, un auditorio para pequenos concertos, sala de exposicións, ampliación do museo MEIRANDE, etc. Vaticinamos que o éxito de calquera destas experiencias estaría garantido, como xa o é o centro de interpretación MEIRANDE.

O cargadoiro de mineral non debe ser visto pola APV como un impedimento á obtención de recursos económicos, xa que pola contra, supón unha grande oportunidade para xerar o desenvolvemento dun sector que se basee no coidado e potenciación dos atractivos culturais e naturais da costa, á vez que se xeren espazos e servizos de calidade para a cidadanía.

Necesidade de facer unha posta en valor do patrimonio do lugar de Rande

A necesidade de poñer en valor o patrimonio da parroquia é imperante, pola deshumanización do barrio, disgregado polas instalacións de transporte que dan acceso a Vigo (autoestrada, estradas, vías do tren...). Cómpre que se cree un parque etnoarqueolóxico na contorna de todos estes bens culturais, que integre unha veciñanza que se sente identificada con el, que participe no proxecto e que redunde nunha rehabilitación dos lugares e da contorna do barrio (que sempre estivo ás costas da Administración).

Consideramos que é necesario, dunha vez por todas, poñer en valor todo o conxunto. Que a poboación de Rande non se esperte cada día coa inqueda de que vai pasar no seu barrio, a que outro enfrontamento nos expoñen os xestores económicos do país, con que nova proposta da APV ou calquera outra Administración van tropezar e que vai alterar o seu modo de vida, que se desenvolve, por outra banda, ao redor de todos estes lugares.

Síntese

Ata aquí a valoración do patrimonio cultural de Rande e do cargadoiro Couto Wagner. Segundo todo o mencionado, parece que nos atopamos ante un conxunto singular e heteroxéneo de elementos culturais dignos de aprecio e conservación. Cada elemento, de maneira individual, crea un cosmos uniforme, e todos eles son pezas dun crebacabezas, imprescindibles e irrepetibles.

A Autoridade Portuaria de Vigo non ten en conta o rexeitamento da veciñanza e das institucións administrativas de Redondela e os concellos limítrofes. Como indicamos con anterioridade, neste sentido, o consenso é grande, xa que o rexeitamento do desmantelamento é unánime por parte da veciñanza afectada de Rande e arredores (incluído o Pleno do Concello de Redondela de forma unánime).

Consideramos que o desmantelamento incumpre todos os mandatos da Lei de Patrimonio cultural de Galicia e a Lei de Patrimonio cultural español sobre o deber de conservar das Administracións e os propietarios dos bens que forman parte do patrimonio español. Que precedente sentaría se calquera propietario, apelando ao mal estado do elemento que lle estorba dentro dos seus terreos, puidese facelo desaparecer? Poderíase perder unha importante porcentaxe de bens do patrimonio histórico galego.

Despois de todo o exposto consideramos que a vontade de desmontar o cargadoiro Couto Wagner por parte da APV é un grave erro por parte dos xestores do porto. Trátase dun recurso cultural con todas as letras, e a súa desaparición hipotecaría posibles proxectos futuros relacionados co interese social que suscita a súa existencia, co turismo e coa socialización do patrimonio. A demanda social existe xa, como vimos, pero pode ser que no futuro xurdan oportunidades relacionadas con este patrimonio, que hoxe en día nos poden parecer peregrinas, pero que non poderán realizarse ante o desmantelamento e desaparición da estrutura do cargadoiro.

Imaxe da paisaxe cultural de Rande, tomada desde a ponte dos tirantes coñecida como Ponte de Rande. Non aparecen os restos da fortaleza que estarían situados por baixo da ponte. A perspectiva desde a ponte acentúa aínda máis este aspecto de conxunto patrimonial irrepetible.

Vista do Castelo dende a Ponte de Rande

Imaxe actual da Fábrica rehabilitada como Centro de Interpretación.

Vista actual dos restos que aínda persisten co cargadoiro dende a Ponte de Rande

Cargadoiro Couto Wagner, a visibilidade da monumental estrutura converteuno nunha icona representativa de Rande, recoñecido en toda a comarca como pertencente á ría de Vigo e a Enseada de San Simón

BIBLIOGRAFÍA

<http://ambiotec.es/patrimonio-cultural.html> [Consulta en liña: 19/10/2020]

CARMONA BADÍA, X. (2003) "La minería española del wolframio, 1936-1954. Los años de la fiebre". Glicerio Sánchez Recio y Julio Tascón Fernández (eds.) *Los empresarios de Franco. Política y economía en España, 1936-1957*. Barcelona: Crítica, pp: 261-280.

CARMONA BADÍA, X. e NADAL OLLER, J. (2005) *El empeño industrial de Galicia. 250 años de historia, 1750-2000*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.

CONSTELA DOCE, X. et al. (2010) *Estudo de potenciación turística na Enseada de San Simón*. En <http://acitania.com/enseadasansimon/> [Consulta en liña: 19/10/2020]

CONSTELA DOCE, X. (2013): *Centro de Interpretación da Batalla e o Patrimonio Cultural de Rande, Guía/Catálogo*. Redondela: Concello de Redondela,

CONSTELA DOCE, X. (2014) "'MEIRANDE', Centro de Interpretación da Batalla e o Patrimonio cultural de Rande, unha experiencia de musealización". *Gallaecia* 33: 325-358.

MEIJIDE PARDO (1968) "Contribución de los catalanes al desarrollo de la Industria Pesquera de Vigo". En *Aportación española al XXI Congreso Geográfico Internacional*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Patronato "Alonso de Herrera", Inst. de Geografía Aplicada.

MENÉNDEZ SUÁREZ, C (2014) "Breve aportación a la historia minera del Couto Wagner de la Minero-Siderúrgica de Ponferrada, S.A". De *Re Metallica* 23. *Sociedad Española para la Defensa del Patrimonio Geológico y Minero*, 39-53.

NADAL OLLER, J. (1980) *El fracaso de la revolución industrial en España, 1814-1913*. Barcelona: RBA.

NICOLAU I MARTÍ, A. (2004) "Excavar, exponer, conservar o reservar. Criterios para un proceso de decisión". En *Actas del III Congreso Internacional sobre musealización de yacimientos arqueológicos*. Zaragoza: Ayuntamiento de Zaragoza, pp.:17-25.

PATIÑO GÓMEZ, R. (2014) *Los Tesoros de Rande*. Vigo: RP Ediciones.

QUEROL, M. Á. (2010) *Manual de Gestión del Patrimonio Cultural*. Madrid: Akal.

RODRIGUEZ-VILLASANTE PRIETO, J. A. (2002) "A defensa da Ría de Vigo. Campaña de 1702". En *Rande 1702, arde o mar. Exposición Conmemorativa del III Centenario da Batalla de Rande*. Vigo: Museo do Mar de Galicia, Consorcio Zona Franca de Vigo, pp.:135-157.

ROLLAND, E.; CONDE, J. e ALVAREZ, P. (2002): *La batalla de Rande*. Vigo: Ed. Faro de Vigo, Concellería de Cultura do Concello de Vigo e Caixanova.

ROLLAND, E. (2006) *Galicia en guerra. Espías, batallas, submarinos e wolframio: do desfile da Wehrmacht en Vigo á fuxida dos criminais nazis*. Vigo: Xerais.

ROLLAND, E. (2013) "A batalla do wolfram: os nazis e o cargadoiro de Rande". *I Xornadas sobre Patrimonio Industrial de Rande*. (Inédito).

ROMÁN LOSADA, A. (2008) *Sal, sardiñas e peiraos. Achega ao patrimonio marítimo da Enseada de San Simón*. Redondela: Alén Nós.

VEGA CRESPO, J. (2003) *Minero Siderúrgica de Ponferrada 1918-2010. Historia y futuro de la minería leonesa*. Madrid: Lid.

https://www.xunta.gal/dog/Publicados/2018/20180827/AnuncioG0422-090818-0001_es.html, [Consulta en liña: 19/10/2020]

A Fundación Brandomil: como apelar a un patrimonio histórico para procurar un futuro mellor. Brandomil na actualidade

Tania Carreira Rial

Resumo:

Brandomil foi un importante enclave na época romana. En agosto de 2018 créase a Fundación Brandomil co obxectivo de activar o patrimonio cultural e avivar a vitalidade social desta pequena parroquia.

Palabras chave:

Fundación Brandomil, arqueoloxía romana, conservación do Patrimonio.

Abstract:

Brandomil was an important settlement during the Roman Period. In August 2018, the Fundación Brandomil is founded, with the goal of boosting the cultural heritage and rekindling the social vitality of this small parish.

Keywords:

Brandomil, historical heritage, romanization.

Brandomil é hoxe unha pequena aldea rural que encabeza a parroquia do mesmo nome: San Pedro de Brandomil. Está situada a uns 40 quilómetros de Santiago de Compostela, na marxe dereita do río Xallas, e ten unha poboación envellecida e minguante. Actualmente, os habitantes que residen no lugar de Brandomil son 28, dos cales só 5 baixan dos 50 anos.

Non obstante, Brandomil foi, durante a época romana, un importante enclave ao carón do río Xallas. Segundo o arqueólogo Juan Naveiro, responsable das últimas escavacións feitas nesta vila, o Brandomil romano tería previsiblemente, no seu momento de máximo esplendor, unha extensión dunhas 25 hectáreas. Por iso, o Brandomil de hoxe constitúe para o citado arqueólogo "un dos asentamentos romanos máis importantes da Coruña, tras Brigantium [a actual A Coruña], Iria Flavia/Padrón e Cidadela".

A importancia histórica e arqueolóxica de Brandomil

Acabamos de citar o último dos arqueólogos que escribiu sobre a importancia histórica e arqueolóxica de Brandomil. Pero non foi o único, xa que dende comezos do século XIX foron moitos os autores que investigaron sobre o Brandomil romano.

Adoita citarse a Lucas Labrada como un dos primeiros autores en escribir sobre o pasado romano de Brandomil. Na súa obra *Descripción económica del Reyno de Galicia* (Ferrol, 1804) sostén que Brandomil sería a *mansio viaria romana Claudionerium*.

Outro dos prestixiosos autores en escribir sobre o pasado romano de Brandomil foi o cóengo don Antonio López Ferreiro, quen identifica Brandomil coa *mansio Grandimirum* da Vía XX ou *per loca marítima*, citada no *Itinerario de Antonino*, que recollía as vías romanas da época. Pola súa parte, Manuel Murguía, na súa coñecida obra *Historia de Galicia*, refírese igualmente ao pasado romano de Brandomil.

A comezos do presente século, o arqueólogo Fermín Pérez Losada identifica Brandomil coa *mansio romana Ad Duos Pontes* do mencionado *Itinerario de Antonino*.

Como pode verse, os arqueólogos non acaban de poñerse de acordo co feito de se o actual Brandomil foi a *mansio Claudionerium*, a *mansio Grandimirum* ou a *mansio Ad Duos Pontes*, do *Itinerario de Antonino*. Pero no que si están todos de acordo é na importancia histórica e arqueolóxica do pasado romano de Brandomil.

Pero esta época de apoxeo do pasado vese realizada pola existencia doutros recursos históricos que serven para explicar e dar credibilidade plena a ese pasado tan relevante. En primeiro lugar, a fermosa e coñecida ponte romana de Brandomil. Sobre esta ponte escribiron diversos enxeñeiros con opinións non sempre

coincidentes. O que para uns é, sen dúbida, de planta romana, para outros é de planta medieval, pero sobre unha base romana. Sexa como sexa, o certo é que esta ponte constituíu, durante un dilatado período histórico, o único paso sobre o río Xallas que comunicaba a zona de Santiago de Compostela coas terras da actual Costa da Morte.

En segundo lugar, a importancia histórica de Brandomil explícase tamén pola presenza nas súas inmediacións de importantes recursos mineiros, explotados durante a época romana e épocas posteriores. Desta explotación quedannos algúns restos visibles, como o Pozo Limideiro, unha pequena lagoa que se supón son restos dunha mina romana.

Pero se importante é o pasado romano de Brandomil, importante parece ser tamén o seu pasado prerromano, posto que no seu contorno existen tres castros. Un destes castros está razoablemente ben conservado e é obxecto de protección integral.

O contraste entre un pasado glorioso, un presente minguante e un futuro incerto

A situación actual de Brandomil caracterízase, como vimos, por unha perda progresiva de poboación permanente. Se a iso lle sumamos a ausencia case total de actividade empresarial, así como a ausencia de investimentos públicos, poderíamos pensar que nin o presente parece moi atractivo nin o futuro moi prometedor. É máis, parece como se Brandomil entrase nun círculo vicioso: a menor poboación, menores investimentos públicos e privados; a menores investimentos, menores oportunidades de vida en Brandomil e a menores oportunidades de vida, menor poboación.

Porén, como vimos, Brandomil conta cun glorioso pasado cristalizado nun rico patrimonio cultural, en particular un xacemento arqueolóxico de primeiro nivel.

É, precisamente, dese contraste de onde xurde unha idea extraordinariamente sinxela e, pola súa vez, extraordinariamente atractiva: poñer o importante patrimonio cultural histórico de Brandomil ao servizo do seu futuro e dos seus veciños.

Con esa idea en mente, creouse, en primeiro lugar, a *Asociación Cultural Grandimirum* co obxectivo fundamental de tratar de poñer en valor, en colaboración con diversas entidades doutros concellos e co apoio destes, un importante recurso histórico: o Camiño Xacobeo Santiago-Muxía por Brandomil.

A fundación e os seus proxectos

Con esa mesma idea en mente a Fundación Brandomil creouse en agosto 2018. Foi clasificada como Fundación de Interese Cultural por orde da Vicepresidencia e Consellería da Presidencia, Administracións Públicas e Xustiza do 29 de novembro do 2018. Está adscrita ao Protectorado da Consellería de Cultura e Turismo

da Xunta de Galicia, organismo polo que foi declarada Fundación de Interese Galego o 20 de decembro de 2018.

É unha entidade sen ánimo de lucro cuxo fin fundacional principal é o impulso da recuperación e defensa de todo o patrimonio cultural material e inmaterial vinculado a Brandomil, con especial atención ao patrimonio arqueolóxico da época romana.

Dada a extraordinaria relevancia do patrimonio cultural de Brandomil, a fundación contempla e propónse realizar diversos e ambiciosos proxectos a curto, medio e longo prazo. Algúns destes proxectos a curto prazo son:

- O estudo e tratamento dos numerosos materiais arqueolóxicos atopados durante as escavacións levadas a cabo, nos anos 2007-2008, polo arqueólogo Juan Naveiro López no marco do proxecto Vías Atlánticas, liderado pola Deputación da Coruña.
- A publicación dunha monografía sobre o Brandomil Romano, na que se recollan, de xeito exhaustivo e sistematizado, tanto a historia e características do xacemento romano de Brandomil como todos os achados arqueolóxicos realizados.
- A creación dunha biblioteca dixital na que se citen, resuman ou reproduzan todas as publicacións científicas que traten sobre Brandomil, en particular, as relativas á ponte histórica e ao xacemento arqueolóxico.
- A promoción do Camiño de Santiago a Muxía por Brandomil mediante diversas actuacións.

Para a consecución da finalidade principal, a fundación levará a cabo, por si soa ou en colaboración con terceiros, todas as actuacións que procedan e, en particular, as seguintes:

- A creación e xestión en Brandomil dun centro cultural no que se depositen e expoñan para goce da cidadanía os bens culturais vinculados á historia de Brandomil.
- A promoción de escavacións arqueolóxicas e, asemade, a solicitude á administración competente da autorización para o depósito no centro cultural dos restos atopados.
- A adquisición, por calquera título xurídico, o dereito a exhibir no centro cultural calquera tipo de bens culturais.
- A utilización do espazo do centro cultural para informar os visitantes sobre os sitios de interese cultural e turístico da zona.

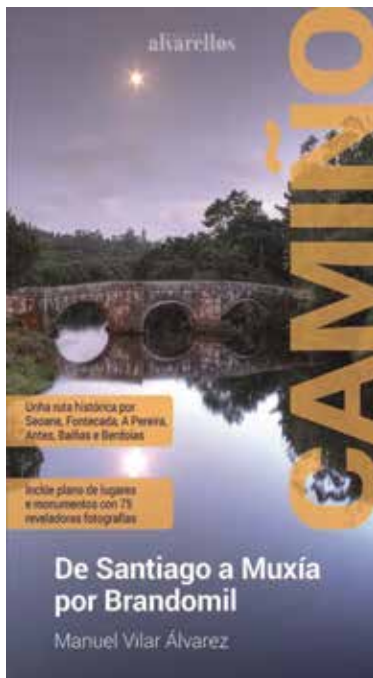
A fundación está rexida por un padroado encargado de establecer a forma de actuación, as actividades que desenvolverá e, en definitiva, darlles cumprimento aos fins fundacionais.

O padroado inicial está integrado por José Pérez Santos, como presidente; Manuel Santos Amigo, vicepresidente executivo; Enrique Eduardo Iglesias Seoane, secretario, e os vogais son Francisco Mosteiro Suárez, Manuel Vilar Álvarez, María Martínez Tubío, Juan Carlos Ramos Maneiro, Eva Vilas Suárez e Álvaro Núñez Ferreiro.

A fundación tamén conta cun equipo técnico formado por un secretario xeral, Enrique Eduardo Iglesias Seoane, un coordinador editorial, Xosé María Lema e unha directora de comunicación e imaxe corporativa, Tania Carreira.

Nestes dous escasos anos de vida a fundación levou a cabo unha serie de actividades encamiñadas a socializar o patrimonio arqueolóxico de Brandomil, a recuperación da memoria da vila, así como a difusión deste patrimonio cultural á sociedade en xeral. O empeño da fundación é manter un patrimonio vivo e que sexa capaz de obter un retorno social.

Algunhas desas actividades foron:

— A participación na elaboración da guía *Camiño de Santiago a Muxía por Brandomil* do historiador e antropólogo Manuel Vilar, xunto cos concellos de Zas, Santa Comba, A Baña e as asociacións Grandimirum, San Luís da Pereira e a Asociación Lumieira da Baña. Esta guía propónnos un camiño xacobeo entre a cidade de Compostela e a vila de Muxía seguindo unha traza histórica e documentada. A guía atópase actualmente publicada en tres idiomas: galego, español e inglés. Neste idioma a comercialización por Galicia e España e exportación é baixo demanda.

— Co afán de valorizar este camiño cultural que vai de Santiago a Muxía pasando por Brandomil, presentouse unha solicitude ante o departamento de Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia para que sexa recoñecido como Camiño de Santiago.

— Para dar a coñecer esta guía fíxose a súa presentación en distintos puntos da xeografía galega e chegouse incluso a Madrid:

Que mellor escenario que a primeira presentación fose na Ponte Vella de Brandomil.

Na Casa de Galicia en Madrid.

Na Semana do Libro de Compostela do 2019 en colaboración coa Editorial Alvarellos e a Asociación Filloas da Pedra da Baña

- Pola marxe esquerda do río Xallas discorre un camiño entre vellos muros, hoxe cuberto, do que os veciños máis vellos da vila recordan que estaba feito con lousas e ao que denominaban “camiño real” e “calzada romana”. Aínda que os historiadores e arqueólogos non se poñen de acordo á hora de situar a mansión Grandimirum, descrita no Itinerario de Antonino como enclave no tramo da Vía XX ou *per loca marítima*, o certo é que as últimas intervencións arqueolóxicas, feitas no 2008 por Juan Naveiro, sinalan que Brandomil non sería só un aglomerado secundario romano de 2 hectáreas, senón que se trataría, segundo palabras do arqueólogo que dirixiu estas prospeccións, un dos asentamentos máis importantes da época romana da provincia da Coruña. Por isto, no verán do 2019, promovida polo Concello de Zas tivo lugar, coa colaboración da Fundación Brandomil, unha intervención arqueolóxica consistente en varias catas nesta calzada que ía dar á Ponte Vella.
- Nos tempos actuais é indispensable contar cunha páxina web como un espazo para a difusión e promoción tanto da documentación histórica sobre Brandomil como de todas aquelas actividades que está realizando a fundación no seu labor de posta en valor desta vila. Por iso, a fundación creou a súa web: <https://fundacionbrandomil.org>
- Co obxectivo por parte da Fundación Brandomil para dar a coñecer o gran xacemento romano existente e coa pretensión, ao mesmo tempo, de socializar o patrimonio cos propios veciños elaborou un vídeo documental, *Brandomil, vila romana a carón do Xallas*.

Este documental presenta unha colección de entrevistas, realizadas tanto a veciños e veciñas de Brandomil como a arqueólogos, historiadores, xornalistas, antropólogos... que comparten diversas historias e opinións de interese sobre o Brandomil romano e a súa importancia. O vídeo pode verse no perfil de YouTube da fundación: <https://www.youtube.com/watch?v=-hiYczl74yo>.

- Seguindo co interese de divulgación do patrimonio cultural de Brandomil, a fundación levou a cabo distintas proxeccións do documental e coloquio cos seus autores. En concreto fixéronse proxeccións en Brandomil, Carballo e no Museo do Pobo Galego. Todas as citas tiveron unha grande acollida entre os asistentes, así como moito interese e curiosidade.

Para rematar, cabe indicar que, actualmente, Brandomil xa é un auténtico museo ao aire libre, xa que en practicamente todas as casas podemos atopar bases ou capiteis reutilizados como chanzos de subida aos cabazos, como asentos diante das portas, como esquinal no muro do adro...

Todos estes restos afloraron principalmente na época dos anos 50-70 cando os veciños e veciñas de Brandomil araban as súas terras. Da terra emerxían pedras labradas, restos de tegulas, muíños... algo que aínda ocorre actualmente.

Ademais dos restos expostos en Brandomil tamén se atoparon outros, aras votivas a distintos deuses indíxenas (Coso, Lares Viales, Fortuna), un frontón funerario único en Galicia, estelas funerarias, miliarios e aras anepigráficas... Algúns destes restos atópanse repartidos entre distintos museos da provincia, no concello de Zas, e algún en paradoiro descoñecido.

Oxalá algúns destes restos romanos, que forman parte da historia de Brandomil, poidan ser expostos algún día nun centro cultural que axude os veciños de Brandomil a ter un futuro máis prometedor.

A divulgación da astronomía na prensa galega do século XIX

Iván Fernández Pérez

Resumo:

Na prensa galega da segunda metade do século XIX comezan a aparecer novas de divulgación científica sobre Astronomía, redactadas case sempre en castelán, e de autoría non sempre identificable. As informacións que atopamos son variadas e abranguen distintos enfoques, dende biografías, aspectos históricos, información sobre publicacións de artigos ou libros, ou cuestións sobre fenómenos astronómicos.

Palabras chave:

Prensa galega, Historia da Astronomía, Século XIX.

Abstract:

Halfway through the 19th century, the Galician press starts to feature dissemination news about Astronomy, written almost always in Spanish and often of dubious authorship. The information we can find is varied and covers different standpoints, biographies, historical facets, information about the publications of articles or books, or issues on astronomical phenomena.

Keywords:

Galician press, History of Astronomy, 19th century.

Introdución

Unha ollada a algunhas das novas relativas á divulgación da Astronomía que apareceron na prensa galega do século XIX permítenos afirmar que, aínda que Galicia non contaba nesa época con ningunha institución específica para a docencia e a investigación nesta materia, si que existían persoas con certos coñecementos desta ciencia que tentaron transmitir directa ou indirectamente a través destas publicacións.

Non é a nosa intención neste artigo analizar todas as novas relacionadas coa Astronomía da prensa galega do XIX, senón unha escolma ao noso xuízo representativa, de consulta facilmente accesible a través da Biblioteca Dixital de Galicia. Dividiremos o noso traballo por etapas e clasificaremos os artigos en seis áreas temáticas: Biografías; Divulgación; Descubrimentos; Fenómenos astronómicos; Publicación de libros, artigos...; e Noticias variadas.

O panorama da prensa galega no século XIX

Tal e como indican María del Carmen Pérez Pais e Antón Costa Rico, na voz "prensa" na Enciclopedia Gallega, todo xornal por moi modesto ou efémero que fose ten valor, non só como unha ferramenta fundamental para os investigadores, senón polo que supón de transmisión do patrimonio cultural e histórico do pobo.

Segundo Pérez Pais e Costa Rico, considéranse as seguintes etapas dentro do século XIX na evolución da prensa a través do tempo:

1. Revolución e reacción (1808-1833)
2. Época isabelina (1833-1868)
3. Sexenio revolucionario (1868-1874)
4. Restauración (1875-1923)

A etapa de Revolución e reacción (1808-1833) pode considerarse como o auténtico nacemento da prensa galega (aínda que con anterioridade xa se editara algún xornal como *El Catón Compostelano*), favorecido pola promulgación dun decreto de liberdade de prensa das Cortes de Cádiz, nunha época de importantes acontecementos que a poboación tiña moito interese en coñecer. Nesta época non atopamos novas científicas ao ser unha prensa especializada fundamentalmente en asuntos políticos.

Na Época isabelina (1833-1868), segundo indican Pérez Pais e Costa Rico, a prensa galega vaise modernizando e diversificando os seus contidos. Ademais de xornais de temática xeral, apareceron tamén revistas médicas, as dedicadas ao mundo do ensino, así como revistas culturais e ilustradas, preocupadas fundamentalmente na difusión das ciencias naturais e agrarias.

Co Sexenio revolucionario (1868-1874), favorecido pola corrente renovadora, aumentaron en Galicia considerablemente o número de xornais, algúns dos cales co tempo foron introducindo novas relacionadas coas ciencias. Nesta época xurdiron por exemplo *El Eco de la Verdad*, *El Eco del Liceo*, *La Ilustración de Galicia* o *El Herald Gallego*, entre outros.

A partir de aí e xa na Restauración (1875-1923), foron incorporándose con máis frecuencia novas de divulgación astronómica, ao que contribuían como factores positivos o crecemento urbano, a extensión da educación, o desenvolvemento industrial e as melloras nas comunicacións. No aspecto estritamente xornalístico, caracterízase esta época por un aumento da calidade tipográfica e das tiraxes, debido a un abaratamento dos custes de produción grazas a melloras nas máquinas de impresión, e pola maior presenza de publicidade.

Centrarémonos na segunda metade do século XIX, dado que é a mediados deste período cando comezan a aparecer de xeito puntual as primeiras noticias de Astronomía nos xornais galegos, e remataremos esta análise ata finais do devandito século cando este tipo de noticias teñen unha presenza máis habitual e consolidada.

Noticias de Astronomía na prensa galega entre 1850 e 1868

Neste período de tempo non se atopan polo miúdo noticias de divulgación ou descubrimentos científicos, pero si aparecen algunhas biografías de persoeiros que destacaron polas súas achegas ao desenvolvemento das ciencias.

Así, durante varios anos e en varios xornais, atopamos biografías de distintos persoeiros como por exemplo de José Rodríguez González, o matemático do Bermés, cuxos principais fitos foron a participación na triangulación xeodésica entre a costa mediterránea e as Illas Baleares (na que son fundamentais os coñecementos teóricos e prácticos de manexo de instrumentos astronómicos), a publicación de artigos de temática xeodésica (un en Inglaterra e outro en Alemaña), así como as súas achegas tanto a nivel teórico como no respectivo á adquisición dos instrumentos necesarios, que permitiron con posterioridade a Domingo Fontán ter éxito na elaboración da Carta Xeométrica de Galicia. Entre elas, salientamos unha biografía asinada por R.N. o 24 de abril de 1851 no xornal *El Eco de Galicia* (*El Eco de Galicia: periódico de intereses materiales y amena literatura*). O seu interese radica en que é unha das primeiras biografías publicadas sobre este persoeiro, probablemente baseada na realizada por un sobriño seu e que se conserva manuscrita no Museo de Pontevedra. O texto é en xeral moi correcto e vai máis aló duns apuntamentos e achéganse datos que aínda están pendentes dun estudo máis polo miúdo que os confirmen. Entre estes datos, figuraría a docencia de leccións de astronomía no Ateneo de París, o posto que lle ofreceron en San Petersburgo, e a existencia de dúas memorias, que deixou manuscritas tras o seu falecemento en Compostela, unha tradución da obra de Bradley sobre a aberración da luz e outra sobre a figura e propiedades singulares do alvéolo das abellas.

No nº 61 do mesmo xornal, o día 25 de outubro de 1851, apareceron así mesmo varias noticias biográficas de científicos galegos como o citado Rodríguez ou Domingo Fontán, nun artigo que leva por título *Memoria histórica de los hombres célebres naturales de Galicia por el Dr. D. Vicente Turnes de Maldonado*.

Outras biografías de interese son as referentes ao ferrolán Frutos Saavedra Meneses (no nº 20 de Galicia: revista universal de este reino que apareceu o 15 de outubro de 1863) que participou nas medicións para a elaboración da Carta Xeométrica de España, e a de Cosme Damián de Churruca (que apareceu en El pensamiento de Galicia o 1 de outubro de 1865) mariño vasco que durante varios anos tivo destino no Departamento de Ferrol. Tamén figuran biografías sobre científicos estranxeiros, como a do francés Joseph Jérôme Lefrançois de Lalande, que aparece sen autoría o 15 de outubro de 1860 en El Correo de Lugo.

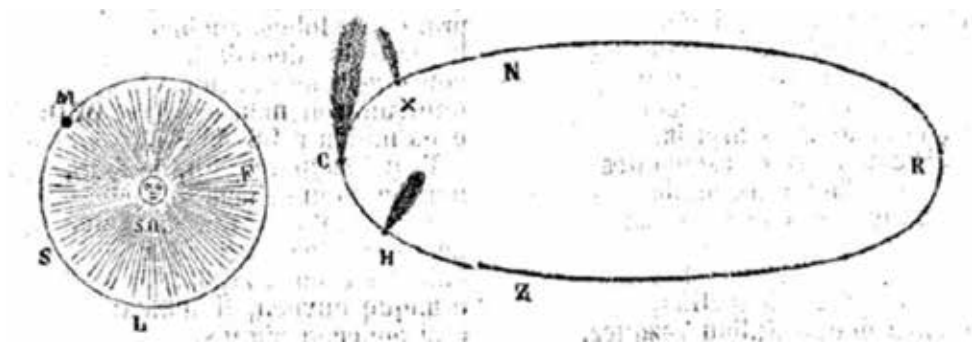
No que respecta a fenómenos astronómicos, no exemplar de El Eco de Galicia do 13 de decembro de 1851 apareceu unha nota esquemática co listado de eclipses de Sol que terían lugar na segunda metade do século XIX. Por outra banda, o 30 de xullo de 1860, na publicación periódica Revista Económica, editada pola Sociedad Económica de Amigos del País de Santiago de Compostela, apareceu un artigo titulado *Observaciones hechas durante el eclipse de Sol en 18 de julio de A. Casares* (Antonio Casares). Nesta publicación, dáse conta dos cambios nos valores de temperatura, presión e humidade obtidos dende a Universidade durante a eclipse. Tamén se indica que Domingo Fontán obtivo co teodolito os datos dos contactos da Lúa coa superficie solar, agás o relativo ao comezo da eclipse debido á presenza de nubes no ceo. Estes datos obtidos por Fontán non se publicaron pero consérvanse na Fundación que leva seu nome en Madrid.

Aínda que non se trate dunha publicación periódica, no ano 1858 en Compostela a imprenta de Manuel Mirás, publicou en galego o *Romance gallego no que se esprica o que significa a aparición do cometa que se presentou a mediados do derradeiro Setembre hasta mediados de Outubro* atribuído a Manuel Fernández Magariños.

Nos versos de Fernández Magariños, ademais de facer unha crítica en chave política, desvincula o fenómeno da aparición dun cometa cos desastres naturais, como exemplo incluimos o seguinte texto:

*Decídeme agora amigos,
xa que un COMETA de día
co o Sol non poidamos velo,
e sendo de noite, brilla
¿estará en razón ben posto*

que digamos significa
 que ha de haber fames ou guerras,
 sendo así que o pobre xira
 dende o encomezo dos sigros,
 carreirando na sua linea,
 conforme Dios lle marcou
 e segun a Dios conviña?
 Deixemos de ser tan bestas,
 demos couces a as mentiras.
 Os cometas teñen plazos
 de aparecernos a vista.
 Algún tarda tres mil anos:
 outros vense mais axiña.

Debuxo incluído no Romance... de Fernández Magariños.

Noticias de Astronomía na prensa galega, entre 1868 e 1874

Non se caracteriza esta etapa por un incremento substancial no número de novas de divulgación astronómica, pero si pola aparición doutros xornais que co tempo foron introducindo en maior medida este tipo de informacións.

Nesta etapa comezan a aparecer contribucións de maior calado, con informacións sobre descubrimentos, así é de salientar, un artigo de varias páxinas de

Cesáreo Fernández Losada titulado *Una ogeada sobre lo que ha sido es y será el planeta que habitamos*, e que apareceu o 24 de maio de 1870 en El Eco del Liceo. Ademais da súa ampla extensión, chama a atención o nivel de complexidade do texto, moi por riba do que era habitual. Comeza coa visión que tiñan os nosos antepasados da Terra e como foi evolucionando o coñecemento sobre o noso planeta. De aí pasa á formación e composición do Sistema Solar, onde introduce ao lector en conceptos como nebulosas ou condensación da materia. Como punto final desta achega, o autor introduce ao lector na análise espectral e, polo tanto, sobre a composición química dos corpos celestes.

Outro tipo de novas son as referentes a publicación de artigos ou libros de Astronomía, como por exemplo *Atlas de Astronomía Popular* de Manuel Baturone e editado en Ferrol, cuxo texto estivo presente na Exposición Universal de Viena de 1873, segundo se indica nun artigo de Antonio Gaite y Núñez en El Heraldo Gallego o 5 de novembro de 1874. Saliéntase tamén o texto que apareceu en El Diario de Santiago o 24 de abril de 1878, referente ao artigo publicado no número 19 da revista La Naturaleza, titulado *Sobre la constitución de la superficie solar y la fotografía considerada como medio de investigación en astronomía física*.

Nun apartado que poderíamos denominar como de noticias variadas, nesta etapa atópanse cuestións sobre persoeiros dos que se afirma que teñen amplos coñecementos de Astronomía como por exemplo Manuel López-Navalón, director do colexio de xordomudos de Santiago de Compostela ou José María Vila Robles, catedrático da Escola Normal da mesma cidade.

Noticias de Astronomía na prensa galega na época da Restauración entre 1875 e 1890.

Esta etapa caracterízase por un significativo aumento no rigor e no número de novas relacionadas coa divulgación astronómica. Seguen aparecendo biografías, como por exemplo a do matemático Rodríguez publicada o 7 de abril de 1879 na Gaceta de Galicia asinada por J. Pose, ou como a de Frutos Saavedra Meneses, asinada por José Novo y García en Madrid a 15 de xuño de 1882, da que deu conta El Correo Gallego o 27 de agosto de 1882.

O 13 de xuño de 1889, El Regional incluíu, sen asinar, unha biografía de Giordano Bruno, no que o autor amosa unha crítica despectiva á Igrexa por ser condenado pola Inquisición a morrer na fogueira polas súas ideas.

Nos anos seguintes ao Sexenio revolucionario, a produción de noticias relacionadas coa Astronomía nos ámbitos dos descubrimentos e da divulgación colleu un certo pulo, especialmente na prensa de Ourense. No semanario El Heraldo Gallego dirixido por Valentín Lamas Carvajal, salientamos varios artigos de divulgación astronómica. Algúns deles foron asinados por José María Hermida baixo o título *Las Alas del Espíritu*. Como exemplo desta colección, cabe mencionar o *Preludio XI* que apareceu no exemplar do 1 de abril de 1875, no que o autor trata a figura de Johannes Kepler e como chegou a obter as tres leis do movemento planetario

que levan o seu nome. No mesmo semanario, hai tamén un artigo do catedrático José Rodríguez Mourelo titulado *Estudios sobre el Sol* e subtítulo *Cartas a una mujer*, que veu a luz o 30 de abril de 1877 e na que trata distintas cuestións, citando a Camille Flammarion, como as manchas solares e a rotación solar. Flammarion foi un famoso astrónomo francés, fundador da Sociedad Astronómica de Francia e da revista *L'Astronomie*, coñecido polas súas numerosas obras de popularización da astronomía, pode considerarse como un dos pioneiros da comunicación e divulgación científica.

Son habituais nesta etapa, artigos de Flammarion traducidos ao castelán, comentarios sobre ditas publicacións, ou noticias sobre seus traballos, que foron aparecendo sistematicamente en varias publicacións. Citaremos como exemplos os artigos *La Luna según Flammarion*, (*Gaceta de Galicia*, 7 de xullo de 1879) asinado por Manuel Esmorís, *Descubrimiento de 200 planetas* (*Gaceta de Galicia*, 21 de abril de 1880), *El cometa y el fin del mundo* (*Gaceta de Galicia*, 8 de xullo de 1881), *Fenómenos astronómicos* (*Liceo Brigantino*, 20 de setembro de 1882), sobre o planeta Marte (*Gaceta de Galicia*, 29 de xullo de 1882), sobre Venus (*Gaceta de Galicia*, 14 de marzo de 1886), ou sobre a Nebulosa de Orión (*El Correo Gallego*, 5 de febreiro de 1888).

Outra achega que paga a pena mencionar, neste caso no ámbito dos fenómenos astronómicos, é o Almanaque que publicou *El Heraldo Gallego* para o ano 1877. Entre outra información de interese, aparece un artigo asinado por Luciano Cid Hermida en Ourense en agosto de 1876 titulado *El Firmamento* con datos sobre o Sol, a Lúa e os planetas do Sistema Solar. A súa vez, Cid Hermida foi o director da publicación *Álbum literario: revista semanal de literatura, ciencias y arte*.

Salientamos tamén que en *La ilustración gallega y asturiana*, cada mes, dende maio de 1880, atopamos información sobre datos astronómicos, concretamente sobre o orto e ocaso do Sol e da Lúa, tanto en Oviedo como en Santiago de Compostela.

En *Gaceta de Galicia* aparece un artigo titulado *Los cometas*, o 12 de xullo de 1881, asinado por J.S.V. baseado no libro *Principios elementales de astronomía* no que se dá conta da natureza e o movemento destes corpos, así como da periodicidade nas súas aparicións, en especial para os casos do cometa Halley e do cometa Encke.

En *El Correo Gallego* (xornal daquela editado en Ferrol), o 22 de outubro de 1881 apareceu un artigo de José Genaro Monti sobre a participación do Observatorio de San Fernando (Cádiz) nunha observación simultánea entre varios centros astronómicos de distintos países do tránsito de Venus de 6 de decembro de 1882. Este fenómeno é pouco habitual, e o seu obxectivo era a determinación o máis exacta posible da paralaxe do Sol, e así determinar con máis precisión a súa distancia coa Terra. No mesmo xornal, o 7 de outubro de 1882, informábase que nesas noites era observable un cometa.

Un artigo titulado *Las estrellas* sen asinar apareceu en Gaceta de Galicia o 25 de febreiro de 1885. Trata cuestións diversas entre as que nos chama a analogía das estrelas co Sol que “nos conduce a considerar como muy probable que cada estrella está acompañada de planetas que circulan arredor de ella y que no podemos percibir a causa de su pequeñez” (o primeiro planeta extra-solar en torno a unha estrela foi detectado en 1995). Tamén respecto ás estrelas dobres, que “si hay planetas que dependen de las estrellas dobles, el fenómeno del día y de la noche en sus superficies debe ser mucho más complejo que en la Tierra; la existencia de dos soles cuyas salidas y puestas no se suceden siempre del mismo modo y cuyas luces siempre tienen tintes o matices muy diferentes debe ocasionar una gran variedad en los días”.

No xornal El Regional, o 27 de xaneiro de 1888 apareceu un artigo titulado *La Edad de las Estrellas* asinado polo catedrático José Rodríguez Mourelo. Este artigo baséase nunha nota do astrónomo Jules Janssen lida nunha sesión pública no Instituto de Francia, no que sostén, debido aos seus estudos de análises espectrais, que as estrelas pasan por distintos estados de evolución. No artigo dáse unha clasificación das estrelas en tres tipos, as que teñen unha luz branca ou azulada, as que teñen unha luz amarela, e as que teñen unha luz alaranxada ou vermella, nas que as primeiras serían as máis mozas e as últimas as máis vellas.

En El Correo Gallego, apareceu unha breve nota o 29 de xaneiro de 1888 na que se indicaba que non puido ser observada na súa totalidade en Ferrol a eclipse de Lúa do día anterior.

Uns comentarios de Álvarez Sereix sobre bólidos e meteoritos dunha publicación francesa apareceu en El Regional o 26 de xuño de 1888. Neste artigo descríbese o fenómeno e a súa frecuencia, onde se teñen obtido os meirandes meteoritos. Recomendábase que os meteoritos non debían collerse polas mans dada a súa elevada temperatura superficial. Indicábase a composición química dalgúns meteoritos que se teñen atopado pero non se tiña clara naquela época de onde proviñan estes obxectos.

Un artigo sobre Marte apareceu na Gaceta de Galicia o 9 de febreiro de 1889 asinado por C.P.Gil, baseándose noutro artigo publicado no Mercantil Valenciano. Amósase unha síntese histórica sobre as primeiras observacións coñecidas, para comentar de seguido as conclusións ás que chegaron os astrónomos Beer e Madler en 1840, tras doce anos estudando o planeta vermello. Posteriormente dáse conta de distintos datos sobre este planeta e a importante novidade da existencia de dous satélites xirando ao seu redor.

Dentro do apartado de publicacións, no Diario de Santiago do 17 de xullo de 1878 apareceu unha noticia sobre a publicación de *Estudios de astronomía* de Emilia Pardo Bazán. A nosa procura sobre esta publicación foi, de momento, infrutuosa, aínda que si se coñece desta autora unha serie de artigos de divulgación científica en Revista Compostelana e unha tradución dunha biografía do astrónomo Angelo Secchi, que veu á luz na Revista de Galicia o 25 de marzo de 1880.

En la ilustración gallega y asturiana, o 18 de novembro de 1880, faise unha descrición do libro *Bosquejos científicos. Estudios sobre astronomía, física y meteorología al alcance de todas las personas*, sendo o seu autor Máximo Fuertes Acevedo, asturiano que foi catedrático no Instituto de Badaxoz.

Polo que respecta ao apartado de noticias variadas, unha nova que nos chamou a atención, foi a que apareceu o 28 de agosto de 1876, en El Diario de Santiago, co título *Los grandes telescopios*. Indícase que construíuse en Inglaterra o telescopio máis grande da época e que estaba proxectada a súa instalación en Sierra Nevada cuxo cumio “situada a 2700 metros sobre el nivel del mar, es recomendable por la pureza de su atmósfera y por un cielo casi despejado”. Trátase dunha das primeiras ocasións na que se ten abordado a necesidade de que os grandes telescopios se instalasen nos cumios das montañas para o seu mellor aproveitamento. Este telescopio non puido ser unha realidade naquela época en Sierra Nevada, pero si se instalaron complexos e instrumentos astronómicos de varios países a partir de mediados do século XX en España, non só neste emprazamento, senón tamén nas illas Canarias e na Serra dos Filabres.

No xornal católico El Lucense, o 4 de xaneiro de 1886 apareceu un curioso artigo titulado *Los habitantes de Marte*. Neste artigo o protagonista, un microbio de Marte, alerta da perda de tempo na busca de vida nese planeta e noutros mundos. Tamén se sorprende este microbio das noticias referentes á perforación dun pozo artesán coa finalidade de utilizar o calor central. Pasados máis de 100 anos, a enerxía xeotérmica é unha realidade cada vez máis presente nas nosas vidas e a posibilidade da existencia de vida extraterrestre (intelixente ou non) cada vez é maior.

En Gaceta de Galicia o 28 de xaneiro de 1889, a partir dunha conferencia impartida no Ateneo (de Santiago de Compostela) por Miguel Gil Casares, foron difundidas as modernas teorías sobre a natureza da luz, e como se descompón o seu espectro en distintas raias negras e de cores.

No mesmo xornal o 20 de marzo de 1889 dáse conta doutra conferencia impartida tamén no Ateneo por Máximo de la Riva García sobre *El calor y su medida*, onde fai un repaso histórico sobre a evolución do concepto de calor, así como os últimos avances sobre o estudo da súa natureza, de como se produce, e da súa medida.

Noticias de astronomía na prensa galega na última década do século XIX

Nesta década consolídase o aumento e calidade dos artigos de temática astronómica na prensa galega. No referente a biografías salientamos a de Christiaan Huygens publicada en El Correo Gallego o 22 de outubro de 1896, e outra de Angelo Secchi que apareceu en El Lucense o 4 de marzo de 1897.

No apartado de divulgación, cómpre destacar o artigo *El Sol* que apareceu sen asinar en El Regional o 26 de maio de 1894. Comeza o texto indicando que o

Sol está pasando por un período de grande actividade, con ampla presenza de manchas e de fulguracións e que, consecuentemente, aféctalle á Terra no referente á aparición de auroras boreais e variacións magnéticas. Posteriormente, tras amosar valores de distintas magnitudes físicas do Sol, e datos sobre o seu comportamento, finaliza cunha síntese histórica sobre o estudo das manchas solares.

En *La Propaganda Científica*, editado en Santiago de Compostela e dirixido por Antonio Vila Nadal, dáse conta en 1897 dalgúns avances en todas as ciencias, tamén de Astronomía, ao publicar os resumos das sesións da Academia de Ciencias de París.

En 1898, *La Idea Moderna* incluía en catro partes (o 16 de marzo, e o 9, 19 e 21 de abril) un completo artigo titulado *Las Estrellas* asinado por Ramiro Blanco.

Polo que se refire aos descubrimentos, o 8 de febreiro de 1896 en *El Correo Gallego* publicouse un artigo titulado *Fotografía de lo invisible* de Flammarion, sobre o descubrimento dos raios X. Flammarion neste traballo faise eco dun invento que cualifica de marabilloso que permite fotografar obxectos que non podemos ver como o esqueleto dunha man ou unha bala dentro dunha perna. Explica que non é a primeira vez que se obtén unha fotografía de algo non visible a ollo ceibe (xa se tiñan obtido fotos nas rexións ultravioleta e ultravermella), pero si a primeira vez que se obtiña algo así mediante o uso da electricidade. Tras explicar como funciona este novo invento, remata o autor coa súa habitual habilidade divulgadora con reflexións sobre a natureza da luz.

No apartado de fenómenos astronómicos, podemos citar unha breve nota que apareceu en *Eco de Galicia* o 28 de xullo de 1893 sobre a próxima aparición dun cometa descuberto por un astrónomo afeccionado corroborado posteriormente por astrónomos do Observatorio de Kiel.

Salientamos tamén unha nova que apareceu en *El Correo Gallego* o 10 de novembro de 1894 sobre o tránsito de Mercurio que tería lugar ese día. A mesma noticia aparece en *Gaceta de Galicia* o 13 de novembro de 1894, engadindo os planetas e choivas de estrelas que son observables nese mes.

En *La Correspondencia Gallega* publicáronse varios artigos de temática astronómica en 1898. O 17 de febreiro apareceu unha achega de José Echegaray sobre a estabilidade do Sistema Solar, unha nova do 23 de marzo tratou sobre as manchas solares que se poden ver neses días, o 2 de xuño púidose ler un artigo de Julio Broutá na que indicaba as teorías existentes sobre a natureza destas manchas, e o 17 de novembro de 1898 tratouse un artigo sobre as choivas de estrelas asinado por F. de Carvic.

No apartado de publicacións, en *El Lucense* o 12 de xullo de 1895 dáse conta da publicación do artigo *Astronomía* por Frai Ángel Rodríguez na revista *La Ciudad de Dios* correspondente ao 5 de xullo dese ano. Frai Ángel Rodríguez

de Prada (1859-1935), natural de Cobrerros na provincia de Zamora, pai agostiño, entre outros estudos, cursou ciencias físico matemáticas na Universidad Central de Madrid. Interesouse pola Meteoroloxía e a Astronomía. A súa tese de doutoramento tivo por título *Atracción universal*. Foi director do Observatorio Astronómico do Vaticano entre 1898 e 1905, e entre as súas obras figuran títulos como *Elementos de Matemáticas* (amplo tratado de 402 páxinas publicado en 1896), *Curso elemental de Astronomía* (tratado de 571 páxinas publicado en 1927), ademais de numerosos artigos que foron publicados en *La Ciudad de Dios*, algúns deles coleccionados nun tomo baixo o título de *Cuestiones Científicas*.

Dentro xa das novas relativas a noticias variadas, en 1891 dáse conta en varios xornais dun importante congreso internacional celebrado en París no que asistiron astrónomos de distintos países. A importancia deste congreso radicou en que se fixo efectiva unha colaboración entre distintos observatorios astronómicos para a realización dun completo e exacto mapa estelar, utilizando as vantaxes que proporcionaban os novos métodos e instrumentos da época, especialmente os relativos á fotografía. Esta foi unha das primeiras iniciativas de colaboración científica internacional a nivel institucional, algo que non era moi usual naquela época, xa que logo, a investigación científica adoitaba ser unha labor illada ou en pequenos grupos. Entre as noticias publicadas sobre este asunto podemos citar o artigo *Un Mapa Celeste* que apareceu en *Gaceta de Galicia* o 4 de abril de 1891, ou o artigo *Fotografía Celeste* publicado en *El Regional* ao día seguinte.

La Idea Moderna ofreceu en dúas entregas (o 27 e o 28 de maio) un artigo de Antonio Vela, do Observatorio de Madrid, que trataba sobre a vida dos astrónomos.

Por último, salientamos que nun artigo asinado por R. do 26 de xullo de 1899, publicado en *La Correspondencia Gallega*, dáse conta dos amplos coñecementos sobre a Lei de Bode por parte de Olimpia Pascual Pérez, texto que amosou na oposición na que gañou a praza de mestra na localidade de Laxe.

Conclusións

Resulta gratificante comprobar como proliferaron publicacións periódicas nas que cada vez con máis frecuencia e rigor, se ían introducindo noticias de carácter científico, contribuíndo así a un aumento do nivel cultural do pobo na segunda metade do século XIX. A pesares diso, non todo o mundo tiña posibilidades para acceder aos xornais, polo que ese maior coñecemento en cuestións científicas tivo un alcance limitado.

Pola nosa paixón polo estudo das estrelas e demais obxectos celestes, interesámonos en comprobar como as novas astronómicas se foron introducindo na cultura da poboación, pero, por suposto, sería tamén interesante facer este mesmo exercicio de análise con outras disciplinas científicas.

BIBLIOGRAFÍA

GALICIANA. BIBLIOTECA DIXITAL DE GALICIA. Hemeroteca de prensa galega.
<https://biblioteca.galiciiana.gal/gl/inicio/inicio.do>

PÉREZ PAIS, M.C. COSTA RICO, A. Voz "Prensa". En Enciclopedia Gallega.

RAMOS, H. Fray Ángel Rodríguez de Prada. [Data da consulta: 24 de febreiro de 2018] <http://www.laopiniondezamora.es/opinion/2010/02/01/fray-angel-rodri-guez-prada/414120.html>

O Museo do Pobo Galego, herdeiro de Nós

Jorge Viz González

Resumo:

Con motivo do centenario da revista *Nós*, e en homenaxe aos devanceiros da museoloxía etnográfica en Galicia, o Museo do Pobo Galego quixo sinalar as pezas que forman parte da súa exposición permanente e que proceden do "museo" do Seminario de Estudos Galegos cun logo que una as dúas institucións museísticas.

Palabras chave:

museoloxía etnográfica, *Nós*, Seminario de Estudos Galegos

Abstract:

On the occasion of the 100th anniversary of the *Nós* magazine, and paying tribute to Galician Ethnographic Museology, the Museo do Pobo Galego wanted to point out the pieces that comprise their permanent exhibition which come from the Seminario de Estudos Galegos "museum" with a logo that unifies the two institutions.

Keywords: Ethnographic Museology, *Nós*, Seminario de Estudos Galegos.

1. Orixe do coleccionismo etnográfico en Galicia

Os alicerces da museoloxía etnográfica en Galicia aséntanse no labor realizado pola *Sociedad Económica de Amigos del País de Santiago* (1784-1810/ 1834-2005), moi influente no eido da docencia, da economía e da vida cultural galega, creada para «fomentar a educación en cuestións prácticas coma a agricultura, a maquinaria, os oficios, as artes, etc» (Braña 2008: 35; Fernández Casanova 2001). En 1884, esta sociedade deu forma ao primeiro museo arqueolóxico civil galego (Fernández Casanova 1981) no edificio de San Clemente, baixo a promoción de José Villaamil y Castro e Bernardo Barreiro de Vázquez Varela. Un ano antes, xurdía na Coruña a *Sociedad del Folklore Gallego*, coa premisa de potenciar a etnografía como unha liña de estudo e coñecemento, mediante a creación de lazos con outras organizacións a nivel español e europeo.

As agrupacións culturais que xorden a finais do século XIX, emanan dos idearios dunha serie de persoeiros formados en centros de pensamento político e cultural a principios do século XIX, coma: «a *Academia Literaria de Santiago* (1810), o *Liceo de la Juventud en Santiago* (1847-1848), o *Novo Liceo de Santiago* (1856), o *Ateneo Científico, Literario y Artístico*, da Coruña (1858)» (Braña 2008: 37). Estas incubadoras culturais concibiron unha base intelectual formada pola mestura dunha serie de correntes e movementos: «o romanticismo, o krausismo, a ilustración e o rexionalismo» (Rodríguez Campos 1991: 99), que suporía o inicio do gusto polo folclore, os albores da etnografía clásica de Galicia.

A comezos da seguinte centuria xorden do pobo unha serie de accións culturais enraizadas no século pasado que marcarán o camiño a seguir:

«O século XX será o momento de acción. No primeiro terzo do século en Galiza sentáronse as bases da actuación política e social conforme co feito diferencial confirmado a nivel político, lingüístico e social. Así, ideoloxía política e discurso científico apóianse mutuamente e unha nova visión da realidade galega vai tomando corpo co apoio do discurso científico» (Braña 2008: 38).

A primeira en xurdir foi a *Real Academia Galega* da Coruña, baixo a *Asociación Iniciadora y Protectora de la Academia Gallega de la Habana*, tendo como base o labor comezado pola *Sociedad del Folklore Gallego* e por Emilia Pardo Bazán. Logo aparecerían *As Irmandades da Fala*, nadas en 1916, de carácter político, que defenden a Galicia popular e a lingua galega como base para a recuperación social, política e económica da comunidade. Tamén a revista *Nós*, a cal «supuxo a integración do traballo científico en galego (Filgueira 1995)», con Vicente Risco como director e creador da sección de etnografía. Este conxunto de institucións e colectivos foron parte esencial do impulso cultural do país. Afianzaron o formulado a finais do século XIX, e apostaron polo enalzamento da etnografía, a cal:

«apoiará a ideoloxía galeguista e nacionalista. Así, logrouse o despegue da nova disciplina e con esta o apoio discursivo e totalizador,

que toda ciencia procura, cara á nova concepción da realidade galega. Esta simbiose é unha das causas que fixo posíbel que se desenvolvera a tradición folclorista do XIX, para continuar unha etnografía científica no século XX (Joan Prat I Carós 1992; Rodríguez Campos, 1991)» (Braña 2008: 39).

Precisamente polo seu labor no eido etnográfico destaca o *Seminario de Estudos Galegos*, o cal, como afirma Antonio Fraguas, «respondía a unha inquietude sentida en toda Galicia (Fraguas 1989)». Sintetiza os movementos científicos, museolóxicos e políticos, do contexto galego de finais do XIX e principios do XX (Braña 2008: 39). Dende a súa fundación pretendía achegar a alumnos e profesores para potenciar a investigación e o coñecemento da realidade do pobo galego.

«Como mostran as súas publicacións, centrou a maior parte das súas actividades nas Seccións de Historia, Prehistoria, Arqueoloxía e Historia da Arte e Etnografía e Folclore. De feito, o SEG foi a única institución que levou a cabo dun xeito continuado en Galicia investigacións nas disciplinas citadas, colaborando, ademais, coas institucións científico-culturais máis renovadoras da España do momento» (Mato 2001: 116).

Antecedentes indirectos do Seminario de Estudos Galegos foron: a *Sociedad de Estudios Vascos* (1918) e o *Institut d'Estudis Catalans* (1907), e como referentes directos destacan: a *Xuntanza de Estudos e Investigacións históricas e arqueolóxicas* de Pontevedra, co recoñecido Antón Losada Diéguez, a *Sociedade da Lingua*, e o mítico grupo *Nós* de Ourense. Precisamente nun período no que o galeguismo tornaba puxante, era necesaria unha institución que asumise o papel que a Universidade rexeitaba, ou que non asumía (Cañada 1974: 116). Na Constitución do *Seminario de Estudos Galegos*, no ano 1923, non especifican cales son os seus obxectivos, mais si o seu férreo compromiso por traballar en pro da cultura galega. A proposta do *Seminario de Estudos Galegos* de dar forma a un museo do pobo, xa fora ideada dende as aulas da Universidade:

«Xa había sido pensado cando estábamos estudiando e habíamos, incluso, eu había ido varias veces, a casa doutro licenciado xa en Filosofía e Letras, ... e teño ido a casa del a escribir, unha carta, me parece que.... Para que unhas pezas que había alí na Económica, que quedasen formando un equipo, un museiño» (Braña 2008: 53).

Tendo como precedentes as coleccións etnográficas dos Museos Provinciais do primeiro terzo do século, formadas a partir de achados e aparellos da cultura popular galega recollidos para investigacións, en 1930, no Salón Artesanado do pazo de Fonseca, o *Seminario de Estudos Galegos* creou un pequeno museo etnográfico: «Coa cesión dos locais de Fonseca, o Seminario acada por primeira vez unha sede na que poder instalar cunha relativa comodidade as súas coleccións bibliográficas, etnográficas, arqueolóxicas e artísticas, e abrilas ó público» (Mato 2001: 116). A colección permanecerá en Fonseca até 1936.

Segundo Carlos García Martínez este foi o xerme da recuperación da “identidade común e a realidade, humilde pero tanxible do Pobo Galego”. Como Nós prognosticaba: «había ser “a máis firme e significativa executoria da personalidade de Galiza; un moimento eterno ao pobo galego como criador e traballador”» (Braña 2008: 11).

2. O nó pétreo entre Nós, o *Seminario de Estudos Galegos* e o *Museo do Pobo Galego*

Aínda que a *Sociedad del Folklore Gallego* foi a primeira en realizar unha enquisa etnográfica en 1885, foron a revista *Nós* e o *Seminario de Estudos Galegos* os que realmente impulsaron os estudos sobre etnografía galega, mediante a realización de campañas, a divulgación e a publicación periódica de estudos.

Ambas agrupacións viron enzalzado o seu labor, pola existencia dun ambiente cultural favorable ao galeguismo, que permitía librar unha loita intelectual en pro da cultura e a identidade do pobo.

«Este período corresponde, dentro de una historia más amplia de la etnología, al historicismo o historia de la cultura y al difusionismo. Los autores tratan de encontrar los rasgos de su cultura en los restos históricos y arqueológicos, [...] se hacen recopilaciones de refranes, dichos, leyendas y tratan de explicar su origen histórico. Estos autores piensan que los planteamientos evolucionistas del *resurximento* son muy simples; tienen una idea pluralista de la historia [...] Eliminan los esquemas a priori y parten de los hechos consumados.[...] sin creer en el determinismo geográfico y ecológico de manera absoluta le dan gran importancia, y hablan de los círculos culturales y de las supervivencias. Los autores de este movimiento hacen conscientemente etnografía y llevan a cabo grandes encuestas que, hoy día, son indispensables para los estudios etnológicos» (Mandianes 1992: 62).

Galeguízanse a cultura e a política, elévase a tradición á intelectualidade, tendo como referente da identidade galega a propia lingua. Dende que *A Nosa Terra* expresou o ideario da primeira Irmandade da Fala, o galeguismo botaría raíces na cultura destes anos, tal e como se aprecia na revista *Nós*: «Nós ha de ser un estudio ... de todos los valores gallegos ... , la afirmación para siempre del verdadero ser de Galicia, del enxebrismo ... que es nuestra originalidad específica, nuestra capacidad de creación, nuestro autóctono dinamismo mental» (Mandianes 1992: 64). En *Nós*, atopamos os homes máis destacados do momento, entre os que debemos salientar a Vicente Risco, polo seu labor no campo da etnografía:

«Risco aplica a la historia las etapas spenglerianas, y define la nación gallega basándose en la tierra, en la raza, en el habla, en la organización social.[...] Galicia debe conservar y desarrollar su cultura atlántica y romántica opuesta a la mediterránea que es racionalista.si [...] V. Risco define así la cultura popular: “el conjunto de aquellas creencias, conocimientos, ritos, usanzas sociales, métodos

de trabajo, producción de útiles, creaciones literarias y artísticas que un pueblo determinado posee en común. El pueblo esto no lo aprendió ni en la escuela ni en los libros sino que lo ha ido recibiendo de generación en generación por tradición” es el resultado de elementos sedimentarios del pueblo, reflexión ulterior, elementos de dentro y otros venidos de fuera» (Mandianes 1992: 66).

Os fundadores do *Seminario de Estudos Galegos*, ideado para a formación de investigadores e a divulgación dos seus estudos científicos, son alumnos da Universidade. Entre eles, atópanse:

«W. Requejo, X. Pena Pena, L. Tobio Fernandez, R. Martinez Lopez, M. Magariños Negreira, F. Romero Lama y A. Vidan Freira [...]. Al poco tiempo de su fundación se le unen los hombres de Nós y algunos de ellos pasan a ser directores de alguna de las ocho secciones en que se divide: Etnografía (V. Risco), Prehistoria (F. Lopez Cuevillas), Arqueología (X. Carro), Geografía (R. Otero Pedrayo), Historia (S. Cabeza de Leon), Filología (P. Pedret Casado), Arte y Literatura (A. Rodriguez Castelao), Ciencias Socrates (L. Tobio Hernandez) y Literatura (J. Filgueira Valverde)» (Mandianes 1992: 65).

O labor simbiótico entre Nós e o *Seminario de Estudos Galegos* promulgou a posta en valor da cultura popular clásica, tendo como froitos estudos que arestora son considerados clásicos da etnografía galega. De feito, dende que o *Seminario de Estudos Galegos* comezou a publicar en 1926, vinculouse coa editorial *Nós*, tanto para os traballos individuais coma para os colectivos. A relación entre ambas entidades é «evidente, tanto polos nomes dos socios do Seminario coincidentes coas sinaturas da Revista e pola evidente sintonía na visión cultural de Galiza a ambas institucións» (Braña 2008: 47). Vicente Risco, Fermín Bouza Brey, Florentino López Cuevillas, Antonio Losada Diéguez e Castelao, entre outros, foron membros que compartiron filas en ambas entidades. Así o expresaban en 1934, dende o propio *Seminario*: «O grupo Nós, formado por escritores e artistas empeñados no afán de dar un contido cultural ao rexurdimento de Galicia, e a nova xeración que daquela procuraba anovar o ámbito intelectual da nosa Terra, sumáronse afervoadamente á laboura» (SEG 1934: 8). Carballo Calero diría que: «a cultura galega contemporánea é un produto da convivencia de dúas xeracións: A xeración de Risco e a dos nados no primeiro canto do século XX. [...] O peso da xeración Nós estendeuse, na súa propia presenza vital, durante os tres primeiros cuartos do século XX. [...]» (Cid 2004: 58).

«La falta de especialización académica hubo de suplirse en muchos casos por la preocupación específica de aquellos intelectuales de primera fila en otras ramas del saber. Se suele achacar a la ejecutoria del Seminario cierta insuficiencia en disciplinas como la economía, la sociología o la lingüística, pero ello no menoscaba la labor de una institución que contaba con inteligencias cuasi universales como las de Cuevillas, Risco u Otero Pedrayo, siempre en vanguardia y al corriente de las novedades que se producían en los medios científicos europeos» (Cañada 1974: 116).

Isto demostra a importancia que tiveron para a institución, as figuras do grupo Nós, «cenáculo de los supremos encarnadores de la galleguidad, quienes supieron ser receptivos a la oportunidad de la iniciativa [O SEG] presentándole sin reservas su apoyo e integrándose activamente» (Cañada 1974: 116).

Mesmo na comisión que vertebrou o museo etnográfico do *Seminario de Estudos Galegos*, atopábanse xa membros de Nós coma: Xosé Filgueira Valverde, Vicente Risco e Alfonso Rodríguez Castelao, ou como Xaquín Lorenzo (Xocas), quen logo sería un dos responsables deste museo. O propio Xaquín Lorenzo parece pertencer á xeración Nós, por moverse intelectualmente con eles, mais foi un home do *Seminario de Estudos Galegos*. Precisamente, el sería o único en sentir a importancia da revista Nós, ser membro do *Seminario de Estudos Galegos* e presidir o Padroado do *Museo do Pobo Galego*. Aínda que houbo outros socios do *Seminario* que logo serían parte integrante do *Museo do Pobo Galego*, como membros do seu Padroado: Antonio Fraguas, Xosé Filgueira Valverde, Ramón Martínez López e Xosé Mª Álvarez Blázquez.

Segundo as palabras de Carlos García Martínez, para a creación do *Museo do Pobo Galego* partíase tomando como exemplo o paradigma do *Seminario de Estudos Galegos*, e o traballo «que compartíamos cos supervivientes daquela histórica institución» (Braña 2008: 11), para poñer en valor a cultura galega. «Xaquín Lorenzo, o mesmo que varios dos vellos compañeiros, nunca perdeu a esperanza de que algún día se faría realidade o seu soño da mocidade truncado pola barbarie fascista: recuperar o *Seminario de Estudos Galegos*» (González Pérez 2004: 34), para crear un museo etnográfico, unha idea «pola que teñen loitado hai tempo moitos dos nosos escritores, en especial, Antón Villar Ponte e Vicente Risco» (González Pérez 2004: 34). Por iso podemos afirmar que o soño de artellar un Museo para conservar, divulgar e investigar a cultura popular galega, o etnográfico, concíbese no *Seminario de Estudos Galegos*, e materialízase grazas ao labor e o peso dos intelectuais da xeración Nós, coma Risco, adscritos aos mesmo.

3. A materialización do soño de Nós: a creación do Museo do Pobo Galego

«Con soilo que se conseguira dotar â nosa Terra do Museu Etnográfico, o paso da nosa xeración non tería sido en balde. [...] O 18 de xullo de 1936 sinala a fin dramática da primeira época ateigada de ilusións e proxectos, e o 29 de outubro de 1976 o cume de toda unha vida dedicada á cultura, simbolizado na inauguración oficial do Museo do Pobo Galego» (González Pérez 2004: 34).

Na segunda metade da década dos setenta tíñase moi presente o acontecido cos membros de Nós e do *Seminario de Estudos Galegos* en 1936, «según cuenta [Xesús Carro García], empieza el acoso directo al patrimonio del Seminario con la visita del delegado gubernativo... al que se atribuía la responsabilidad de algunas de las muertes de miembros del seminario» (Braña 2008: 55). Así é como o lembra Fraguas:

«Desquiciados pola guerra, non se perdera todo, quedaban dúas cousas vivas e seguras: unha idea, e un amor: a idea na vivencia no pasado estaba a creación dun museo, e o amor á terra onde nacemos e canto pasou, pero non foi capaz de arrasar ise don prá nosa terra» (Cid 2004: 166).

Poñendo énfase nas vontades da transición, «xente nova que tentaría recuperar o tempo perdido, as institucións saqueadas e a ideoloxía nacionalista en práctica» (Braña 2008: 55), e que era consciente da realidade crítica na que se atopaba o tradicional:

«e así se di no chamamento que se fai á sociedade galega en decembro de 1975: "É innecesario subliñar a extraordinaria riqueza do país galego en todos os seus eidos culturais, así como a aceleración crecente do proceso de cambio económico, social e mais ideolóxico que anda a facerse nos últimos anos e que provoca o estrago ou a fonda transformación dos riscos fundamentais desa cultura que, de non recollese axiña, acabárase perdendo» (Braña 2008: 11).

Nos primeiros movementos para a fundación dun *Museo do Pobo Galego*, insinuábase que debía «abranguer o estudo de todos os eidos da nosa cultura popular» (Braña 2008: 29), nese afán sintetizador inherente á propia natureza do *Seminario de Estudos Galegos*.

«O que se buscaba coa creación do museo era ter un punto referencial na construción da identidade colectiva, en concreto da identidade étnica. [...] O Museo naceu dunha liña de traballo confirmada no SEG e que será imitada polo Instituto Padre Sarmiento, sen chegar aos mesmos resultados en canto a agromar vontades, resultados científicos e presenza social e cultural. Recolle a vella arela con novo aire divulgativo, xa que as institucións académicas e culturais traballaban de costas á poboación galega e polo tanto, precisaban dunha volta cara a sociedade. Esta foi a tarefa fundamental do Museo» (Braña 2008: 267).

Sería en 1976 cando se funda o Padroado do *Museo do Pobo Galego*, o cal posúe a obriga de recoller a cultura material e inmaterial, conserva taxonomicamente, para evitar que se perda e conxelar arquivisticamente as transformacións que padece, para investigar etnograficamente e antropoloxicamente, e divulgar mediante publicacións, a nosa cultura popular galega. Sería nomeado como presidente Xoaquín Lorenzo Fernández, estandarte e símbolo do nexo entre o ideario de *Nós*, o *Seminario de Estudos Galegos*, e a propia institución.

O Padroado solicita ao Concello de Santiago a cesión de San Domingos de Bonaival para instalarse nel. A proposta sería aprobada o 21 de febreiro de 1977, e en setembro xa se inauguraron as primeiras salas. Como obxectivos do Museo do Pobo Galego: «patrocinar a cultura popular na defensa da identidade de Galiza, desde a formación dunha institución con capacidade para ser referente simbólico

e cultural [...] reivindicando a cultura popular como unha manifestación da cultura galega propia e diferencial» (Braña 2008: 266).

Tendo a antropoloxía e a etnografía como ferramentas para edificar o futuro, o Museo do Pobo Galego é necesario para que a comunidade galega sexa consciente da súa identidade colectiva ao longo da historia. O MPG, base e referencia para calquera estudo antropolóxico e etnográfico de Galicia, tendo como piares básicos os obxectivos de Nós e do *Seminario de Estudos Galegos*, pretende servir como ferramenta para «repensar o presente de forma crítica e, ao tempo, darnos instrumentos para loitar pola súa mellora e ir construíndo a nosa identidade como pobo» (Braña 2008: 13).

4. “No ronsel de Nós”. Museografía da mostra

Logo da mostra. J. Viz

Para a elaboración dunha mostra que amose a presenza de Nós no *Museo do Pobo Galego*, decídese empregar as pezas procedentes do *Seminario de Estudos Galegos* que hoxe forman parte da colección permanente do *Museo do Pobo Galego*. Resáltanse as localizadas dentro da colección permanente, para evidenciar así as claras conexións existentes entre os membros de Nós, que logo se unirían ao *Seminario de Estudos Galegos*, os membros do mesmo, e a exhibición perenne do *Museo do Pobo Galego*. Na entrada ao Museo, amósase a teoría introdutoria ou fío condutor da mostra. Durante o percorrido polo Museo, os visitantes poderán encontrarse coa indicación que testemuña a procedencia das pezas escolmadas das coleccións anteriormente exhibidas no Salón do Artesonado de Fonseca, polo *Seminario de Estudos Galegos*.

No relativo á museografía, o labor a realizar será a sinalización das pezas seleccionadas. Non se modifica o percorrido habitual das coleccións permanentes, aprovéitase para que o visitante non teña que seleccionar o itinerario, senón que, simplemente, se realzarán visualmente certas obras dentro do itinerario habitual, facendo alusión a que non é unha mostra allea á colección, senón que está conformada por pezas que sempre están exhibidas no lugar.

5. Conclusións

A idea de crear un Museo unicamente dedicado á etnografía galega, foi concibida nas aulas universitarias polos alumnos fundadores do *Seminario de Estudos Galegos*, mais impulsada e asentada grazas ao peso intelectual dos membros de *Nós*, tamén parte integrante do propio *Seminario*. Eles, conforman a arela que vertebra a institución do *Museo do Pobo Galego*, e Vicente Risco, un dos autores que máis arelou a realización do mesmo. O *Seminario de Estudos Galegos* foi empregado por algúns membros de *Nós*, como un axente condutor para os seus obxectivos nos eidos da investigación e da divulgación. Xaquín Lorenzo, testemuña presencial das vontades de *Nós* e do *Seminario*, é o nexa de unión entre pasado e presente, o afianzador dos obxectivos potenciados polos galeguistas de *Nós*. A mostra, ideada polo centenario da fundación da revista *Nós*, esclarece con evidencias materiais a conexión que posúe o *Museo do Pobo Galego* cos idearios intelectuais das agrupacións que o concibiron, dos que nos sentimos herdeiros.

BIBLIOGRAFÍA

BRAÑA, F. (2008) *O Museo do Pobo Galego: contenedor de valores*. Santiago de Compostela: Museo do Pobo Galego.

CAÑADA, S. (ed.) (1974) *Gran Enciclopedia Gallega*. Vitoria: Heraclio Fournier.

CID, X. (coord.) (2004) *Xoaquín Lorenzo 1907-1989*. Vigo: Edicións Xerais.

FERNÁNDEZ CASANOVA, C. (2001) "La Actividad docente de la Sociedad Económica de Amigos del País de Santiago en el siglo XIX". *Entre nós : estudios de arte, xeografía e historia en homenaxe ó profesor Xosé Manuel Pose Antelo*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, Servicio de Publicación e Intercambio Científico, 571-589.

FILGUEIRA VALVERDE, J. (1995) "Vicente Risco, de la centuria a Nós". En *Congreso Vicente Risco*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 13-22.

FRAGUAS FRAGUAS, A. (1989) "Castelao e o Seminario de Estudos Galegos". En *Actas do Congreso de Castalao*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 43-48.

GONZÁLEZ PÉREZ, C. (2004) "Xaquín Lorenzo e Compostela. do Seminario de Estudos Galegos ó Museo do Pobo Galego". *Raigame: revista de arte, cultura e tradicións populares* 19, 25-35.

MANDIANES CASTRO, M. (1992) "Folclore, etnografía y etnología en Galicia".en Ángel Aguirre Baztán: *Historia de la antropología española*. Barcelona: Boixareu, 57-71.

MATO, A. (2001) *O Seminario de Estudos Galegos*. Sada: Edicións do Castro.

Victoriano García Martí: Nunha punta de Europa

Resumo:

No mes de abril de 2017 a Biblioteca do Museo do Pobo Galego, xunto co Museo Valle-Inclán da Pobra do Caramiñal, organizaron a mostra *Victoriano García Martí: Nunha punta de Europa* arredor da figura deste intelectual galego.

No seu momento non foi posible editar o catálogo, polo que, decidiuse aproveitar o vehículo que nos brinda a *Revista Adra*.

Os textos da autoría de Rosario Mascato, á que agradecemos a súa xenerosa colaboración, complementábase coa relación dos materiais fotográficos, bibliográficos e documentais que figuraron na exposición.

Palabras chave:

Victoriano García Martí, Museo do Pobo Galego.

Abstract:

In April 2017, the Museo do Pobo Galego Library, along with Museo Valle-Inclán in Pobra do Caramiñal, organized the exhibition *García Martí: Nunha punta de Europa*, centered around this Galician intellectual.

At the time, it was not possible to publish the catalogue, so it was decided to make use of the means provided by *Revista Adra*.

The texts are written by Rosario Mascato, whom we thank for her generous collaboration, and are complemented with the roster of the documentary, biographical and graphic materials that were featured on the exhibition.

Keywords

Victoriano García Martí, Museo do Pobo Galego

Victoriano García Martí

Rosario Mascato

Nacido na Pobra do Caramiñal en 1881, Victoriano García Martí foi un intelectual e erudito cuxa traxectoria deu conta, sobre todo, do seu compromiso vital cunha Galiza que, no espiritual e estético vinculou sempre a Portugal, na procura de reivindicar identitariamente á que chamaría “a esquina atlántica” no marco da España e Europa do seu tempo.

Formado inicialmente entre Compostela e Madrid, a súa carreira como escritor e historiador comezou nos seus tempos como estudante de Dereito en Santiago, dos que conservamos o estudo *La pesca al bou*, a primeira de todas as súas publicacións, probabelmente escrita a instancias do economista e xurista Joaquín Díaz de Rábago. Tras o seu traslado a Madrid para realizar estudos de doutoramento, exerceu durante un breve periodo no despacho do daquela Presidente do Consello de Ministros, Eduardo Dato, para despois conseguir unha praza como funcionario ministerial. Foi neses anos cando se iniciou na escrita literaria, á que deu comezo coa estrea da súa primeira e única obra teatral, *Fidelidad*, en 1905.

París e Bruxelas foron a seguinte etapa do seu camiño, pensionado pola Junta para la Ampliación de Estudios. Instalado no Barrio Latino da capital francesa, en 1911, tivo a oportunidade de asistir aos cursos do filósofo Henri Bergson e dos sociólogos Emile Durkheim e René Worms, cuxas teorías integran tanto os seus escritos como a súa acción cultural e política. De regreso a Madrid, de seguido se convertiu nun dos pioneiros –xunto a outros como o escritor Antonio Machado ou o filósofo García Morente- na difusión das novas vías de pensamento científico e académico vixentes na capital francesa, naquel momento epicentro do movemento intelectual europeo.

"Aparecían frente a frente las dos corrientes: la de un mundo que se agotaba y la de un mundo que nacía. De un mundo que apuraba las posibilidades científicas llevándolas al extremo de pretender constituir ciencia positiva en los territorios de la vida moral con la sociología de M. Durkheim, y de un mundo que nacía con una nueva concepción, que ponía su fe en el espíritu creador, de la filosofía un poco mística representada por M. Bergson." (*La vida de un español del siglo XIX al XX*, Madrid, Espasa-Calpe, pp. 57-58)

"Es preciso buscar la liberación en el infinito. Quien la busque en la vida vive siempre esperando inútilmente. Hay, sin embargo, gentes ingenuas que se entregan a la inconsciencia de la acción todo a lo largo de la vida esperando siempre. Pero hay minorías más selectas, de sensibilidad más despierta, que buscan en la meditación, en el contacto místico y directo con lo eterno, su liberación." (*El sentimiento de lo eterno (Meditación)*, Mundo Latino, Madrid, 1929, pp. 42-43)

Amigo e contertulio no Madrid de inicios do século XX de escritores, artistas e políticos centrais no campo cultural desas datas, como Azaña, Azorín, Benavente, Eugeni D'Ors, Unamuno ou Valle-Inclán (algúns tamén prologuistas das súas obras), compartiu con eles problemáticas e espazos de acción no marco dun tempo convulso no político, artístico e literario. Pero, a diferenza do acontecido con eses outros nomes, García Martí non conseguiu nunca o favor do mercado, nen do cánone, feito que provoca que mesmo tendo sido un dos autores máis prolíficos da altura en número, variedade e complexidade de asuntos, sexa na actualidade case un descoñecido.

García Martí desenvolveu tamén un importante labor como axente cultural da Galiza en Madrid, onde tivo forte presenza tamén no Centro Gallego. Formou parte da rede de escritores, artistas, e políticos galegos na capital do Estado, e desde alí exerceu como historiador, ensaísta e crítico literario, moi especialmente no que ten a ver coa difusión e posta en valor da produción literaria de autores galegos. Por outra parte, en escritos como *Impresiones de Galicia* (1922), *Una punta de Europa* (1927), ou *De*

la zona atlántica (Galicia y Portugal) (1934) focou os problemas que consideraba de mais urxente resolución para o país, instando á responsabilidade dos intelectuais na reculturización da Galiza. E subliñou, dacordo co ideario intuicionista de

inicios do século XX, os trazos espirituais partillados por ambas as comunidades das dúas marxes do Miño.

A pesar da distancia, sempre foi parte activa da vida social e política galega. Neste sentido, os nomes de Blanco-Amor, Villar Ponte, Filgueira Valverde, García-Sabell, Gamallo Fierros ou Ramón Otero Pedrayo, presentes no seu epistolario, testemuñan unha relación de amizade e mutua admiración ao longo de varias décadas así como o común interese por desenvolver proxectos e actividades culturais vinculadas á súa terra. Antes da guerra, de feito, temos constancia da presenza de García Martí nas homenaxes a Lamas Carvajal ou a Curros Enríquez (1913), na fundación da Sociedad de Amigos de Galicia (1923), no Banquete de Barxa (1930), ou entre os asinantes do manifesto de Barrantes (1930).

Día de Galiza do 1930, en Vigo. Asistentes ao xantar da Barxa. Na primeira fila sentados, de dereita á esquerda: Ramón Cabanillas, Paz-Andrade, outro sen identificar, Castelao, Fernández Mato e Miguel Bezares. Tras do segundo García Martí, e deste Arturo Noguero con Anxel Casal, á dereita, e Luís Villaverde, á esquerda. Ao fondo do grupo Gómez Román, Núñez Búa, Rodríguez Somoza, Bóveda, Cuevillas, Otero Pedrayo, Filgueira Valverde

O filósofo e sociólogo pobrense foi, tamén, testemuña privilexiada da vida de Ramón del Valle-Inclán, moi especialmente a partir do momento en que este se trasladou a vivir na Pobra do Caramiñal, a finais dos anos 10. Da súa cercana amizade dan conta fotografías, cartas, dedicatorias, un prólogo –escrito por Valle-Inclán para *De la felicidad* (1924)-, e as múltiples memorias espalladas nos escritos de García Martí. No político e cultural, ambos foron membros do Sindicato Obrero Católico da Pobra do Caramiñal (1919); compartiron a creación da Sociedad de

Amigos de la Cultura, en Mondariz (1923) –xunto a destacadas figuras do galeguismo como Cabanillas ou Peinador– e, chegado 1931, os dous formaron parte da lista electoral do Partido Radical Lerrouxista pola circunscrición da Coruña. Foi, asimismo, proposta do pobrense o intento de compra e rehabilitación dunha casa que lle ofrecer a Valle-Inclán na súa terra. E del partiron as homenaxes ao autor de *Divinas Palabras*, celebradas na Curota, en 1919, ou no Café Fornos, de Madrid, en 1922.

“Su fina sensibilidad recoge y capta las resonancias líricas del alma y del paisaje en los momentos más bellos de la Galicia medieval y de la Galicia barroca; sus ojos brujos han visto lo que hay de valores eternos en su tierra y en sus gentes, y han sabido extraer del plano anecdótico notas esenciales fuera del tiempo y del espacio: las figuras líricas de Florisel, de Adegá, de la pastora albina, de Malpocado, etc. que el maestro sorprende y extrae de tipos reales y anecdóticos como verdaderos arquetipos. Toda la gracia y todo el encanto de la vida de égloga de los campos galaicos, y toda la fuerza bronca del mar costero, todo el brillo feudal de la casta de hidalgos está admirablemente recogido y valorado en la obra de Valle-Inclán; pero él, él mismo es un producto excepcional de su tierra: el que no se somete jamás a categorías intelectuales, que vive constantemente en la región brumosa del ensueño, del arte y del sentimiento, no desmiente su filiación ni su raza.” (“Condición galaica de Valle-Inclán”, texto mecanoscrito, s.f. Archivo García Martí, Museo do Pobo Galego).

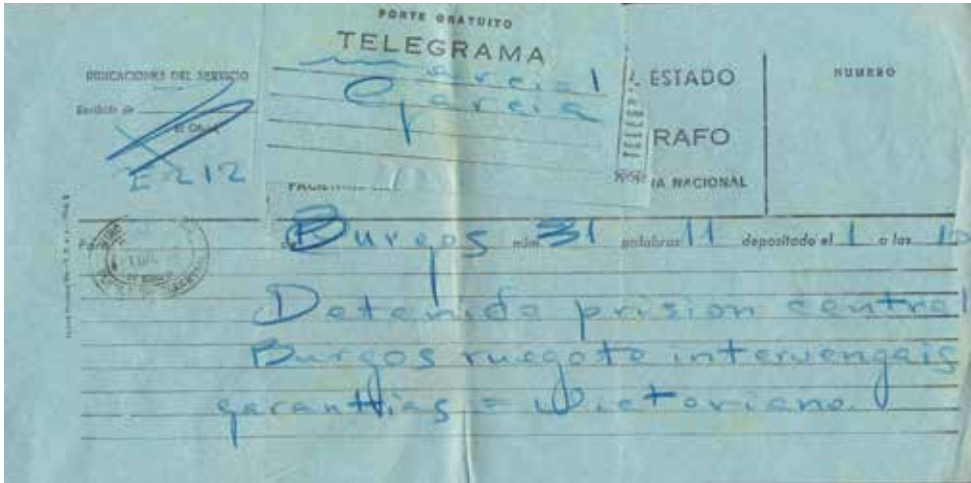

Dolmen de Axeitos-esquerda-dereita Dn. José Gasset, Dn. Victoriano García Martí, Dn. Ramón del Valle Inclán e Dn. Santiago Tato - Axeitos (Riveira)

Fronte á febril actividade literaria, cultural e política anterior a 1936, os anos 40 deron lugar a un proceso de marxinalización social e institucional, xa que, por causa de súa significación e participación en defensa da II República Española, García Martí foi encarcerado e condeado a morte no Penal de Burgos durante a Guerra de España, sendo posto en liberdade só ao final desta, grazas á mediación de contactos politicamente afíns ao novo rexime franquista. Reincorporado ao seu posto de funcionario ministerial na capital do Estado, mantivo, porén, unha necesaria autocensura discursiva e un progresivo isolamento social, que o levou a reconducir o seu traballo de intervención cultural previo á guerra na elaboración de reflexións ensaísticas de carácter filosófico e sociolóxico, en grande medida inéditas.

“...todos los caminos que nos hagan intimar con la vida, con la raíz vital, los caminos interiores, los caminos del corazón, que, en definitiva, se acercan a los caminos de la fe, serán los más fecundos. Fecundidad ya descubierta en la antigüedad, con un sentido religioso, por San Agustín, que decía que en el interior

del hombre habita la verdad, y reconocida filosóficamente por Bergson en los tiempos modernos, al decir que la intuición de los territorios del espíritu es superior a la razón." (*Climas de misterio*, Editorial Aguilar, 1947, pp. 119-120).

Un dos temas mais recurrentes na obra de García Martí foi o das mulleres. Neste sentido, cabe destacar os seus escritos a propósito de distintas figuras femininas tanto no mundo industrial como cultural. Pardo Bazán, Concepción Arenal ou Ofelia Nieto, entre outras, serán obxecto dos seus traballos. Aínda que foi Rosalía de Castro quen ocupou a maior parte do seu tempo e labor como investigador e crítico literario.

En 1944 publicou a primeira colección de Obras Completas da poetisa, na madrileña Editorial Aguilar. Ían precedidas dun estudo de mais de dúascentas páxinas, que aquel mesmo ano foi reeditado por separado baixo o título *Rosalía de Castro*

No seu estudo do Caramiñal ante un retrato de Rosalía

Dn. Sebastian Martínez Riscos. impón a medalla de académico de honra nun acto celebrado na Coruña

o *el dolor de vivir* (Editorial Aspas). A crítica ten sinalado o carácter pioneiro daquel proxecto, cuxa publicación deu impulso á recuperación do corpus rosaliano, constituíndose –a pesar das carencias que a pasaxe do tempo evidenciou–, como detonante para estudos posteriores destinados a explorar en maior pormenor os múltiples aspectos sinalados na extensa exéxese garcía-martiniana. O inédito daquela empresa fixo que o escritor pobrense tivese moi en conta o cotexo de fontes bibliográficas de primeira man, para o que mesmo contactou coa familia da poeta, e procurou a opinión erudita de colegas e amigos, entre os que cabe destacar a Otero Pedrayo.

O seu retiro á Galiza produciuse na década de 50, momento en que, retornado á Pobra do Caramiñal, recuperou a súa febril actividade como escritor de crónicas e artigos de contido cultural, que publicaba nalgúns xornais madrileños, pero sobre todo no compostelán *La Noche*, onde pronto se converteu nunha das firmas habituais. Nos anos 60, chegaron as homenaxes institucionais na súa terra natal. Mais a pesar do recoñecemento que xa no final da súa vida lle foi atribuído pola Universidade de Santiago de Compostela, ou pola Real Academia Galega, co nomeamento de Membro de Mérito da institución, García Martí non deixou pasar a oportunidade de expresar o seu lamento polo feito de, a pesar de ter construído a súa traxectoria desde e para a Galiza, o seu labor e a súa figura estar destinadas ás marxes da historiografía e cultura galegas.

“Fui un gallego, no debiera decirlo, un gallego esencial, no un gallego de romería, de comer un lacón con grelos y de beber una taza de vino do Ribeiro, emocionándome después de comer y beber abundantemente con los sonos de la gaita gallega; pero sí un gallego de vida auténtica, un gallego por el espíritu. Yo, sin embargo, temí, lo temí mucho tiempo, lo temí con algún fundamento, que no se me reconociera a través de esas meditaciones o ensayos esa condición galaica... La característica del buen gallego, aún viviendo en Galicia, es de ser por definición ausente, es decir, fuera del tiempo y del espacio. Vive

dentro de sí y de su espíritu... Gracias, señores, por haber reconocido mi condición de gallego esencial que antes de ahora, a través de mis meditaciones y ensayos, sólo dos figuras habían advertido, una de ellas don Ramón del Valle-Inclán, y otra, Enrique Díez Canedo, y sin embargo, "yo anduve la noche de mi vida, a llamar por mí", como diría Teixeira de Pascoaes, frase feliz que lejos del tiempo y del espacio tiene una réplica en mi ilustre amigo García Sabell, al decir que la "saudade" es la personalidad perdida..." (Fondo Bermejo Rubio, Museo Valle-Inclán, Pobra do Caramiñal).

Relación de materiais que formaron parte da mostra que se fixo no Museo do Pobo Galego

DOCUMENTOS PERSOAIS

Colegio de Abogados de Madrid Certificado de incorporación de García Martí ao Ilustre. Madrid, 4-11-1907.

Junta para Ampliación de Estudios. Notificación da concesión da beca de estudos de Socioloxía en Bélxica e Francia. Madrid, 26-9-1911.

Orde Civil do Mérito Agrícola Título de comendador de número a favor de García Martí. Madrid, 10-2-1928.

Círculo de Bellas Artes Carné de socio de García Martí. Madrid co núm. 6766. Madrid, 17-4-1933.

Casino de Madrid Carné de socio propietario de García Martí. Madrid, 27-4-1935.

Ilustre Colegio de Abogados de Madrid Tarxeta de colexiado de García Martí co núm. 57. 19-2-1947.

Ministerio de Industria y Comercio Carné núm. 261, de García Martí acreditando o cargo de Jefe Superior de Administración Civil do Cuerpo Técnico Administrativo Madrid, 22-1-1948.

Copia do nomeamento de García Martí como Jefe Superior de Administración Civil do Cuerpo Técnico Administrativo do Mº de Industria y Comercio. Madrid, 22-1-1948.

Ateneo Científico, Literario y Artístico Carné núm. 70, de socio de mérito de García Martí. 24-11-1948.

Asociación de Escritores y Artistas Españoles Carné. Madrid, 18-2-1950.

Real Academia de Ciencias Morales y Políticas. Notificación do nomeamento de Victoriano García Martí como Membro Correspondente. Madrid, 1-7-1959.

Real Academia Galega. Notificación oficial do nomeamento de García Martí como Académico de Honra. A Coruña, 28-11-1960.

Real Academia Española. Nomeamento como membro correspondente da RAE. Madrid, 8-1-196

CORRESPONDENCIA (ORDE ALFABÉTICA)**Azaña, Manuel**

Carta agradecendo o envío do exemplar de *El Amor*. Madrid, 20-5-1935.

Carta acusando recibo da comunicación de García Martí de deixar Izquierda Republicana, e outras apreciacións máis persoais sobre o futuro. Madrid, 20-5-1935.

Benavente, Jacinto

Carta loando o libro *Climas de misterio*, na que se declara "amigo y admirador". Madrid, 7-1-1947.

Bergson, Henri

Tarxeta de visit . Madrid, s.d.

Blanco-Amor, Eduardo

Carta na que loa a figura de García Martí, ao tempo que Blanco-Amor fala das súas obras propias, e comenta a posibilidade de voltar a España. Bos Aires, 3-10-1951.

Borgin, Hubert,

París, 19-6-1912.

Bouza-Brey, Fermín

Felicitación polo nomeamento de García Martí como Académico de Honra da RAG. Santiago, 2-12-1960.

Buceta, Isidro

Carta agradecendo unha anterior, falando dun intercambio de libros e da nova etapa de García Martí no ABC. Madrid, 4-12-1962.

Casanova, Sofía

Invitación á García Martí para visitala na súa casa. Madrid, 3-11-1925?

Breve misiva invitando a García Martí a visitala na súa casa. Madrid, 13-5-19-?

Castelao

Carta tratando sobre as ilustracións para a capa de *La sonrisa de un espíritu*, que non se chegou a materializar. [Rianxo], ca. 1911.

Dato, Eduardo, Presidente do Consejo de Ministros.

Carta remitindo outra adxunta do Conde Esteban Collontes. Madrid, 17-2-1914.

Carta para concertar unha visita no seu domicilio particular. Madrid, 17-2-1915.

Fernández Armesto, Melchor

Eloxio da figura de Victoriano García Martí. S.l., s.d.

Fernández Armesto, Felipe

Carta agradecendo as condolencias enviadas por García Martí. Alemaña, s.d.

Fernández de Linares, Elena

Carta agradecendo o envío da obra *España*. S.l., s.d.

Figueiredo, Fidelino de

Carta agradecendo o envío de obras e para dar as direccións dos principais críticos literarios portugueses. Lisboa, 1-1-1935.

Carta desexándolle un feliz ano novo. Lisboa, 29-1-1934.

García Morente, Manuel

Carta dando as grazas polos libros recibidos. Madrid, 1929.

Jobit, Pierre, Capellán de honor da Catedral d'Angoulême. Profesor no Instituto Français en España. Madrid, s.d.

Larband, Valery

Carta solicitando autorización para publicar unha tradución súa na revista *L'Âne d'Or*. París, 24-11-1923.

Linares Rivas, Manuel

Carta falando sobre a imposibilidade de levar a escea *La tragedia de todos*. Madrid, 23-10-1928.

Maeztu, Ramiro de

Carta na que lle da conta de que fará un artigo na prensa sobre o seu último libro *Una punta de Europa*. Madrid, 2-1-1928.

Maily, John

Carta dando conta da chegada de El Ateneo de Madrid, do que fará unha reseña para o *Suplemento Literario do Times*. Madrid, 21-5-1948.

Marañón, Gregorio

Carta informando das causas do retraso do limiar para a obra *El Amor*. Madrid, 1-3-1935.

Carta destacando o traballo intelectual de García Martí. [Madrid], 2-12-194-?

Maragall, Juan

Carta dando acuse de recibo de *Del mundo interior*, con eloxios para o autor e alentándoo a seguir na liña da creación. S.l., ca. 1911.

Maura y Gamazo, Gabriel, I Duque de Maura.

Carta agradecendo o envío dedicado de *España*. Madrid, 2-3-1946.

Menéndez Pidal, Ramón

Carta agradecendo o envío de *Panorama de la vida espiritual* de España e promentendo un cumprimento similar en breve. S.l., ca. 1946.

Merry del Val, Alfonso, Embaixador de España en Bruselas

Carta de despedida trala súa estancia de estudos en Bruselas. Bruselas, 4-10-1912.

Montero Díaz, Santiago

Eloxio e amplo comentario sobre *La vida no es sueño*. Nigrán, 13-8-1957.

Montes, Eugenio

Carta dando conta da lectura do libro de García Martí, e comentando as súas impresións. Berlín, 24-6-1934.

Murguía de Castro, Gala

Carta agradecendo a biografía que García Martí fixo da súa nai Rosalía de Castro. A Coruña, 17-10-1944.

Otero Pedrayo, Ramón

Carta sobre o Instituto de Estudos Padre Sarmiento e o Seminario de Estudos Gallegos, contándolle que el, Risco e Cuevillas non colaboran no novo proxecto por velo "lejanos al espíritu de Galicia". Trasalba (Ourense), 3-3-1944.

Palacio Valdés, Armando

Carta agradecendo e eloxiando *De la felicidad*. Madrid, 15-3-1924.

Pardo Bazán, Emilia, Condesa de Pardo Bazán

Agradece o envío de *Ensayo sobre la solidaridad social*. Madrid, 1-3-1909.

Portela Valladares, Manuel, Ministro de Fomento

Carta para comunicar a adscrición de García Martí a súa secretaría particular. Madrid, 10-9-1923.

Porteiro Viña, Manuel

Felicitación pola homenaxe da RAG. México D.F., 19-7-1961.

Rey Soto, Antonio

Breve misiva dándolle o pésame pola morte do seu irmán Pío. S.l., s.d.

Ribalta, Aurelio

Carta comentando o caciquismo nas vilas galegas. Madrid, 30-08-1916.

Ríos, Blanca de los

Carta agradecendo e eloxiando o libro *La voz de los mitos*. S.l., 13-4-1941.

Rodríguez de Viguri, Luis

Carta loando, a pesares das discrepancias, a obra *España*. Madrid, 6-12-1929.

Saborit Colomer, Andrés, director de El Socialista.

Carta comentando un artigo de García Martí en *La Voz* sobre o socialismo. Madrid, 10-1-1930.

Sassone, Felipe

Carta de agradecemento polos libros recibidos. Madrid, 17-05-1950.

Unamuno, Miguel de

Carta loando a obra *Del mundo interior*. Salamanca, 27-5-1911.

Vilar Ponte, Antonio

Carta con detallado comentario sobre a obra *Del mundo interior*. Viveiro, 6-6-1911.

ORIXINAIS (MANUSCRITOS OU MECANOGRAFADOS)

Ante la fase política y formal

Aspiraciones y programa

Compostela a través de Rosalía

Constitución y realidad

Curros Enríquez

Del alma gallega

Del litoral gallego

El Corpus en Compostela

El Sebastianismo

Evocación sentimental de los puertos gallegos

Examen de conciencia

Fiesta del Madrigal. Discurso. Ourense, 1913

Homenaje a Rosalía

La condición galaica de Valle-Inclán

La política y el derecho

Lili Álvarez

Memorias de mi vida

Mujeres gallegas

Sofía Casanova.

Valle-Inclán

Viejas costumbres

La jurisdicción mercantil. Tese de doutoramento aprobada no 1901.

Texto para o limiar da tradución ao polaco do libro *Del mundo interior*. París, 1911. Manuscrito

La astilla en la carne: meditaciones en la playa. Arousa, 1960. Mecanografado. Inédito.

OBRA EDITADA (ORDE CRONOLÓXICA)

Monografías

Pesca al bou en Galicia por los vapores franceses. Madrid, 1903.

Fidelidad : drama en tres actos y en prosa. Madrid, 1906.

Ensayo sobre la solidaridad social. Madrid, 1909.

Del mundo interior: meditaciones. Madrid, 1911. Dedicado: "A la ilustre escritora Sofía Casanova".

La sonrisa de un espíritu. Madrid, 1911.

Don Severo Carballo: (del alma gallega): novela. Madrid, 1917. Limiar de Ortega

y Gasset. Dedicado: "A mi espiritual amiga, la distinguida actriz, Adela Carbone. Homenaje de El Autor".

Del vivir heroico. Madrid, 1915.

Verdades sentimentales. Madrid, 1921. Dedicado: "A Roberto Levillier, escritor y diplomático. Con toda simpatía, El autor".

Caracteres de la vida social y mundana. Madrid, 1921. Publicado como "Duque de Èl", pseudónimo de Victoriano García Martí. Incluye dibujo de Angel de la Fuente con retrato del autor.

La prévision en sociologie. París, 1923.

Una punta de Europa: ritmo y matices de la vida gallega. Madrid, 1927. Limiar de Ortega y Gasset. Dedicado: "A mi ilustre amigo D. Ramón del Valle Inclán. Devotamente, El Autor".

La Tragedia del Caballero de Santiago: (estampas de la vida compostelana). Madrid, 1925.

La tragedia de todos: alegoría dramática (tres jornadas). Madrid, 1928. Dedicado: "A mi ilustre amigo el doctor G. Marañón. Homenaje de El Autor".

El amor: (ensayo). Madrid, 1928. Limiar de Gregorio Marañón.

La emoción del momento. Madrid, 1929.

De la felicidad: (eternas inquietudes). Madrid, 1929. Limiar de D. Ramón del Valle-Inclán.

El sentimiento de lo eterno: (meditación). Madrid, 1929.

La Tragedia del Caballero de Santiago: (estampas de la vida compostelana). Madrid, 1930.

Una punta de Europa: ritmo y matices de la vida gallega. 2ª ed. Madrid, [1932]. Limiar de Ortega y Gasset. Dedicado: "A mi ilustre amigo D. Ramón del Vale Inclán. Devotamente, El Autor".

Entre dos extremismos: ideología política: (Ensayos). Madrid, 1934. Dedicado: "A mi ilustre amigo Rufino Blanco Fombona. Homenaje de El Autor".

El amor: (ensayo). Madrid, 1935. Limiar de Gregorio Marañón.

Notas de Sociología: la previsión en Sociología; Sociólogos franceses; Posibilidades de la Sociología. Madrid, 1935.

La muerte: meditación. Madrid, 1936.

La vida de un español de siglo XIX al XX. Madrid, 1941.

La voz de los mitos : grandeza y servidumbre del hombre : (Diálogos entre Fausto, D. Quijote, D. Juan Hamlet, Dulcinea, Margarita, Dª Inés y Ofelia) : un limiar y dos actos. Madrid, 1941.

La vida de un español del siglo XIX al XX. Madrid, 1941.

Máximas, caracteres y reflexiones. Madrid, 1942. Dedicado: "A mi excelente amigo Joaquín Quiroga y Espín, Conde de Quiroga-Ballesteros. Afectuoso homenaje. El Autor".

La Voluntad y el destino : Drama de la Historia : ensayo. Madrid, 1942. Dedicado: "A la Real Academia de la Historia. Respetuoso homenaje. El Autor".

Rosalía de Castro o El dolor de vivir. Madrid, 1944.

Rosalía de Castro. Obras completas. Recopilación, Limiar y notas de Victoriano García Martí. Madrid, 1944.

España: (panorama de la vida espiritual). Madrid, 1946. Dedicado: "Al ilustre profesor Walter Starkie, gran amigo de España. Afectuosamente, El Autor".

La vida no es sueño: ensayo. Madrid, [1947]. Dedicado: "A mi fraternal amigo Bernardo G. de Candamo, fina sensibilidad literaria. Afectuoso homenaje, El Autor".

Don Quijote y su mejor camino. Madrid, [1947]. Dedicado a: Ortega y Gasset.

Climas de misterio: (ensayos y diálogos). Madrid, 1947.

El Ateneo de Madrid: (1835-1935). Madrid, 1948.

Tres narraciones gallegas. Madrid, 1950. Dedicado: "A mi ilustre paisano... D.

Pedro Sangro y Ros de Olano, Marqués de Guad-al-Jelu, afectuoso homenaje, El Autor”.

Galicia, la esquina verde: Alma, historia y paisaje. Madrid, 1954.

Fiestas del Apóstol: pregón. Santiago de Compostela, 1958.

Don Severo Carballo: (del alma gallega): novela. Ed. facsímil. Pobra do Caramiñal, 1991.

Xornais e revistas

Mujeres gallegas. Teresa Luzzati creó la Universidad profesional femenina. *La Noche*, Santiago. ca. 1957-58.

Carmeliña. Xornal descoñecido, ca. 1930

Blanca de los Ríos. Novedades, xullo, 1914

Un pueblo no son sólo los votos de un momento...

La Procesión de los Muertos. *La Vanguardia Española*, 1954

Actitudes juveniles.

En torno a la democracia.

La mujer en las conferencias. *La Vanguardia Española*, 1953

CONFERENCIAS E OUTROS

Programa de mano da XI sesión do ciclo literario da Aula de Cultura do Ateneo anunciando a conferencia de García Martí, *Algunas reflexiones sobre mis ensayos.* Madrid, 1-3-1945.

Convite do presidente do Ateneo anunciando a conferencia *El sentido de la existencia humana en la crisis de la vida* de García Martí. Madrid, 13-3-1950.

Convite da Xunta Directiva da Agrupación Artístico-Literaria del Teatro Gallego anunciando a conferencia de García Martí *Una alegoría dramática.* Vigo, 1953.

Mujeres gallegas conferencia de García Martí anunciada no programa de man do XI Curso de verano en Vigo. Vigo: USC, 1953.

Publicidade da editorial *La personalidad literaria de Victoriano García Martí.* 1936

HOMENAXES, HONRAS E PREMIOS

Manifesto editado pola comisión organizadora da homenaxe a García Martí, convidando ao acto de confraternidade do día 1 de xuño de 1950 no Hotel Palace. Madrid, 22-5-1950.

Universidade de Santiago. Carta comunicándolle a García Martí a organización dun acto académico na súa honra. Santiago, 12-4-1965.

Nomeamento de Fillo predilecto da Pobra do Caramiñal. 1965.

Guía da Biblioteca Municipal "Victoriano García Martí". Pobra do Caramiñal, 2001.

MATERIAL GRÁFICO

CASTELAO, Alfonso Rodríguez. Gouasch do deseño para a capa do libro de Victoriano García Martí *La sonrisa de un espíritu* (non se chegou a realizar).

Retrato de García Martí. Placa de zinc sobre madeira. ca. 1930.

Retrato de Ramón M^a del Valle-Inclán. Placa de zinc sobre madeira, ca. 1930.

Reprodución dun retrato de Álvaro Figueroa y Torres Mendieta [conde de Romanones], debuxo a lapis asinado por García Martí. Fotogravado. Dedicatoria: "A mi ilustre amigo el Conde de Romanones". ca. 1950-1955.

Reprodución dun retrato de Gregorio Marañón, debuxo a lapis asinado por García Martí. Fotogravado. Dedicatoria: *Al Dr. Marañón, su devoto amigo*. ca. 1950-1955.

Reprodución dun retrato de Ramón del Valle-Inclán, debuxo a lapis asinado por García Martí. Fotogravado. Dedicatoria: *A la memoria de mi ilustre amigo paisano D. Ramón del Valle-Inclán*. ca. 1950-1955.

CRÉDITOS

Nunha punta de Europa: VICTORIANO GARCÍA MARTÍ

Dirección:

Carlos García Martínez

Coordinación:

Rosa Mª Méndez García
Antonio González Millán

Asesoría científica e textos:

Rosario Mascato Rey

Deseño:

Juan Feáns

Montaxe:

Equipo técnico do Museo do Pobo Galego: Manuel Vilas, José Zambrano

Agradecementos :

Esta exposición non sería posible sen a achega de fondos de:

Irmáns Beiras García-Martí
Irmáns Bermejo Rubio
Familia Bermejo Díaz de Rábago
Pío Bermejo García e familia Bermejo Pumar
Abelardo Soler Torrente

Museo Valle Inclán (A Pobra do Caramiñal)
Ateneo de Madrid
Fundación Penzol

E a desinteresada colaboración de:

Ana Mateos e Olalla Cabaleiro na preparación e clasificación do material
Rosa Martínez e Alba Lojo na dixitalización

Colabora:

ADRA: NORMAS PARA A PRESENTACIÓN DE ORIXINAIS

ADRA é unha revista con periodicidade anual.

Os temas que se abordan na revista son todos aqueles relacionados cunha visión ampla da realidade galega desde calquera punto de vista e área de coñecemento, tendo especial incidencia a antropoloxía social acorde cos fins e misión do Museo do Pobo Galego.

O ámbito preferente da revista é Galicia sen deixar de atender miradas cara outras realidades vinculadas coa nosa cultura ou en contraste con ela.

A revista acepta exclusivamente orixinais inéditos, redactados nos seguintes idiomas: galego, portugués, español, francés e inglés. Só se publica artigos en galego os autores deberán aceptar a tradución de acordo cos criterios que indique o Consello editorial.

A revista conta cun sistema de avaliación externa. Unha vez recibido un orixinal, de acordo coas especificacións formais abaixo sinaladas, será enviado a dous expertos anónimos quen emitirán un informe que determinará a aceptación ou rexeitamento do manuscrito.

Os autores poderán corrixir unha proba de imprenta do seu artigo, sempre e

cando remitan as correccións no prazo que lle indique o Comité de Redacción que non será superior a 15 días.

O enderezo para o envío de orixinais é:

ADRA. Revista dos socios e socias do Museo do Pobo Galego.
Museo do Pobo Galego
San Domingos de Bonaval
15703 Santiago de Compostela
biblioteca@museodopobo.gal

As opinións e feitos consignados en cada artigo son de exclusiva responsabilidade dos seus autores. O Museo do Pobo Galego non se fai responsable, en ningún caso, da credibilidade e autenticidade dos traballos.

Presentación.

Os artigos irán precedidos dunha folla na que figure: título, nome dos autores e autoras e filiación institucional, enderezo postal, teléfono e correo electrónico.

Os orixinais presentaranse mecanografados a dobre espazo, letra Arial 12, en papel normalizado DIN A 4. As páxinas numeradas serán 25 como máximo, incluídas fotografías, planos, gráficos, bibliografía e notas a pé de páxina. A extensión dos artigos será dun mínimo de 20.000 e un máximo de 50.000 caracteres (con espazos).

Os artigos deberán estar precedidos dun resumo en galego e inglés, cunha extensión en torno a 100 palabras, así como de entre 3 e 6 palabras chave.

Imaxes.

As imaxes e ilustracións deben ir en arquivo aparte, en formato jpg, con resolución suficiente e indicando a súa posición no texto.

Citas literais.

Cando sexan breves irán incorporadas no texto, se superan as catro liñas, destacarase nun parágrafo separado, sempre entre comiñas. Todas as citas levarán, tras o peche das comiñas e entre paréntese, a referencia que inclúe: apelido, ano de edición e páxinas. Ex.: (González Monje 2011: 138-139).

Notas ao pé.

Se prefere a eliminación das notas ao pé mais de ser necesarias deberán numerarse consecutivamente.

Bibliografía:

A bibliografía limitarase aos libros e artigos citados no texto. Presentarase alfabeticamente ao final do artigo. Se hai varias referencias dun autor irán ordenadas por ano de edición de máis antigo ao máis recente. A forma de presentar as referencias bibliográficas, deben seguir o seguinte modelo:

Libros:

GONDAR PORTASANY, Marcial. (1987) A morte. Santiago de Compostela: Museo do Pobo Galego.

RODRÍGUEZ CALVIÑO, Manuel., SÁENZ-CHAS DÍAZ, Belén. (2000) O tecido. Santiago de Compostela: Museo do Pobo Galego.

Artigos en publicacións periódicas:

BRAÑA REY, Fátima. (1998) "Adaptacións ou cambios. A sala do mar do Museo do Pobo Galego". *Antropológicas* 2: 141-156, Porto.

Participación en obra colectiva:

BERAMENDI, Justo. (2010) "A Galicia de 1909". C. García Martínez (ed.), *Exposición Galega de 1909*. Santiago de Compostela: Museo do Pobo Galego, 9-30.

Dirección de Internet.

Cando a referencia aluda a un enderezo de Internet, consígnase do mesmo xeito que nos tipos anteriores incluíndo autores, ano e título e data de consulta. A dirección web incluírase en liña aparte. PADROADO DO MUSEO DO POBO GALEGO (2006) Informe sobre a Cidade da cultura. [Consulta en liña: 23/05/2012]

<http://www.museodopobo.es/uploads/pdf/Revista%20Adra%204.pdf>

Socios patrocinadores

ALUMINIOS CORTIZO, S.A.
TELEVÉS S.A.

Socios protectores

AGACA ASOCIACIÓN GALEGA DE COOPERATIVAS AGRARIAS
ARUMIA, S.L.
BODEGAS TERRAS GAUDA
CAIXA RURAL GALEGA S. C. C. L. G.
CLÍNICA DERMALAR
COOPERATIVA AGRARIA PROVINCIAL DA CORUÑA
CRIXP CARNE DE VACÚN DE GALICIA
FUNDACIÓN JUANA DE VEGA
FUNDACIÓN RODRÍGUEZ IGLESIAS
GADISA RETAIL S.L.U.
J.J. CHICOLINO
O 16 CASA DE XANTAR
PEDRA SALGADA S.L.
PROGANDO S. L.
R. CABLE E TELECOMUNICACIÓN DE GALICIA S. A.
RESTAURANTE LA BODEGUILLA DE SAN ROQUE
RESTAURANTE MARÍA CASTAÑA

Acabouse de imprimir
en Santiago de Compostela
o día 30 de decembro 2020

Museo do Pobo Galego

Colabora:

**XUNTA
DE GALICIA**